

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Яремчук Віталій Валерійович

УДК 341

ДИСЕРТАЦІЯ

**МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ І. І. ЛУКАШУКА ТА ЇХ ВПЛИВ
НА ВІТЧИЗНЯНУ ДОКТРИНУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА**

Спеціальність 293 «Міжнародне право»

Галузь знань 29 «Міжнародні відносини»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **В.В. ЯРЕМЧУК**

Наукові керівники:

РЕПЕЦЬКИЙ Василь Миколайович,

кандидат юридичних наук, професор

МЕЛЕНКО Сергій Гаврилович,

доктор юридичних наук, професор

Львів 2022

АНОТАЦІЯ

Яремчук В. В. Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука та їх вплив на вітчизняну доктрину міжнародного права. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 29 «Міжнародні відносини» за спеціальністю 293 «Міжнародне право». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2022.

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що хоча в українській науці міжнародного права є багато публікацій, присвячених життю та доктринальним поглядам І. І. Лукашука, однак їх системного та ґрунтовного аналізу дотепер не було. Зокрема немає жодної монографічної праці, а найбільш фундаментальними роботами є статті його послідовників та учнів – В. Г. Буткевича, О. В. Задорожнього та інших, які навіть у сукупності не вичерпують предмет цього дослідження. Водночас публікації, які видані в РФ, достатньо обмежені і не можуть вважатися повністю об'єктивними, за винятком тих, які присвячені окремим аспектам його біографії. Наявні дослідження містять значні прогалини та не охоплюють весь комплекс міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука.

Новизна наукової роботи полягає в тому, що автор *уперше* в українській науці міжнародного права провів комплексне системне дослідження міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука, розуміння та застосування яких є особливо важливими в сучасних міжнародно-правових відносинах України. У дисертації запропоновано періодизацію наукової діяльності І. І. Лукашука в сфері міжнародного права, зокрема виокремлено такі етапи: 1) «Харківсько-Саратовський» (1945-1963 роках); 2) «Київський» (1963-1985 роках); 3) «Московський» (1985-2006 роках). Також викладено докладну характеристику кожного періоду.

Розглянуто комплексну авторську концепцію І. І. Лукашука щодо права міжнародних договорів як галузі міжнародного права, у рамках якої він розробив систему функцій міжнародного договору та запропонував включення до сторін

міжнародного договору суб'єктів федерації в рамках конституційних повноважень. Виокремлено основні напрями наукової роботи І. І. Лукашука, серед яких: право міжнародних договорів; право міжнародної відповідальності держав; проблеми теорії міжнародного права, його функціонування та регулювання; окремі галузі та теми міжнародного публічного права (зокрема міжнародне кримінальне право; історія та періодизація міжнародного права і т.д.).

Проаналізовано внесок І. І. Лукашука до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року під час роботи Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів» 1968-1969 рр., що дозволяє умовно визначити наступну періодизацію участі І. І. Лукашука у роботі Віденської конференції: перший етап – 4 квітня-30 квітня 1968 року, другий етап – 2 травня-20 травня 1968 року.

Досліджено внесок І. І. Лукашука до Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року. Комплексно проаналізовано вплив міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука на вітчизняну доктрину міжнародного права та виокремлено його дві складові: доктринальний та науково-методичний.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їхнього використання у науково-дослідній роботі – як основа для подальшого дослідження міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука; у правотворчості – при розробці норм, що регулюють застосування інституту міжнародного договору та міжнародної відповідальності держав; у науково-освітньому процесі – під час викладання студентам вищих навчальних закладів курсу міжнародного публічного права та різних спецкурсів («Право міжнародних договорів», «Право міжнародної відповідальності», «Актуальні проблеми міжнародного права» та ін.), а також при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників і методичних вказівок; у зовнішньополітичній галузі – у роботі Міністерства закордонних справ і Міністерства юстиції України при вирішенні правових проблем, пов'язаних з

юридичним та зовнішньополітичним протистоянням із Російською Федерацією.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації; сформульовано мету та завдання; визначено предмет, об'єкт, методи та прийоми дослідження; описано джерельну базу дисертації; окреслено наукову новизну, практичне та теоретичне значення дисертаційної роботи; представлено особистий внесок дисертанта; зазначено інформацію про кількість публікацій, апробацію результатів дослідження, структуру та обсяг праці.

Перший розділ «Основні етапи формування міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука» складається з трьох підрозділів, які містять аналіз життєвого шляху І. І. Лукашука та впливу на формування міжнародно-правових поглядів вченого, дослідженню основних етапів наукової та професійної діяльності в сфері міжнародного права та характеристиці його основних міжнародно-правових праць.

Виділено три основні періоди його життя та діяльності: «Харківсько-Саратовський», «Київський» та «Московський». З них саме київський період повинен займати чільне місце, оскільки саме впродовж нього остаточно сформувалася візія міжнародного права І. І. Лукашуком. У цей час він активно брав участь у міжнародних конференціях, став одним із фундаторів сучасної української школи міжнародного права та ін.

Доведено, що професор І. І. Лукашук був універсальним юристом-міжнародником, який працював у різноманітних сферах міжнародного права, у галузях якого він однаково ґрунтовно формулював та обстоював власні позиції.

Виокремлено найважливіші напрями його наукової роботи, а саме: 1) право міжнародних договорів та його проблеми; 2) право міжнародної відповідальності держав; 3) проблеми теорії міжнародного права, його функціонування та регулювання; 4) інші праці вченого, присвячені окремим галузям і темам міжнародного публічного права.

У другому розділі «Внесок І. І. Лукашука в теорію та практику міжнародного права», який містить три підрозділи, викладено дослідження міжнародно-правових поглядів професора щодо права міжнародних договорів,

права міжнародної відповідальності, теоретичних та практичних проблем сучасного міжнародного права.

Обґрунтовано фундаментальний характер його міжнародно-правової спадщини в праві міжнародних договорів та її актуальність для багатьох майбутніх поколінь теоретиків і практиків міжнародного права. Як один із розробників Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. І. І. Лукашук розглядав міжнародну договірну практику як основу сучасної системи міжнародних правовідносин, а дотримання міжнародних договорів – як один із головних принципів сучасного світопорядку. У своїй науковій спадщині вчений аналізував право міжнародних договорів не лише крізь призму практики держав, а й міжнародних організацій. Свідченням актуальності його наукового доробку є широке використання ним праць не лише вітчизняних і зарубіжних дослідників, а й практику МС ООН та КМП ООН.

Виділено його внесок у теорію і практику права міжнародних договорів, який визначається зокрема й тим, що в рамках цієї авторської концепції він:

- 1) підкреслив ключове значення міжнародного договору в системі міжнародного права в цілому;
- 2) розробив систему функцій міжнародного договору: дипломатичної (зовнішньополітичної), політичної, правової та економічної;
- 3) запропонував розширений підхід до класифікації сторін міжнародного договору, зокрема пропонував включення у нього суб'єктів федерації в межах конституційних повноважень;
- 4) наголошував на важливості дотримання принципу взаємності у відносинах щодо укладення та дії міжнародного договору, недопущенні односторонньої зміни міжнародних договорів;
- 5) виділяв суттєве порушення міжнародного договору як найважливішу причину припинення його дії та єдину вагому в односторонньому порядку.

Зроблено висновки про цінність міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука в сфері права міжнародної відповідальності, зважаючи на те, що він був не лише дослідником цієї галузі міжнародного права, а й одним з її розробників під час роботи у КМП ООН від РФ. Саме тому твердження про практичну цінність наукових поглядів як ніколи підходить до його праць і

поглядів щодо цієї галузі. Варто відзначити прогресивність думок вченого щодо заподіяння шкоди навколишньому середовищу, оскільки, на його думку, тенденція до зростання відповідальності є закономірною, а праву належить важлива роль у боротьбі зі злочинним ставленням до природи.

Підтверджено універсальність міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука з огляду на широту його наукових зацікавлень. У його працях висвітлено практично всі галузі міжнародного права, які існували в період життя та діяльності вченого. У своїх дослідженнях він використовував аналіз тих концептуальних підходів, які були відображені у Проекті статей щодо відповідальності держав за міжнародні протиправні діяння 2001 р. Цей підхід дав І. І. Лукашуку змогу показати свої міжнародно-правові погляди в контексті практичного дискурсу та пропозицій.

Третій розділ «Вплив поглядів І. І. Лукашука на науку та практику міжнародного права» охоплює дослідження впливу поглядів професора на представників української школи міжнародного права, містить аналіз місця наукової спадщини І. І. Лукашука у світовому контексті та використання її іноземними колегами.

Обґрунтовано обстоювання української ідентичності вченого та інтегрування його наукової спадщини у вітчизняний обіг. Для нашої науки міжнародного права І. І. Лукашук є не просто одним із найвизначніших представників у її історії, а й одним із батьків-засновників. На жаль, через період життя і роботи в Москві він асоціюється саме із російською наукою, з чим не можна миритися, особливо в умовах відкритої агресії РФ та протистояння з нею, зокрема й на офіційному правовому рівні.

Аргументовано актуалізацію його ідей та поглядів в умовах війни РФ проти України, оскільки вони дозволяють обґрунтувати нелегітимність російських дій та необхідність покарання держави-агресорки. Також важливими є погляди І. І. Лукашука щодо можливих напрямів розвитку права міжнародних договорів та реформування міжнародного права під впливом глобалізаційних процесів.

Констатовано те, що, зважаючи на його значний внесок у розвиток сучасного міжнародного права (участь в складі Комісії міжнародного права, роботу над Віденською конвенцією про право міжнародних договорів та іншу діяльність), наукова спадщина І. І. Лукашука є відомою та застосовною у світовій науці міжнародного права. Однак є обставини, які перешкоджають встановленню відповідного рівня врахування міжнародно-правових поглядів. Можна зазначити, що його спадщина ще має бути відкритою широкому загалу. Для української доктрини є шанс очолити цей процес та повноцінно вписати ім'я І. І. Лукашука в історію міжнародно-правової думки саме як українського юриста-міжнародника.

Ключові слова: доктрина, міжнародний договір, міжнародні організації, війна, кодифікація, підтримання миру, Віденська конвенція про право міжнародних договорів, Віденська дипломатична конференція, міжнародне право, історія міжнародного права, глобалізація, міжнародний правопорядок, права людини, Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння, теоретичні та практичні проблеми.

ABSTRACT

Vitalii V. Yaremchuk. International Legal Views of I. I. Lukashuk and Their Influence on the National Doctrine of International Law. - Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the field of study 29 'International Relations', specialty 293 'International Law'. Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2022.

The topicality of the research topic is determined by the following: there are many publications devoted to the life and doctrinal views of Igor Ivanovych Lukashuk in the Ukrainian science of international law, but there has been no systematic and thorough study of them until now. In particular, there is not a single monographic study, and the most fundamental works are the articles of his students V. G. Butkevych, O. V. Zadorozhnyi and others. However, even when comprised their studies do not fully cover the subject of this research. At the same time, the publications issued in the Russian Federation are seemingly limited and cannot be considered exhaustive or completely objective except for those devoted to certain aspects of his biography. Existing studies contain significant gaps and do not cover the entire complex of international legal views of Igor Lukashuk.

The novelty of the scientific work lies in the fact that for the first time in the Ukrainian science of international law, the author conducted a comprehensive systematic study of the international legal views of I. I. Lukashuk. Their understanding and application are important in Ukraine's modern international legal relations. For the first time, the periodization of Igor Lukashuk's scientific activity in the field of international law is proposed, in particular: 1) 'Kharkiv-Saratov' (1945-1963); 2) 'Kyiv' (1963-1985); 3) 'Moscow' (1985-2006). There are also detailed descriptions of each period.

The author researched the complex concept of Dr. Lukashuk regarding the law of treaties as a field of international law. It served professor Lukashuk as a framework within which he developed a system of functions of a treaty and proposed the inclusion of subjects of the federation as parties to a treaty acting within constitutional powers.

The author of the present research singled out the main directions of Igor Lukashuk's scientific work, including the law of treaties; the law of international responsibility of states; problems of the theory of international law, its functioning and regulation; separate fields and topics of international public law (in particular, international criminal law; history and periodization of international law, etc.).

The contribution of Igor Lukashuk to the Vienna Convention on the Law of Treaties of 1969 that took place at the United Nations Conference on the Law of Treaties of 1968-1969 was analyzed as well. It allows us to nominally determine the following periods of Dr. Lukashuk's participation in the Vienna Conference: the first stage – April 4 - April 30, 1968; the second stage – May 2 - May 20, 1968.

Igor Lukashuk's contribution to the Draft articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001) was also researched. The influence of his legal views on the domestic doctrine of international law is comprehensively analyzed, and its two components are distinguished: doctrinal and scientific-methodological.

The practical significance of the obtained results lies in the possibility of their use *in research work* as a basis for further research into the legal views of Igor Lukashuk; *in law-making* – in the development of norms regulating the application of the treaty institution and the responsibility of states; *in the scientific and educational process* – during the teaching of international law courses and various special courses ('Law of treaties', 'Law of international responsibility', 'Relevant problems of international law', etc.) to students of higher educational institutions, as well as during the preparation of relevant sections textbooks, training manuals, and methodical instructions; *in the field of foreign policy* – in the work of the Ministry of Foreign Affairs and the Ministry of Justice of Ukraine in solving legal problems related to the legal and foreign policy confrontation with the Russian Federation.

The introduction substantiates the topicality of the thesis. It also formulates the goal and objectives of the thesis, defines the subject, object, methods, and techniques of research, describes the source basis of the thesis, specifies the scientific novelty and practical and theoretical significance of the thesis, and presents the personal

contribution of the PhD candidate. It also provides information about the number of publications, the approbation of research results, and the work's structure and volume.

The first section, 'The main stages of the formation of the international legal views of I. I. Lukashuk' consists of three subsections containing an analysis of the life path of Igor Lukashuk and the influence on the formation of the scientist's legal views, the study of the main stages of scientific and professional activity in the field of international law and the characteristics of its main international legal works.

The author of the present work distinguished three main stages of Igor Lukashuk's life and activity: 'Kharkiv-Saratov', 'Kyiv' and 'Moscow'. Among them, the Kyiv period shall be considered crucial as it finished forming Igor Lukashuk's views on international law. He actively participated in international conferences and at the time founded the Ukrainian School of International Law.

It has been proven that professor Igor Lukashuk was a versatile international lawyer who worked in various areas of international law. He equally thoroughly formulated and defended his positions in multiple fields.

Within the present research, the most critical areas of his scientific work were singled out, namely: 1) the law of treaties and its problems; 2) the law of international responsibility of states; 3) problems of the theory of international law, its functioning and regulation; 4) "conjunctural" works devoted to communist ideology and international law; 5) other works of the scientist, dedicated to specific branches and topics of international public law; 6) articles issued in foreign scientific publications.

The second section 'I. I. Lukashuk's contribution to the theory and practice of international law' contains three subsections and is devoted to the study of the professor's international legal views on the law of international treaties, the law of international responsibility, and the analysis of his theoretical and practical problems of modern international law are presented.

The fundamental character of his international legal heritage in the law of treaties and its relevance for many future generations of theoreticians and practitioners of international law have been substantiated. As one of the developers of the Vienna Convention on the Law of Treaties, Igor Lukashuk considered the international

contractual practice as the basis of the modern system of international legal relations and compliance with treaties as one of the main principles of the modern world order. In his scientific heritage, the scientist analyzed the law of international treaties not only through the prism of the practice of states but also of international organizations. Evidence of the topicality of his scientific output is not only his extensive use of references to domestic and foreign researchers but also the practice of the International Court of Justice and the International Law Commission.

Igor Lukashuk's contribution to the theory and practice of the law of treaties has been singled out. Therefore, within the framework of this scholar's concept, he:

- 1) emphasized the key importance of an international treaty in the system of international law as a whole;
- 2) developed a system of functions of an agreement: diplomatic (foreign policy), political, legal and economic;
- 3) proposed an expanded approach to the classification of parties to a treaty, in particular, proposed the inclusion of subjects of the federation in it within the limits of constitutional powers;
- 4) emphasized the importance of observing the principle of reciprocity in relations regarding the conclusion and operation of an agreement, and the prevention of unilateral changes to international agreements;
- 5) pointed out a significant violation of an agreement as the most important reason for terminating its validity and the only valid one in a unilateral manner.

The researcher of the present work concluded the value of Igor Lukashuk's legal views in the branch of the law of international responsibility. The analysis was performed taking into account the fact that Igor Lukashuk was not only a researcher in this area but also one of its developers during his work at the International Law Commission representing the Russian Federation. Therefore, the statement about the practical value of scientific views is actually applied to his works and views on this field. It is worth noting the progressiveness of Igor Lukashuk's thoughts on environmental damage as the scholar considered the tendency to increase responsibility to be natural and that the law has to play an essential role in the fight against criminal behavior towards nature.

The universality of Igor Lukashuk's legal views has been confirmed, given the scope of his scientific interests. There was practically no area of international law back in the scientist's lifetime that he would not put under scrutiny both in his complete works and in the sections of his scientific manuals, textbooks, etc. In his research, the scholar used the analysis of those conceptual approaches that were reflected in the Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts (2001). This approach allowed I. I. Lukashuk to show his international legal views in the context of practical discourse and proposals.

The third section 'The influence of I. I. Lukashuk's views on the science and practice of international law' covers the study of the influence of the professor's views on representatives of the Ukrainian school of international law and contains an analysis of the I. I. Lukashuk's scientific heritage, its part in the world context, and its use by foreign colleagues.

Justification of the scholar's Ukrainian identity and integration of his scientific heritage into the national circulation have been substantiated. For our school of international law, Igor Lukashuk is not only one of the most prominent representatives in its history but also one of its founding fathers. Unfortunately, due to the period of living and working in Moscow, he is associated with Russian science, which cannot be tolerated, especially amid ongoing aggression of the Russian Federation and confrontation, in particular at the official legal level.

Adapting I. I. Lukashuk's ideas and views under the conditions of the Russian Federation's war against Ukraine is well-reasoned, as they allow to prove the illegitimacy of Russian actions and the need to bring them to justice. Professor Lukashuk's views on possible directions of development of the law of treaties and the reformation of international law under the influence of globalization processes are proven to be of great importance.

Consequently, considering his significant contribution to the development of modern international law, in particular his participation in the International Law Commission and work on the Vienna Convention on the Law of Treaties, the scientific heritage of I. I. Lukashuk is known and applicable in the world science. However, there

are circumstances that impede setting the appropriate level of legal views consideration. It can be noted that his scientific legacy has yet to be discovered by the public. There is a chance for Ukrainian doctrine to lead this process and fully inscribe his name in history precisely as a Ukrainian international lawyer.

Key words: doctrine, treaty, international organizations, codification, war, peacekeeping, Vienna Convention on the Law of Treaties, Vienna Diplomatic Conference, international law, history of international law, globalization, international legal order, human rights, Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, theoretical and practical problems.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) статті у фахових виданнях України:

1. Яремчук В. В. Питання впливу глобалізації на міжнародне право у наукових дослідженнях І. І. Лукашука. *Український часопис міжнародного права*. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука, 2021. С. 221-229.
2. Яремчук В. В. Наукова та практична діяльність І. І. Лукашука в сфері міжнародного права у «київський» період його біографії (1963–1985). *Право і суспільство*, 2021. № 6. С. 321-326.
3. Яремчук В. В. Розробка І. І. Лукашуком теоретичних основ права міжнародної відповідальності. *Юридичний бюлетень*, 2020. № 13. С. 51-61.
4. Яремчук В. В. Поняття та особливості міжнародного договору в працях І. І. Лукашука. *Право і суспільство*, 2019. № 4. С. 342-351.
5. Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. *Альманах міжнародного права*, 2018. № 19. С. 13-23.

2) одноосібні розділи у колективних монографіях, що рекомендовані до друку вченими радами закладів та пройшли рецензування:

1. Vitalii Yaremchuk. The doctrine's role of Igor Lukashuk in the science and practice of international law amid the russian full-scale invasion of Ukraine. *Ukraine in the system of modern international legal order and European integration: problems of doctrine and practice in the context of modern humanitarian challenges: collective monographs / edited by authors*. Chernivtsi, Ukraine: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2022. pp. 183-212.

3) статті в іноземних фахових виданнях:

1. Vitalii Yaremchuk. Periodization of Igor Lukashuk's Research on the Law of Treaties. *European Journal of Law and Public Administration*. Romania. 2019. Volume 6. Issue 1. pp. 89-97.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Vitalii Yaremchuk. Features of International Treaty in Legal Thoughts of I. Lukashuk. *3rd edition of International Conference "Ethical and Social Dimensions on Public Administration and Law* (April 26-29th 2018, Suceava, Romania). Lumen Conference Centre, 2018. pp. 313-314.

2. Яремчук В. В. Участь І. І. Лукашука в роботі Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів». *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро, 2018. С. 215-219.*

3. Яремчук В. В. Характерні ознаки міжнародного договору в працях І. І. Лукашука. *Економіка, фінанси, менеджмент і право: актуальні питання і перспективи розвитку: збірник тез доповідей, 22 червня 2019 р., Ч. 3, м. Полтава, 2019. С. 50-51.*

4. Яремчук В. В. Вплив правових ідей І. І. Лукашука на розвиток права міжнародної відповідальності. *Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 серпня 2020 р., м. Запоріжжя. Запорізька міська громадська організація «Істина». С. 23-26.*

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	18
В С Т У П	20
РОЗДІЛ I. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ І. І. ЛУКАШУКА	28
1.1. Життєвий шлях І. І. Лукашука та його вплив на формування міжнародно- правових поглядів вченого	28
1.2. Основні етапи наукової та професійної діяльності І. І. Лукашука в сфері міжнародного права	40
1.3. Загальна характеристика основних міжнародно-правових праць І. І. Лукашука	58
Висновки до Розділу I:	73
Розділ II. ВНЕСОК І.І. ЛУКАШУКА В ТЕОРІЮ ТА ПРАКТИКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	74
2.1. Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука щодо права міжнародних договорів	74
2.2. Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука щодо права міжнародної відповідальності	100
2.3. Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука щодо теоретичних та практичних проблем сучасного міжнародного права	128
Висновки до Розділу II:	144
Розділ III. ВПЛИВ ПОГЛЯДІВ І. І. ЛУКАШУКА НА НАУКУ ТА ПРАКТИКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	146
3.1. Вплив поглядів І. І. Лукашука на представників української школи міжнародного права	146

3.2. Перспективи подальшого врахування поглядів та ідей І. І. Лукашука в сучасному міжнародному праві	158
3.3. Всесвітнє визнання діяльності та наукової спадщини І. І. Лукашука	172
Висновки до Розділу III:	185
В И С Н О В К И	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	193
ДОДАТКИ	216

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПУ – Асоціація правників України

БРСР – Білоруська Радянська Соціалістична Республіка

ВАК РФ – Вища Атестаційна Комісія Російської Федерації

ВККС – Вища кваліфікаційна комісія суддів

ГА ООН – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини

ІДП РАН – Інститут держави і права Російської Академії Наук

ІМВ КНУ – Інститут міжнародних відносин Київського національного університету

КДУ імені Т. Шевченка – Київський державний університет імені Тараса Шевченка

КМП ООН – Комісія міжнародного права Організації Об'єднаних Націй

КПЛ ООН – Комісія з прав людини Організації Об'єднаних Націй

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

КСУ – Конституційний Суд України

МЗС – Міністерство закордонних справ

МКС – Міжнародний кримінальний суд

МОП – Міжнародна організація праці

МС ООН – Міжнародний Суд Організації Об'єднаних Націй

НАПрНУ – Національна академія правових наук України

НДР – Німецька Демократична Республіка

НСДАП – Націонал-соціалістична демократична робітничка партія Німеччини

НЮА імені Ярослава Мудрого – Національна Юридична Академія імені Ярослава Мудрого

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ППМП – Постійна Палата Міжнародного Правосуддя

РАН – Російська Академія Наук

РФ – Російська Федерація

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СС – шутцштафель, військово-поліційна структура НСДАП

ТНК – транснаціональні корпорації

УАМП – Українська асоціація міжнародного права

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЧССР – Чехословацька Соціалістична Республіка

ВСТУП

Вивчення доктрини міжнародного права, зокрема й у формі наукової спадщини (праць) видатних юристів-міжнародників є невід'ємною складовою прогресивного розвитку теорії та практики міжнародного права. Погляди видатних особистостей зі сфери міжнародного права, попри їхню багаторічну роботу, залишаються часто недослідженим і завжди невичерпним джерелом ідей і концепцій, які забезпечують рух цієї системи права вперед.

На цьому етапі розвитку української науки міжнародного права особливо важливим є дослідження наукової спадщини Ігоря Івановича Лукашука (1926-2007). Українець за походженням та самоідентифікацією, він багато років пропрацював та помер у Російській Федерації, через що світу він часто відомий саме як російський вчений. Повернення наукової спадщини І. І. Лукашука в український контекст є критично важливим в умовах світоглядного протистояння, яке триває і поза зоною бойових дій.

Життя і наукова діяльність І. І. Лукашука, які умістили у себе участь у Другій Світовій війні, багаторічну наукову та викладацьку роботу, участь в розробці ключових багатосторонніх міжнародних договорів ХХ ст., членство в Комісії міжнародного права ООН та ін. Крім того, вражають і кількісні результати: тисячі випускників-студентів та десятки підготовлених кандидатів та докторів юридичних наук та сотні наукових публікацій – книг, підручників та статей. Важливим є і зв'язок вченого з Україною: окрім походження, вчений став одним із фундаторів сучасної української школи міжнародного права.

Однак найбільш актуальними для України зараз є саме міжнародно-правові погляди вченого. Його думки щодо природи та змісту міжнародного договору, міжнародно-правової відповідальності держав та верховенства міжнародного права в умовах глобалізації є ґрунтовною ідеологічною основою у дипломатичному та юридичному протистоянні з Росією. А відтак, перед українською наукою на цьому етапі стоять два ключові завдання: відновити

пам'ять про вченого та застосувати його напрацювання у процесах проти агресора в міжнародних судових інстанціях та міжнародних організаціях.

Необхідність такої роботи є очевидною, однак попри значно вищий, аніж в російській науці, інтерес до постаті та спадщини вченого, українська доктрина міжнародного права до цього часу не пропонувала відповідних ґрунтовних досліджень.

Саме тому зазначені обставини визначають актуальність теми дисертаційного дослідження та його результатів.

Стан і ступінь розробки проблеми у спеціальній літературі. Хоча в українській науці міжнародного права є багато публікацій присвячених життю та доктринальним поглядам І. І. Лукашука, однак системного та повного їх дослідження дотепер не було. Зокрема немає монографічного дослідження, а найбільш ґрунтовними працями є статті його учнів і послідовників – В. Г. Буткевича, О. В. Задорожного та інших, які однак навіть в сукупності не вичерпують предмет цього дослідження.

Водночас публікації, які видані в РФ достатньо обмежені і не можуть вважатися фундаментальними чи повністю об'єктивними, за винятком тих, які присвячені окремим аспектам його біографії.

Загалом, у науковій доктрині розглядали такі питання, що стосуються теми дослідження:

1) біографія та трудовий і науковий шлях І. І. Лукашука на різних етапах та їхній вплив на погляди вченого (В. Батлер, В. Г. Буткевич, О. В. Буткевич, О. В. Задорожній, Ю. М. Малєєв, А. Х. Саїдов та ін.);

2) ключові тематики та сфери наукових пошуків І. І. Лукашука як теоретика міжнародного права (В. Г. Буткевич, О. В. Задорожній, Ю. М. Малєєв та ін.);

3) головні засади концепції І. І. Лукашука щодо розуміння ролі міжнародного права, місця та значення міжнародного договору, та змісту міжнародно-правової відповідальності держав (Ю. Ю. Блажевич, Л. Вільдгабер, Н. Б. Галецька, О. В. Тарасов, І. Є. Хмельова та ін.);

4) діяльності І. І. Лукашука в Україні та його внеску у формування української школи міжнародного права (В. Г. Буткевич, С. Войтович, О. В. Задорожній, В. І. Юхименко та ін.);

5) можливостям застосування поглядів І. І. Лукашука в теорії та практиці міжнародного права в подальшому та його визнанню як одного з найвидатніших юристів-міжнародників ХХ ст. (Ф. Берман, В. Г. Буткевич, Д. Бедерман, Л. Мелксоо та ін.).

Нааявні дослідження містять значні прогалини та не охоплюють весь комплекс міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.
Дисертаційне дослідження здійснено в межах науково-дослідних тем № 0116U003680 «Вплив європейсько-правової парадигми на процеси розвитку та функціонування внутрішньодержавного права; порівняльне дослідження», що виконувалася кафедрою Європейського права та порівняльного правознавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича у 2016-2020 рр. та «Україна в системі сучасного міжнародного правопорядку та європейської інтеграції: проблеми доктрини та практики» з 01.01.2021 року. Також частина дисертаційного дослідження у 2022 році виконана на базі кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації – визначення впливу наукової спадщини І. І. Лукашука та його ідей та поглядів на науку та практику сучасного міжнародного права.

Для досягнення визначеної мети в дисертації поставлено такі завдання:

- виокремити та охарактеризувати основні етапи біографії та наукової діяльності І. І. Лукашука;
- з'ясувати ключові напрями наукової діяльності та досліджень вченого у сфері міжнародного права;

- проаналізувати еволюцію міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука та їх взаємозв'язок з реально існуючими міжнародними відносинами;

- визначити внесок вченого в розвиток права міжнародних договорів та права міжнародної відповідальності, а також на розробку ключових міжнародно-правових актів у цій сфері;

- дати наукову оцінку поглядам І. І. Лукашука щодо основних проблем теорії та практики сучасної доктрини міжнародного права;

- встановити фактори, які обумовлюють значення міжнародно-правової спадщини І. І. Лукашука для розвитку сучасного міжнародного права;

- визначити шляхи подальшого врахування міжнародно-правових ідей вченого у подальшому розвитку вітчизняної доктрини міжнародного права.

Об'єктом дослідження є наукова діяльність І. І. Лукашука як теоретика і практика в сфері міжнародного права.

Предметом дослідження є міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука та їх вплив на формування вітчизняної доктрини міжнародного права.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, притаманні як загальній теорії права, так і міжнародному праву зокрема. Для дослідження біографії та наукової діяльності І. І. Лукашука було використано історичний метод; під час вивчення врахування поглядів вченого у теорії і практиці сучасного міжнародного права – методи системного аналізу і синтезу одержаних результатів. Використання формально-правового методу надало можливість визначити вплив поглядів вченого на розвиток міжнародного права, зокрема у галузях права міжнародних договорів та права міжнародної відповідальності.

Вищевказані методи дали можливість всебічно розглянути еволюцію міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука та поточний ступінь і перспективи їх подальшого врахування в сучасному міжнародному праві.

Теоретичною основою роботи стали праці вітчизняних та зарубіжних вчених, предметом досліджень яких була тематика міжнародно-правових

поглядів І. І. Лукашука. Так, у зарубіжній науці міжнародного права біографію вченого та його наукову і практичну діяльність в сфері міжнародного права досліджували В. Батлер, Д. Бедерман, Ф. Берман, Л. Вільдгабер, Ю. М. Малєєв, Л. Мелксоо, А. Х. Саїдов, тощо. В українській науці міжнародного права варто зазначити праці В. Г. Буткевича, О. В. Буткевич, С. Войтовича, Н. Б. Галецької, О. В. Задорожнього, В. М. Репецького, О. В. Тарасова, І. Є. Хмельової, та ін.

Джерельною базою роботи стали праці І. І. Лукашука, опубліковані у формі окремих книг та статей, публіцистичні матеріали, пов'язані з його життям та науковою діяльністю в сфері міжнародного права, міжнародно-правові акти, в розробці яких брав участь вчений, та публікації інших вчених, в яких було використано погляди І. І. Лукашука як міжнародно-правову доктрину.

Міжнародно-правові норми та література використані в дисертації станом на 1 жовтня 2022 р.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що автор уперше в українській науці міжнародного права провів комплексне системне дослідження міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука, розуміння та застосування яких є особливо важливим в сучасних міжнародно-правових відносинах України, а саме:

Уперше:

- запропоновано періодизацію наукової діяльності І. І. Лукашука в сфері міжнародного права: 1) «Харківсько-Саратовський» (1945-1963 роках); 2) «Київський» (1963-1985 роках); 3) «Московський» (1985-2006 роках). Надана докладна характеристика кожного періоду;

- виокремлено основні напрями наукової роботи І. І. Лукашука, серед яких: право міжнародних договорів; право міжнародної відповідальності держав; проблеми теорії міжнародного права, його функціонування та регулювання; окремі галузі міжнародного публічного права (зокрема, міжнародне кримінальне право; історія та періодизація міжнародного права і т.д.);

- розглянуто комплексну авторську концепцію І. І. Лукашука щодо права міжнародних договорів як галузі міжнародного права, у рамках якої він, зокрема,

розробив систему функцій міжнародного договору та запропонував включення до сторін міжнародного договору суб'єктів федерації в рамках конституційних повноважень;

- системно проаналізовано внесок І. І. Лукашука до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року під час роботи Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів» 1968-1969 рр.;

- ґрунтовно досліджено внесок І. І. Лукашука до Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року;

- комплексно проаналізовано вплив міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука на вітчизняну доктрину міжнародного права та викокремлено його дві складові: доктринальний та науково-методичний.

Удосконалено:

- доктринальні підходи щодо виділення І. І. Лукашуком суттєвого порушення міжнародного договору як найважливішої причини припинення його дії та єдиної вагомої для припинення в односторонньому порядку;

- підходи І. І. Лукашука щодо однакової суб'єктності в контексті міжнародної відповідальності як держав, так і міжнародних міждержавних організацій;

- положення І. І. Лукашука щодо можливості кваліфікації як міжнародно-протиправного діяння якнайширшого кола можливих варіантів поведінки суб'єктів, з метою покарання порушника та запобігання порушенням.

Набули подальшого розвитку:

- теза І. І. Лукашука про роль міжнародного права як ключового інструменту міжнародних відносин в умовах ХХІ століття та засобу забезпечення цілей глобалізації;

- обґрунтування І. І. Лукашуком того, що фізичні особи не можуть бути суб'єктами міжнародного права, а виступають лише бенефіціарами;

- уявлення про значення підходів І. І. Лукашука щодо поняття та змісту права міжнародних договорів;

- уявлення про нові підходи І. І. Лукашука до періодизації історії міжнародного права.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертації положення можуть бути використані:

у науково-дослідній роботі – як основа для подальшого дослідження міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука;

у правотворчості – при розробці норм, що регулюють застосування інституту міжнародного договору та міжнародної відповідальності держав;

у науково-освітньому процесі – під час викладання студентам вищих навчальних закладів курсу міжнародного публічного права та різних спецкурсів («Право міжнародних договорів», «Право міжнародної відповідальності», «Актуальні проблеми міжнародного права» та ін.), а також при підготовці відповідних розділів підручників, навчальних посібників і методичних вказівок;

у зовнішньополітичній галузі – у роботі Міністерства закордонних справ і Міністерства юстиції України при вирішенні правових проблем, пов'язаних з юридичним та зовнішньополітичним протистоянням з Російською Федерацією.

Особистий внесок дисертанта. Представлені наукові результати отримані автором самостійно. Статті та розділ у колективній монографії, у яких викладено основні положення дисертації, написано одноосібно.

Апробація результатів дисертації. Висновки та положення дисертаційної роботи обговорювались на засіданнях кафедри міжнародного права Львівського національного університету імені Івана Франка.

Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено в *шести наукових статтях і чотирьох тезах* доповідей у наукових збірниках. Положення дисертаційного дослідження пройшли апробацію на чотирьох міжнародних конференціях, зокрема: «Ethical and Social Dimensions on Public Administration and Law» (м. Сучава, Румунія; 2018), «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення» (м. Дніпро; 2018), «Економіка, фінанси, менеджмент і право: актуальні питання і перспективи розвитку» (м. Полтава; 2019), «Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку»

(м. Запоріжжя; 2020).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднені в шести наукових статтях, з них п'ять – у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, одна – в зарубіжному виданні. Також напрацювання були висвітлені в одноосібному розділі в колективній монографії, що рекомендована до друку вченою радою, окрім того, у чотирьох тезах доповідей у наукових збірниках.

Структура та обсяг дисертації. Відповідно до мети, завдань, предмета та логіки дослідження обрано структуру дисертації. Наукова праця складається із вступу, трьох розділів, поділених на дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок. Кількість використаних джерел – 247 найменувань.

РОЗДІЛ І. ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДІВ І. І. ЛУКАШУКА

1.1. Життєвий шлях І. І. Лукашука та його вплив на формування міжнародно-правових поглядів вченого

Українська наука міжнародного права подарувала світу багато видатних юристів-міжнародників різних поколінь. Варто тільки назвати імена Володимира Корецького, Олександра Задорожнього, Володимира Задорожнього та ін. Чільне місце серед них, безумовно, займає ім'я одного із найвидатніших юристів-міжнародників ХХ ст. Ігоря Івановича Лукашука (1926-2007 рр.).

Життя та науково-практична діяльність багатьох із них уже стала об'єктом наукових досліджень вітчизняних науковців. Зокрема варто назвати дисертаційні роботи присвячені Володимирі Грабарю¹, Рафалу Лемкіну², Павлу Казанському³ та ін. На жаль, біографія та наукова спадщина І. І. Лукашука тривалий час залишалася поза увагою науковців. Водночас його особистий внесок в розвиток теорії та практики сучасного міжнародного права важко переоцінити. Ба більше, й той факт, що він належить саме до його української школи і був наставником того покоління, яке творило українську парадигму міжнародного права на зорі Незалежності. Прикметно, що великі академічні видавничі компанії, наприклад, «Martinus Nijhoff Publishers» зазначали в примітках до робіт вченого – українець, навіть коли він працював на посаді професора в московському Інституті держави і права⁴.

¹ Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В.Е.Грабаря : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 Київ, 2002. 190 с.

² Бем М. В. Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 Одеса, 2014. 18 с.

³ Мазуренко В. В. Міжнародно-правова спадщина П. С. Казанського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2019. 20 с.

⁴Bedjaoui, M. (Ed.). International law: Achievements and prospects. 1991. URL:https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=jrTsNTzcY7EC&oi=fnd&pg=PA301&dq=igor+lukashuk&ots=_pZ5yJ_wCi&sig=nWzWRiQ2u4VmSXI7_GvqUKUhgNQ&redir_esc=y#v=onepage&q=igor%20lukashuk&f=false (date of request: 10.05.2022)

Ігор Іванович Лукашук народився в Харкові 1 червня 1926 р. Його дитинство та юність припали на непрості часи 1930-1940-х рр., а саме Голодомору, політичних репресій та війни.

Майбутній вчений не залишився осторонь подій Другої Світової війни: уже шістнадцятирічним юнаком він ухвалив рішення добровольцем піти в армію і долучитися до боротьби із нацизмом. Для цього він обманув мобілізаційну комісію сказавши, що йому 18, а не 16 років. Через це в деяких джерелах можна досі знайти інформацію про те, що І. І. Лукашук народився у 1924 р., що не відповідає дійсності.

Тому у період із 1942 по 1945 рр., в складі радянської Червоної Армії, І. І. Лукашук брав участь у найбільшому збройному конфлікті в історії людства¹. Його рішення взяти участь у війні ще до досягнення призовного віку, свідчить про те, що воно було усвідомленим, а не вимушеним, і добре характеризує видатного вченого та його вольову особистість.

Його участь в бойових діях не залишилася невідзначеною, оскільки з-поміж інших нагород, І. І. Лукашук отримав відзнаки, зокрема Орден Вітчизняної війни I ступеню та Орденом Червоної Зірки² та низкою медалей, зокрема й ювілейних. Під час воєнних дій, вже наприкінці війни, він зазнав поранення в обличчя та певний час лікувався у військовому госпіталі в Ульяновську (сучасна Росія). Наслідком поранення стала інвалідність через яку його демобілізували ще до кінця війни³.

У 1945-1947 рр. І. І. Лукашук навчався у Харківському юридичному інституті. Як зауважують В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич під час навчання в інституті на нього особливий вплив справили викладачі, які були вихованцями таких видатних правників кінця XIX – початку XX ст., як В. П. Даневський,

¹ Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-voyna> (дата звернення : 14.12.2021)

² Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 70.

³ Там само. С. 62.

М. І. Догель, Д. І. Каченовський, А. М. Стоянов, М. О. Таубе та ін.¹. Гадаємо, що варто погодитися, що ця традиція харківської правничої школи мала вплив на формування наукового та професійного світогляду вченого.

Важливою подією під час навчання стала зустріч І. І. Лукашука з одним із найбільш видатних українських юристів-міжнародників ХХ ст., майбутнім суддею (1961-1970) та віце-президентом (1967-1970) Міжнародного суду ООН Володимиром Михайловичем Корецьким (1890-1984). Упродовж навчання він помітив талановитого студента та став його науковим керівником, заохотивши вступити до аспірантури та обрати шлях науковця.

Зауважимо, що разом із І. І. Лукашуком учнями В. М. Корецького стали Володимир Сергійович Семенов (1924-2004) та Михайло Володимирович Яновський (1923-1993). Усі троє вони були ровесниками, троє пройшли через бойові дії Другої Світової війни і під уважним керівництвом майбутнього віце-президента Міжнародного Суду ООН стали не просто юристами-міжнародниками, а й корифеями та легендами української науки міжнародного права.

Те, що така видатна плеяда українських юристів-міжнародників сформувалася одночасно в одному місті та під керівництвом одного вчителя містить певну закономірність. Схожа ситуація була й на початку ХХ ст., коли випускниками Львівського університету протягом сімнадцяти років стали одні з найвидатніших юристів-міжнародників ХХ ст. – Герш Лаутерпахт, Рафал Лемкін та Луї Сон.

Безумовно, саме фігура В. М. Корецького стала тим спільним знаменником, який дозволив відбутися таким результатам. І, що найважливіше, як буде доведено у наступних Розділах цього дисертаційного дослідження, саме І. І. Лукашук став тим, хто перейняв естафету від свого вчителя, став продовжувачем його традицій.

¹ Международное право ХХІ века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 62-63.

Ще до здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, у 1950 р. І. І. Лукашук стає викладачем Юридичного інституту ім. Д. І. Курського в місті Саратов (Росія). А вже наступного року, під керівництвом В. М. Корецького у Харкові, І. І. Лукашук захищає кандидатську дисертацію на тему «Договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР та країнами народної демократії» (в ориг. рос. «Договоры о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и странами народной демократии»)¹.

У Саратовському інституті І. І. Лукашук працював у період 1950-1963 рр., одночасно навчаючись в докторантурі. Крім того, він бере активну участь в житті міжнародно-правової спільноти СРСР. Так, як вказують В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич, у цей період вчений співпрацює із іншим видатним представником радянської школи міжнародного права Григорієм Івановичем Тункіним (1904-1993), який у 1952-1965 рр. очолював Договірно-правовий відділ МЗС СРСР, а у 1957-1966 рр. був членом Комісії ООН з міжнародного права². Також, він став одним із перших учасників створеної у 1957 р. Радянської асоціації міжнародного права, отримавши членський квиток під почесним номером 4.

У 1961 р. І. І. Лукашук здобув науковий ступінь доктора юридичних наук. Темою дисертації була «СРСР і міжнародні договори (деякі проблеми теорії і практики)» (в ориг. рос. «СССР и международные договора (некоторые проблемы теории и практики)»), а її захист відбувся в Московському державному інституті міжнародних відносин. Згодом у 1962 р. йому було присвоєне вчене звання професора³.

Однією із ключових дат у науковому, професійному і особистому житті І. І. Лукашука став 1963 р., коли він повертається на батьківщину, очоливши кафедру міжнародного права та іноземного права Київського державного

¹ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 63.

² Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 65.

³ Там само. С. 65.

університету імені Тараса Шевченка. Рішення про створення цієї кафедри було прийнято ще у 1962 р., і саме українцю-викладачу Саратовського університету, було запропоновано її очолити¹. З цього моменту, через власну діяльність та підготовку і виховання учнів, вчений продовжує працю В. М. Корецького та формує основи сучасної української школи міжнародного права.

Зауважимо, що це призначення було достатньо важливим і відповідальним. Річ у тім, що в радянські часи викладання «міжнародного права» як окремої спеціальності стало жертвою т. зв. «боротьби з космополітизмом». Відповідно, отримати освіту саме з цієї спеціальності, практично протягом всього періоду повоєнної історії СРСР було можливим лише у трьох вищих навчальних закладах: Московському інституті міжнародних відносин, Університеті дружби народів імені Патріса Лумумби та у Київському університеті².

Постійне місце праці в Києві відкриває нові можливості і для практичної роботи І. І. Лукашука у сфері міжнародного права. Він отримав змогу брати участь в діяльності міжнародних делегацій від імені Української РСР, яка була державою-засновницею ООН та володіла обмеженою міжнародною правосуб'єктністю. За відсутності В. М. Корецького, який в той час перейшов на роботу до Гааги, саме І. І. Лукашук став одним із ключових юристів-міжнародників в складі відповідних делегацій.

Зокрема, І. І. Лукашук брав участь в складі делегацій в рамках міжнародних організацій та їх органів, у конференціях і робочих групах з підготовки міжнародних договорів та міжнародних судових інституціях. Безумовно, найяскравішою сторінкою міжнародної діяльності вченого стала його участь у Віденській дипломатичній конференції з права міжнародних договорів 1968-1969 рр. Більш детально ці сторінки праці вченого та його внесок у всесвітню науку міжнародного права буде розглянуто у наступному підрозділі.

¹ Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко Альманах міжнародного права. 2011. Вип. 3. С. 179.

² Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко Альманах міжнародного права. 2011. Вип. 3. С. 187.

Важливою особистісною та професійною характеристикою І. І. Лукашука було вміння налагоджувати дружні відносини із колегами. Вище ми вже згадували той факт, що опонентом на захисті його кандидатської дисертації був В. М. Дурденевський і тісні стосунки між вченими збереглися аж до смерті останнього. Надзвичайно промовистим її свідченням є той факт, що особисту бібліотеку В. М. Дурденевського його вдова на прохання І.І. Лукашука передала Київському університету¹.

В. Г. Буткевич та О.В. Буткевич зазначають, що крім Г. І. Тункіна та В. М. Дурденевського, І. І. Лукашук підтримував дружні відносини із такими корифеями радянської науки міжнародного права та міжнародних відносин, як Гліб Миколайович Цветков (1922-1996), Геннадій Володимирович Ігнатенко (1927-2012), майбутнім суддею Міжнародного Суду ООН Владленом Степановичем Верещетінін (1932 р.н.)².

Також Н. Є. Тюріна писала про його дружбу з Давидом Ісаковичем Фельдманом (1922-1994)³. Особливо тісні взаємини в І. І. Лукашука склалися із Давидом Бенціоновичем Левінін (1907-1990), якому він навіть присвятив одну зі своїх ключових праць – «Право міжнародної відповідальності»⁴.

Крім дружби та співпраці із колегами, І. І. Лукашук був відкритий і до співпраці з молодшими колегами-студентами. Зокрема, А. С. Довгерт пригадує, що одного разу, після однієї з доповідей на тему міжнародного права, яку він зробив на третьому курсі навчання в Інституті міжнародних відносин, до нього підійшов вчений та «запропонував спільно підготувати статтю з цієї теми до Вісника КДУ». Праця вийшла друком⁵, а А. С. Довгерт пригадував, що «...ту

¹ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 64.

² Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 68.

³ Лучший юрист-международник XX века. К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasilaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)

⁴ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. V.

⁵ Довгерт А., Лукашук І. Функции международно-правового регулирования *Вестник КГУ. Серия: международные отношения и международное право*. 1976. Вып.3. С.17-25.

першу працю, студентську, на основі студентської наукової доповіді, разом з корифеєм доктрини міжнародного права забути неможливо!».¹.

Інший видатний учень І. І. Лукашука – В. Г. Буткевич з особливою теплотою пригадує моменти співпраці із вченим у своєму інтерв'ю: «професор Лукашук дуже багато зі мною працював. Ми ж вступали до університету не на міжнародне право, а на юридичний факультет, провчилися три-чотири місяці, тоді він відібрав нас чотирьох на спеціалізацію «міжнародне право». У нього був зовсім інший стиль викладання – не усталений за радянських часів. Він запрошував мене додому, щоб я, студент (все ж таки переді мною професор, доктор юридичних наук), невимушено почувався за чашкою чаю, обговорював різні проблеми»².

На жаль, «київський період» життя та діяльності вченого завершився у 1985 р. Відповідно до спогадів В. Г. Буткевича, безпосередньою причиною для цього став конфлікт із тодішнім ректором КДУ імені Т. Шевченка – Михайлом Ульяновичем Білим (1922-1991).

В. Г. Буткевич описує таку ситуацію, учасником якої він був: «коли готувалися до 150-річчя університету, я пішов до ректора, щоб відзначили цю шановану людину на науковому рівні. А, треба сказати, ректор, нині вже покійний, недолюблював нашого вчителя: «Це той, що двома мовами розмовляє?» (А Ігор Іванович добре володів англійською і французькою.) «До біса його!» Потім сказав: хай прийде й попросить, а він подумає. Щоб Лукашук щось таке просив?! Це ж не та людина. «Добре, хай прийде» – на тому й завершили розмову. Ректор його образив. Ігор Іванович тоді сказав: «Володю, я тут більше не буду». Згодом виїхав до Москви, йому дали квартиру, роботу»³.

У будь-якому разі, щоб не стало приводом для переїзду, для української міжнародно-правової та правової науки в цілому це була чимала втрата. Крім того, майбутня Українська держава, яка здобула незалежність через 6 років,

¹ Анатолій Довгерт: «Світ врятує краса й відповідальність». URL: www.univ.kiev.ua/news/11084 (дата звернення: 20.12.2021)

² Володимир Буткевич: «У системі Європа — Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1146/> (дата звернення 20.12.2021)

³ Там само.

однозначно потребувала юриста-міжнародника світового рівня, яким, безумовно, був І. І. Лукашук.

Та якби не було, але із певної точки зору такий професійний крок І. І. Лукашука був послідовним, оскільки саме Москва була центром науки та практики міжнародного права в СРСР. І його переїзд був логічним етапом розвитку наукової і юридичної кар'єри вченого та певною мірою визнанням його заслуг, та статусу в радянській науці міжнародного права.

У 1985 р. І. І. Лукашук переїжджає до Москви, де очолює Центр міжнародно-правових досліджень Інституту держави і права АН Російської РФСР¹. Багато років керуючи Центром, він перетворив його на один із провідних закладів міжнародно-правової думки в Росії та на пострадянському просторі. Як зазначали після смерті вченого: «Центр міжнародно-правових досліджень Інституту держави і права Російської академії наук став під його керівництвом центром міжнародно-правових досліджень у Росії»².

У період перебування та життя у Москві вчений веде активну наукову та викладацьку діяльність. Власне, його педагогічні заслуги в підготовці правників різних держав були відзначені і на міжнародному рівні. Зокрема, І. І. Лукашука було нагороджено орденом ЦАР за підготовку юристів для цієї держави³. Крім того, Посольство Королівства Нідерландів в РФ відзначило вченого нагородою «Заслужений російський ветеран міжнародного права» за визначний внесок у розвиток міжнародного права⁴.

Також І. І. Лукашук активно займався науковим наставництвом дослідників у сфері міжнародного права. Так, за період близько п'ятидесяти років, станом на 2006 р., під його керівництвом було підготовлено та захищено 4 докторів юридичних наук та 68 кандидатів юридичних наук. Ці вчені

¹ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 68.

² Игорь Иванович Лукашук (1926 - 2007). *Московский журнал международного права*. 2007. №1. С. 278.

³ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 70.

⁴ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

сформували основу сучасної української школи міжнародного права, а багато з них працюють в Росії¹.

На жаль, багато учнів І. І. Лукашука, які представляють російське міжнародне право, йдуть в розріз із його поглядами та принципами, підтримуючи та виправдовуючи політику та дії держави-агресора. Остання грубо порушує міжнародне право та міжнародні договори, вивченню природи яких вчений присвятив своє життя. На нашу думку, І. І. Лукашук би засудив агресію Росії проти України в 2014 році та нині. Але, якби не склалися долі його учнів і які б помилки вони не робили, це не впливає на визнання вченого як одного з найвидатніших юристів-міжнародників ХХ ст.

Також в цей час вченого активно залучають до роботи офіційні структури РФ. Тоді це державне утворення мало візію розбудови демократичного суспільства і такі прогресивні та віддані ідеї права фахівці як І. І. Лукашук були необхідними.

У 1990-х рр. його активно запрошують до участі в роботі допоміжних та консультативних органах влади РФ. Зокрема, з 1997 р. І. І. Лукашук був членом Експертно-консультаційної ради з міжнародного права при Голові Державної Думи РФ, а в подальшому у Науково-консультаційній раді при Державній Думі РФ.

Також варто зауважити його участь в роботі т.зв. «Конституційної наради» (рос. Конституционное совещание) 1993 р.². Підсумком його участі в роботі цієї «наради», стало долучення до розробки Конституції РФ. Вчений зазначав, що вона була прийнята у 1990-х рр., на які припало «Десятиліття міжнародного права ООН» та той факт, що цей акт «відповідає духу Десятиліття»³. На жаль, дії російської влади через два десятиліття, після прийняття Конституції, засвідчили

¹ Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 69-70.

² Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021); Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

³ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

її зраду ідеалів та принципів міжнародного права, до чого ми ще повернемося у цій праці.

Виконавча влада РФ теж залучала І. І. Лукашука до роботи. Так, з 1998 р. вчений був членом Експертної Ради комісії з питань громадянства при Президентові РФ. До того ж він брав участь в роботі Державно-правового управління Президента Російської Федерації, консультував Міністерство закордонних справ та ін.¹.

Ба більше, високий авторитет та бездоганна репутація вченого обумовили його участь в роботі спеціалізованих науково-кваліфікаційних установ. І. І. Лукашук став головою Ради із захисту дисертацій з міжнародного права РФ та експертом ВАК РФ, що присуджувала вчені ступені та звання².

Крім того, цей період став надзвичайно плідним для його дослідницької та видавничої роботи. Як зазначив А. Х. Саїдов: «з середини 1990-х років І. І. Лукашук практично щороку видавав монографії, підручники чи навчальні посібники»³. І. І. Лукашук на зламі століть активно долучався і до редакційної роботи спеціалізованих видань із міжнародного права. У цей період він працював головою редакційної ради журналу «Міжнародне публічне та приватне право», членом редакційної колегії часопису «Держава та право» та «Російського Щорічника міжнародного права»⁴.

Вчений активно займався й практичною роботою. Він став старшим партнером юридичної фірми «Лукашук і партнери», яка спеціалізувалася, зокрема й на транскордонних спорах і транзакціях. Також І. І. Лукашук був членом Постійної палати третейського суду у Гаазі (англ. Permanent Court of Arbitration)⁵.

¹ Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasialaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021); Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Там само.

³ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

⁴ Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasialaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)

⁵ Там само.

Хоча Радянська Асоціація міжнародного права і припинила свою діяльність із розпадом СРСР, однак згодом були створені окремі асоціації міжнародного права у державах колишнього Союзу. Зокрема, в Росії було створено Російську Асоціацію міжнародного права, в діяльності якої теж брав участь І. І. Лукашук. Як-от з 1998 р. він був її віце-президентом¹.

Однак, коли він працював у Москві, як громадянин та представник РФ, І. І. Лукашук залишався українцем і обстоював українські інтереси. Як згадує В. Г. Буткевич: «хто краще за нього захищав у Росії українські позиції, скажіть? Я сам його чув по московському телебаченню, коли він казав, що так не можна поводитися з Україною, що варто дотримуватися норм міжнародного права у відносинах із суверенною державою»².

Активна наукова та професійна діяльність вченого тривала практично до кінця його життя. Як пригадував А. Х. Саїдов: «практично до останніх тижнів життя виступав як опонент з кандидатських та докторських дисертацій, продовжував керувати аспірантами та докторантами, рецензував книги, нікому не відмовляючи у допомозі, підтримці та добрій пораді»³.

Життя І. І. Лукашука обірвалося 27 січня 2007 р. у Москві. Точна причина смерті невідома, однак в окремих некрологах згадується, що він помер «після тривалої хвороби»⁴, що водночас, у таких випадках, може бути лише формальним і традиційним формулюванням.

Згідно з волею вченого, його тіло було перевезено і поховано у Києві – місті, в якому він став визначним вченим. Як згадував В. Г. Буткевич, поховати його саме там просив вчений, бажаючи спочити поряд з батьками й першою дружиною⁵. Могила вченого знаходиться на Байковому кладовищі.

¹ Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-voyna> (дата звернення : 14.12.2021)

² Володимир Буткевич: «У системі Європа — Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». URL : <https://veche.kiev.ua/journal/1146/> (дата звернення 20.12.2021)

³ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

⁴ Игорь Иванович Лукашук. (Известный юрист-международник, доктор юридических наук, профессор). Российский юридический журнал. 2007. №1. С. 170-171

⁵ Володимир Буткевич: «У системі Європа — Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». URL : <https://veche.kiev.ua/journal/1146/> (дата звернення 20.12.2021)

Якщо вести мову про особисті якості І. І. Лукашука, то колеги, які його знали, відзначали як людські риси його характеру, так і загальний високий рівень ерудиції та світогляду. Прикметними є спогади А. Х. Саїдова, який писав: «Головною рисою його цілісної натури була інтелігентність; його відрізняла скромність у побуті, а кожна вільна хвилина присвячувалась науковим дослідженням. Ігор Іванович завжди був відкритий до спілкування, виключно ерудований та уважний як співрозмовник»¹.

І. І. Лукашук був одруженим двічі. На жаль, інформації про першу дружину у відкритих джерелах знайти не вдалося. Відомо, як зазначено вище, що вона похована у Києві на Байковому кладовищі.

Від першого шлюбу в І. І. Лукашука залишилося двоє дітей. Старша донька – Ольга, народилася у 1953 р. та обрала фах юриста-міжнародника. У 1980 р. в КДУ імені Т. Г. Шевченка вона захистила кандидатську дисертацію на тему «Тлумачення норм міжнародного права»², а у 1990 р. стала співавторкою розділу «Право міжнародних договорів» у четвертому томі 7-томного «Курсу міжнародного права»³. Згодом у 2002 р. разом з батьком видала навчально-практичний посібник на аналогічну тему⁴.

У відкритих джерелах відсутня інформація про середнього сина І. І. Лукашука – Леоніда. Зі статті у «Вікіпедії» відомо, що він народився у 1957 р. і став математиком⁵, за іншими джерелами зараз він є підприємцем⁶.

Вдруге І. І. Лукашук одружився із уродженкою Ленінграду (зараз – Санкт-Петербург) та своєю колегою по юридичній ниві Галиною Кирилівною Дмитрієвою. Вона також захистила кандидатську дисертацію, однак обрала спеціалізацію міжнародного приватного права. У 1988 р. вслід за вченим

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченка. Киев, 1980. - 194 с.

³ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 21.

⁴ Лукашук И.И., Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Учебно-практическое пособие. - М.: Nota Bene, 2002. 160 с.

⁵ Лукашук, Ігор Іванович. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Лукашук_Ігор_Іванович (дата звернення: 22.12.2021)

⁶ Дмитриева Галина Кирилловна, д. ю. н., проф., засл. преп. ВШ РФ. URL: www.rusperson.com/html/18/RU01005147.shtml (дата звернення: 22.12.2021)

переїхала до Москви, де і досі живе й працює на посаді завідувача кафедри міжнародного приватного права Московської державної юридичної академії імені О. Є. Кутафіна. Також переїхав і його син Вадим, який взяв прізвище матері – Дмитрієв. З відкритих джерел відомо, що він зараз працює юристом¹.

Юридичну династію І. І. Лукашука зараз продовжує його внучка, донька Ольги Ігорівни Лукашук – Дарія Сергіївна Боклан. У 2004 р., ще за життя вченого, вона стала кандидатом юридичних наук, а у 2017 р. захистила докторську дисертацію на тему «Взаємодія міжнародного екологічного та міжнародного економічного права». Зараз працює у Вищій школі економіки у Москві на посаді професора, заступника керівника Департаменту міжнародного права та завідувача лабораторією. Не забуває вона і про свої українські корені: на її персональній сторінці вказано володіння українською мовою².

Підсумовуючи, можна констатувати, що життя вченого припало на один із найскладніших періодів в історії людства, й він став як свідком, так і безпосереднім учасником багатьох з них, а саме: Другої Світової війни, формування системи сучасного міжнародного права, перебудови і розпаду СРСР і глобалізації. Вони вплинули на формування його особистого та професійного світогляду і були відображені в його ключових міжнародно-правових поглядах й ідеях.

1.2. Основні етапи наукової та професійної діяльності І. І. Лукашука в сфері міжнародного права

Юридична наука загалом та наука міжнародного права зокрема розвиваються не лише через кількість дослідників та вчених, а насамперед завдяки особистостям, які у певний історичний момент дають своєю працею їм поштовх. Рушіями міжнародного права, у цьому сенсі, в різні історичні періоди, були Гуго Гроцій, Франсіско де Віторія, Герш Лаутерпахт та ін. Для науки

¹ Лукашук, Ігор Іванович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Лукашук_Ігор_Іванович (дата звернення: 22.12.2021).

² Боклан Дарья Сергеевна. URL: <https://www.hse.ru/org/persons/191173895> (дата звернення 23.12.2021)

міжнародного права таким рушієм, безумовно, став Ігор Лукашук, який свій життєвий шлях присвяв дослідженню міжнародного публічного права як теоретик, і як практик.

Сам І. І. Лукашук яскраво описував роботу в своєму інтерв'ю у 2006 р.: «протягом понад півстоліття перебував у гущі міжнародно-правових подій нашої країні і там, зокрема і в ООНівських структурах. Тобто я був не лише очевидцем, а й учасником заходів протягом усієї другої половини ХХ століття, спрямованих на подальший розвиток теорії та практики міжнародного права»¹.

А. Х. Саїдов дає цікаву характеристику відданості вченого дослідницькій і практичній роботі у цій сфері «Наука міжнародного права для Ігоря Івановича була станом його душі, головним змістом його життя. Працював він захоплено, самозабутньо, отримуючи справжнє задоволення. Він прагнув до наукової істини, до особливого і самоцінного явища, що не залежить від скороминучих та кон'юнктурних завдань та «зупинок». Для нього істина, сам процес її пошуку та становили головний сенс науки. Вони приносили йому радість, і творче задоволення»².

Саме тому, якщо ми розглядаємо періодизацію професійної діяльності видатного вченого, то саме його наукова робота є основою для виділення окремих етапів. Враховуючи біографію та життєвий шлях вченого, які було проаналізовано у попередньому підрозділі, можна виділити наступні ключові етапи наукової та професійної діяльності І. І. Лукашука:

1) «Харківсько-Саратовський» (1945-1963) – навчання в Харківському юридичному інституті, захист кандидатської дисертації, науково-викладацька робота у Юридичному інституті імені Д. І. Курського, навчання в докторантурі та захист докторської дисертації;

2) «Київський» (1963-1985) – робота на посаді завідувача кафедри Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, робота в складі

¹ Лукашук И. И. "За международным правом будущее". *Международное публичное и частное право*. 2006. №4. С. 2-3.

² Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

делегатії УРСР в розробці міжнародних договорів, участь в міжнародних конференціях та ін.

3) «Московський» (1985-2006) – робота в Інституті держави і права РАН, робота в якості члена КМП ООН від РФ, підготовка та публікація ключових міжнародно-правових праць.

Ранній період життя вченого, попри всю важливість та неординарність факту його участі у військових діях, не мав вирішального значення для формування поглядів вченого на проблематику міжнародного права. Оскільки ми детально зупинялися на ньому у попередньому підрозділі, видається за доцільне розпочати дослідження із *«Харківсько-Саратовського» періоду*. Ключовою подією в цей період, безумовно, став початок наукової діяльності вченого у формі захисту дисертації на здобуття наукового ступеню кандидата юридичних наук.

Як уже йшлося у першому підрозділі цієї роботи, темою кандидатської дисертації І. І. Лукашука була «Договори про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР та країнами народної демократії». Вже вона отримала надзвичайно позитивні відгуки від його колег за спеціальністю. Зокрема, його опонентом був відомий російський та радянський юрист-міжнародник, та практик у сфері права міжнародних договорів Всеволод Миколайович Дурденевський (1889-1963). У своєму відгуку на дисертацію, В. М. Дурденевський, з-поміж іншого, зазначив, що: «я можу сказати, як дуже старий консультант достатньо солідного Міністерства закордонних справ, що робота буде дуже цінною навіть для практики зовнішніх зносин»¹.

Згодом, саме тематика права міжнародних договорів, була обрана І. І. Лукашуком як магістральна в його науковій та практичній діяльності. Вона знайшла продовження у тематиці його докторського дослідження на тему «СРСР і міжнародні договори (деякі проблеми теорії і практики)». Крім того, як вказують В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич, у період, коли Г.І. Тункін працював

¹ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 64.

членом КМП ООН від СРСР, а саме у 1957-1966 рр., І. І. Лукашук «регулярно готував йому довідки з різних аспектів міжнародних договорів»¹.

Попри те, що період наукової діяльності І. І. Лукашука в Харкові, коли він працював над дисертаційним дослідженням, не був тривалим, він залишив свій слід в історії наукової школи цього міста. Зокрема, як зазначає український юрист-міжнародник О. В. Задорожній, що поруч із постаттю В. М. Корецького, саме І. І. Лукашук, В. С. Семенов та М. В. Яновський розвивали Харківську школу міжнародного права².

Перші кроки як викладач та самостійний вчений І. І. Лукашук робив в Росії, а саме в Саратовському юридичному інституті ім. Д. І. Курського в місті Саратов (Росія). Зараз це Саратовська державна юридична академія, до якої він приєднався у 1950 р. Створений у 1931 р., цей вищий навчальний заклад активно розвивався, а в повоєнний період, як і усі провінційні університети, гостро відчував брак вчених. Хоча в цей час були й кадрові і методичні помилки, про які говорив І. І. Лукашук і які ми згадували в попередньому підрозділі.

Ймовірно не останню роль у запрошенні І. І. Лукашука відіграло те, що в Інституті тоді уже викладали інші українці. Наприклад, Володимир Аввакумович Познанський (1910 – 1997), уродженець Київщини та випускник Харківського юридичного інституту (зараз – НЮА імені Ярослава Мудрого), був завідувачем кафедри кримінального процесу (1949-1955) та директором (1956-1964) Саратовського юридичного інституту, саме в той період, коли там працював І. І. Лукашук.

У Саратові вчений робить перші кроки і як викладач, і як науковець: він активно публікує статті, кілька книг та монографій, виступає на конференціях та займається іншою науковою діяльністю. Робота на периферії не демотивувала вченого, а навпаки – стимулювала його вдосконалюватися, щоб зацікавлювати своїм предметом студентів.

¹ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 65-66.

² Задорожній О. В. Передмова / О. В. Задорожній. *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського* : моногр. / авт. кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. – Львів; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 8.

Як пригадував один із колишніх студентів І. І. Лукашука в Саратові, російський юрист Р. Х. Юмашев: «при такому порядку підготовки молоді спеціалісти у сфері права навіть у перспективі не могли передбачити можливість зіткнутися із застосуванням на практиці норм міжнародного права. Але це не вплинуло на відвідуваність студентами лекцій професора І. І. Лукашука. Уже після першого заняття предмет міжнародного права для студентів перестав бути другорядним, оскільки він справив на нас незабутнє враження»¹.

Проте ключовим у цей час, безумовно, була підготовка дисертації на здобуття наукового ступеню доктора наук. Хоча тоді лише закладалися основи поглядів І. І. Лукашука, і тому, об'єктивно, значення цього етапу не є ключовим для його біографії. Однак саме тоді він зробив собі ім'я як один із найперспективніших юристів-міжнародників Радянського Союзу. Тому робота в Саратові стала для нього трампліном для переїзду до Києва.

Саме «*Київський етап*» життя і роботи вченого став ключовим в контексті його міжнародно-правових поглядів. Як вже йшлося в попередньому підрозділі, переїзд вченого до Києва у 1963 р., де він обійняв посаду завідувача кафедри міжнародного права, стало початком його чи не найбільш продуктивного педагогічного періоду професійної кар'єри. Власне створена у 1962 р. кафедра, спочатку була у складі юридичного факультету КДУ ім. Т. Шевченка, а з 1971 р. її було приєднано як опорний підрозділ до складу відновленого факультету міжнародних відносин та міжнародного права².

Наукова діяльність І. І. Лукашука в Києві, де він став одним із лідерів української школи міжнародного автора та вчителем її багатьох яскравих представників, отримала широке визнання від сучасників. Так, В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич стверджують, що він створив «українську школу міжнародного

¹ Воспоминания о профессоре И.И. Лукашукe. URL: <https://eurasia-law.ru/nashi-rubriki/persona-grata/vospominaniya-o-professore-i-i-lukashuke> (дата звернення 23.12.2021)

² Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко Альманах международного права. 2011. Вып. 3. С. 180.

права, за загальним визнанням, найбільш продуктивну на ниві міжнародно-правових досліджень в Радянському Союзі»¹.

Зі свого боку В. І. Юхименко зазначає, що називає ім'я І. І. Лукашука поруч із іменами Ю. Я. Баскіна, К. С. Забігайла, Н. В. Захарової, Л. І. Коломенцевої, М. К. Коростаренка, Є. Л. Куришкова, М. К. Михайловського В. В. Преображенської, В. І. Сапожникова, М. В. Черноголовкіна, Н. М. Ульянової та ін., як того, завдяки працям якого в 1950-і роки було усвідомлене значення міжнародного права в українській юридичній науці². Повністю погоджуючись із цією тезою, повинні як і у попередньому підрозділі підкреслити, що в цьому розрізі вчений був продовжувачем роботи та своєрідним наступником В. М. Корецького.

В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич наводять вражаючу статистику професійної результативності І. І. Лукашука на посаді керівника київської школи міжнародного права. Так, у 1963-1985 рр., під його керівництвом було підготовлено близько 4 000 студентів із 126 держав світу, 3 докторів та понад 50 кандидатів юридичних наук, а також сотні разів виступив як науковий опонент і рецензент³.

Однозначно такі результати не стали б можливими без колективу кафедри, особистих лідерських та управлінських якостей І. І. Лукашука як керівника структурного підрозділу, який вмів їх об'єднувати та мотивувати. Серед імені його соратників у київському періоді праці, варто назвати Костянтина Семеновича Забігайла (1916-1996), Василя Івановича Кисіля (1948-2019), Костянтина Костянтиновича Сандровського (1929-2003), Валентина Івановича Сапожникова (1926-1996) та ін.⁴.

¹ Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 67.

² Юхименко В. І. Розвиток науки міжнародного права в Україні. Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали Міжнародної конференції (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 року). Одеса : Фенікс, 2010. С. 78

³ Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 34-35.

⁴ Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко / Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации

Так, О. В. Задорожній особливо відзначав серед тогочасних співробітників вченого Геннадія Костянтиновича Матвєєва (1908-1996), який був видатним спеціалістом в сфері міжнародного приватного права та фундатором української школи цієї галузі міжнародного права¹. Безумовно, ефективність цього тандему забезпечила ефективну дихотомію наук міжнародного публічного та міжнародного приватного права в київській школі під керівництвом І. І. Лукашука.

Також, варто згадати ім'я іншого видатного українського вченого-правника Петра Омеляновича Недбайла (1907-1974), який в той же період, що й І. І. Лукашук, у 1959-1974 рр. був завідувачем кафедри теорії держави і права КДУ ім. Т. Шевченка. Ба більше, у 1958-1971 рр. був представником УРСР в КПЛ ООН та обирався її головою². У літературі немає прямих свідчень про знайомство та співпрацю цих вчених, але враховуючи специфіку їхньої наукової і практичної діяльності цей факт видається доконаним. Згодом, І. І. Лукашук посилався на праці П. О. Недбайла у своїх дослідженнях.

Окрім організаційного, в цей період вчений активно розвиває і власний науково-методичний доробок, публікуючи підручники та посібник для тих, хто вивчає міжнародне публічне право. Задорожній О. В. особливо відзначає підручник «Міжнародне право», який побачив світ за його редакцією та співавторством у 1971 році та став «спартанським мінімумом» з міжнародного публічного права, та в подальшому отримав цілу низку неофіційних перекладів на російську мову через свою популярність. Також він відзначає інше видання авторства І. І. Лукашука «Механізм міжнародно-правового регулювання» 1980 р., як прикладне для аспірантів, що в поєднанні з попереднім підручником

Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 122.

¹ Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 121.

² Усенко І.Б. Петро Омелянович Недбайло - вчитель наших вчителів. *Часопис Київського університету права*. 2018. №2. С. 18.

гарантувало «необхідну для кандидатського іспиту систему і логіку викладу теоретичного матеріалу»¹.

Особливо варто зазначити ініціативу та внесок вченого у публікацію «Віснику факультету міжнародних відносин та міжнародних відносин», який став для багатьох молодих вчених можливістю заявити про себе у науковому дискурсі із міжнародного права в радянський період. Водночас сам І. І. Лукашук, за словами очевидців, намагався публікувати власні матеріали – «не просто чергові уривки, але значимі і дискусійні статті» – у кожному із його номерів².

Методичні напрацювання І. І. Лукашука знаходили свою успішну реалізацію і на науково-педагогічній ниві. Його викладацька робота отримувала високу оцінку серед учнів та колег. Як пригадував О. В. Задорожній, характерною рисою вченого саме як викладача було «бажання донести до студентів весь обсяг знань з міжнародного права в легкодоступній простій формі, але максимально чітко та організовано». Він також підкреслював, що мова викладу матеріалу І. І. Лукашука була «простою і зрозумілою», він ніколи не відволікався від теми, при цьому наводив приклади із практики та постійно цитував рішення міжнародних судових органів, матеріали із преси та ін.³.

О. В. Задорожній також зазначав, що йому вдалося проаналізувати конспекти 11 поколінь студентів, які слухали лекції І. І. Лукашука. За підсумками він дійшов висновку, що ці конспекти не співпадали по тексту навіть по одній темі та що всі вони були «проблемними та інноваційними». Підсумовуючи, він робив висновок, що характерними рисами І. І. Лукашука як педагога-викладача і лектора були вільне оперування понятійно-категорійним апаратом та прецедентною базою⁴.

При цьому він наголошував на потребі вивчення міжнародного права не лише студентами спеціальності «міжнародне право», а й усіма правниками

¹ Задорожній А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко / Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 123.

² Там само. С. 185.

³ Там само. С. 123-125.

⁴ Там само. С. 125-126.

загалом. І. І. Лукашук вважав, що «законодавцям та суддям, іншим юристам потрібні міжнародно-правові знання. Без цього неможливо орієнтуватися у розвитку міжнародного життя. Нарешті, міжнародне право набуває все більшого значення для захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Невипадково великі компанії створюють спеціальні підрозділи з міжнародного права»¹.

Попри те, що науково-педагогічна діяльність І. І. Лукашука велася в радянський період та в умовах домінування і повсякчасного нав'язування комуністичної ідеології, вчений вмів зберігати щодо цього виважену позицію. Якщо в наукових роботах обов'язковою умовою публікації часто були посилання на тих чи інших ідеологів комуністичної партії чи повторювання штампів, то саме у викладацькій діяльності, за спогадами його учнів та студентів, вченому вдавалося цього уникати.

Як твердив російський вчений Ю. М. Малеев, «велика спадщина Ігоря Івановича Лукашука належить до того покоління... на долю яких випала велика і водночас трагічна доля: професійно грамотно кріпити підвалини радянського суспільства, а через кілька десятиліть так само професійно спростовувати ці засади»². Водночас, як пригадував О. В. Задорожній, І. І. Лукашук ніколи не опускався до використання при викладі матеріалу штампів на кшталт «апологети американського імперіалізму» чи «агресивна зовнішня політика». Натомість, навіть при висловленні критичної позиції щодо зовнішньополітичних візаві СРСР вчений використовував аргументи «із практики реалізації норм міжнародного права» та аналізу представників зарубіжної доктрини міжнародного права³.

Варто зазначити, що в самого І. І. Лукашука не було ілюзій щодо змісту та природи устрою СРСР та утилітарної позиції цієї держави щодо міжнародного

¹ Лукашук И. И. "За международным правом будущее". Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 3-4.

² Лучший юрист-международник XX века. К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL: <https://eurasilaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-voyna> (дата звернення : 14.12.2021)

³ Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко / Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 128-129.

права. Так, уже після розпаду Радянського Союзу у 1992 р. він писав, що як СРСР, так і республіки-члени «посилаючись на принципи міжнародного права, розуміли їх насамперед як засіб захисту своїх державних інтересів, а не інтересів народу і людини»¹.

Для колективу кафедри міжнародного права та для київської школи міжнародного права в цілому, І. І. Лукашук став дороговказом для подальших наукових досліджень. Природньо, що такими стали саме тематики пов'язані із правом міжнародних договорів. Саме ця галузь міжнародного публічного права була головним напрямом наукової діяльності вченого і його спадщину в ній ми детально розглянемо в підрозділі 2.1. цієї дисертації.

О. В. Задорожній писав, що «найбільше аспірантів різних поколінь працювали над тематикою права міжнародних договорів: від визначення структури міжнародного договору, тлумачення міжнародного договору, договорів за участі міжнародних організацій, до місця і ролі в припиненні договорів клаузули про докорінну зміну обставин»². Безумовно, таке широке охоплення цієї тематики було можливим лише завдяки професійному та життєвому досвіду І. І. Лукашука у цій сфері.

Проте такий підхід не був егоїстичним і зумовленим лише бажанням нав'язати іншим власну сферу наукових зацікавлень. О. В. Задорожній слушно зазначав, що «детальне знання матеріалу, знання глибини всіх проблем підготовчих робіт в ході Віденської конференції з права міжнародних договорів дозволяли Ігорю Івановичу точно і переконливо сформулювати основні напрями... досліджень і поставити задачі аспірантам в процесі роботи над кандидатськими дисертаціями»³.

Результатом стали 18 кандидатських дисертацій, захищених під науковим керівництвом І. І. Лукашука на кафедрі міжнародного права КДУ ім. Т. Шевченка, більшість з яких – у встановлені строки, що свідчить про високу

¹ Лукашук І.І. Міжреспубліканські угоди і права людини. *Український часопис міжнародного права*. 1992. Вип. 1. С. 56.

² Задорожній А.В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко. Альманах международного права. Вып. 3. 2011. С. 184.

³ Там само. С. 184.

дисципліну вченого та організаторський талант до дослідницького консультування. Його заслуги саме як одного з найкращих наукових керівників Київського університету неодноразово відзначалися у ректорських звітах¹.

Проте науковий світогляд І. І. Лукашука був значно ширшим лише за одну, хоч і улюблену для себе, галузь міжнародного права. Його бачення та наукова інтуїція дозволяли йому обирати та підказувати молодим дослідникам далекосяжні в своїй перспективі теми. О. В. Задорожній згадував, що саме він підказав дослідження тематики міжнародно-правового регулювання європейських інтеграційних об'єднань одному із майбутніх фундаторів української науки права ЄС В. І. Муравйову².

Зі свого боку О. В. Буткевич виділяє роботи І. І. Лукашука цього періоду, які були присвячені історії міжнародного права, щоправда роблячи застереження про відповідність української міжнародно-правової науки в цей час, яка «в цілому відповідала загальним ідеологічним правилам».

Особливої уваги в київський період життя та діяльності І. І. Лукашука заслуговує практична діяльність вченого в сфері міжнародного права. В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич підкреслюють, що «у 60-80-і роки ХХ століття складно назвати таку серйозну міжнародну конференцію чи нараду, в яких брала участь делегація Української РСР, членом якої би не був професор І. І. Лукашук»³.

Практичну міжнародну діяльність вченого цього періоду, можна розділити на три основні напрями:

1. Роботу в рамках міжнародних організацій та їх органів: участь в сесіях Генеральної Асамблеї ООН, Комітету з правових питань ГА ООН, Комісії ООН з прав людини та ін.;

¹ Задорожний А.В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко. Альманах международного права. Вып. 3. 2011. С. 184-185.

² Там само. С. 185.

³ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 67.

2. Роботу в рамках міжнародних судових органів, зокрема у представництві України в Постійній палаті третейського Суду у 1963-1985 рр.;

3. Участь в підготовці міжнародних договорів: участь в робочій групі ООН з підготовки проекту Конвенції про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей; участь в роботі Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів» у 1968-1969 рр., у рамках якої було підготовлено проект відповідної Конвенції та ін.¹.

Також вчений займається активною викладацькою діяльністю, як в СРСР, так і за кордоном. Наприклад, у 1971 р. вчений прочитав курс лекцій з права міжнародних договорів у Гаазькій академії міжнародного права (фр. Académie de droit international de La Haye) на тему «Сторони договорів. Право на участь» (англ. Parties to Treaties. The Right to Participation), який згодом було опубліковано².

Активній міжнародній діяльності І. І. Лукашука сприяв і його загальний високий рівень ерудиції, а також знання багатьох мов. Ті, хто знав його, пригадували, що він вільно володів українською, російською, англійською, німецькою, польською, французькою, білоруською, болгарською, словацькою, чеською та сербською мовами³. Це давало йому змогу порозумітися із своїми колегами практично з різних куточків світу та бути почутим. Також, його подальші публікації, які виходили в болгарських, німецьких, польських, чехословацьких та інших журналах були, як мінімум, вчитані вченим, або ж навіть написані ним зазначеними мовами.

Якщо говорити про участь І. І. Лукашука в роботі над розробкою Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., то необхідно наголосити, що вона була не суто номінальною, бо його внесок був цілком

¹ Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 67-68.

² Сьогодні 90 річниця з дня народження професора Ігоря Лукашука. Юридична газета. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/sogodni-90-richnicya-z-dnya-narodzhennya-profesora-igorya-lukashuka.html> (дата звернення: 15.11.2020).

³ Лучший юрист-международник XX века. К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)

практичним. Наприклад, він запропонував до ст. 25 проекту Конвенції зміни стосовно того, що якщо інше не передбачено договором або не встановлено іншим чином, договір є обов'язковим для кожної сторони щодо всієї її території¹. У попередній редакції було передбачено, що застосування договору поширюється на всю територію кожної сторони, фактично суперечила підходам, які існують у сфері міжнародного права, а також основоположним принципам деяких національних правових систем².

Очевидно, відмова СРСР приєднатися до Віденської конвенції про право міжнародних договорів була дуже болісно сприйнята вченим. Голова радянської делегації О. Н. Хлестов обґрунтував це незакріпленням належним чином принципу універсальності в змісті Конвенції, що стало перешкодою для участі окремих держав соцтабору в багатосторонніх міжнародних договорах³. І. І. Лукашук висловлював жаль з цього приводу, зазначаючи, що принцип універсальності й так поступово утверджувався у міжнародних правовідносинах⁴ і позиція СРСР не мала ефекту на це посилення.

«Московський період» життя і діяльності І. І. Лукашука став як завершальним, так і найбільш плідним етапом наукового життя вченого. Він розпочався із роботи в установах АН СРСР, також вчений велику увагу присвячував викладанню та підготовці науково-педагогічних кадрів. Також саме на цей час припадають найбільш успішні міжнародні контакти та проекти видатного юриста-міжнародника.

Одним із перших визначних проєктів І. І. Лукашука в цей період стала його участь в підготовці семитомного видання «Курсу міжнародного права». У ході його підготовки вчений став відповідальним редактором і співавтором двох томів – «Галузі міжнародного права» та «Основні принципи міжнародного

¹ United Nations Conference on the Law of Treaties. First and second sessions. 1971. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_CONF.39_11_Add.2-E.pdf (дата звернення: 18.06.2019).

² United Nations Conference on the Law of Treaties. 30th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. URL: http://legal.un.org/docs/?path=../diplomaticconferences/1968_lot/docs/english/sess_1/a_conf39_c1_sr30.pdf&lang=EF (дата звернення: 18.06.2019).

³ United Nations Conference on the Law of Treaties, volume II, Second Session, Vienna, 9 April-22 May 1969. New York : United Nations, 1970. P. 206.

⁴ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 15.

права»¹. Це видання, яке побачило світ напередодні розпаду СРСР, стало своєрідним підсумком радянської школи міжнародного права.

Важливе значення для наукової діяльності І. І. Лукашука мала перебудова та розпад СРСР. Насамперед це посприяло тому, що у вченого зникли партійно-ідеологічні обмеження і він зміг вільно формулювати та висловлювати власні погляди на теорію і практику міжнародного права. Ба більше, навіть критикувати радянські підходи, що, зокрема, знайшло відображення і у окремих його тезах з «Курсу міжнародного права»².

З іншого боку, це відкрило для вченого багато можливостей публікуватися за кордоном і доносити свої міжнародно-правові погляди широкому колу фахової спільноти. Як-от, це відбувалося завдяки співпраці з відомим американським правником-міжнародником В. Е. Батлером. Ця співпраця дала змогу І. І. Лукашуку стати співавтором низки колективних монографій, редактором яких був спеціаліст із США.

Із розпадом СРСР у 1991 р., вчений залишився у Москві. Він зберіг своє робоче місце у Академії Наук, яка перетворилася на АН РФ, а нова російська влада високо цінувала його знання та професійний рівень, що відкрило йому дорогу до нових можливостей і неофіційному рівні, про що ми поговоримо нижче.

У наукових працях І. І. Лукашука, у період після розпаду СРСР, можна простежити те, наскільки вільніше зміг вчений формулювати свої наукові погляди, уже без тиску комуністичної ідеології. Наприклад, якщо в публікації 1984 р. вчений твердив, що «початок нового періоду в становленні міжнародного права, перехідному періоду від передісторії до історії, поклала Велика Жовтнева соціалістична революція»³. Натомість, в монографії «Право міжнародної відповідальності», яка побачила світ у 2005 р., він говорив про підписання

¹ Курс международного права: Основные принципы международного права. В 7-ми томах. Т. 2 / Игнатенко Г.В., Карташкин В.А., Клименко Б.М., Лукашук И.И., и др.; Отв. ред.: Лукашук И.И. - М.: Наука, 1989. - 239 с.; Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. - М.: Наука, 1990. - 272 с.

² Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. - М.: Наука, 1990. - С.15.

³ Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право.* 1984. № 18 С. 25-26.

Статуту ООН як відправну точку для сучасного міжнародного права¹. Безумовно, вчений міг тільки радіти звільненню від потреби вкладати кон'юнктурні ідеологічні наративи у своїх роботах.

Як ми вже говорили вище, високий рівень експертності І. І. Лукашука, зокрема у праві міжнародних договорів, відзначався і на офіційному рівні. Ми вже розглядали його співпрацю із законодавчими та виконавчими гілками влади РФ. Варто зазначити, що вчений був представником Президента РФ Б. Єльцина в Державній Думі РФ при розгляді законопроекту про міжнародні договори у 1994-1995 рр.².

Одним із ключових етапів практичної діяльності І. І. Лукашука, у цей період, стало його членство та робота в складі КМП ООН. Ігоря Івановича обрали до складу Комісії 21 квітня 1995 р., а під час обговорення його кандидатура знайшла значну підтримку. Наприклад, представник Болгарії О. Янков до аргументів «за» відніс його досвід як засновника школи права в Києві, зауваживши, що її випускники відіграють важливу роль у міжнародному праві³.

Вчений брав активно участь в роботі КМП ООН та увійшов до редакційних комітетів з підготовки «Проекту Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства», «Проекту статей про відповідальність держав за шкідливі наслідки діянь, не заборонених міжнародним правом» та «Проекту статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння». Зауважимо його внесок в роботу над останнім проектом, про що ми ще детальніше поговоримо в наступного Розділі цього дисертаційного дослідження.

Щодо міжнародної наукової активності вченого, тоді він активно публікував власні роботи не лише у виданнях держав колишнього СРСР, а й у визнаних міжнародних часописах. Зокрема, серед його іноземних публікацій цього періоду варто виділити спільну з внучкою Д. С. Боклан статтю на тему

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 54.

² Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

³ Yearbook of the International Law Commission. 1995. Volume I. URL: https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1995_v1.pdf&lang=EFSRAC (дата звернення: 12.08.2020).

«Концепція національної безпеки США та міжнародне право: погляд з Москви», яка побачила світ у 2003 р. в «Китайському журналі міжнародного права»¹.

Про високий міжнародний авторитет вченого, що сформовався у цей період свідчить і той факт, що його лист до головного редактора було опубліковано у 85-му номері «Американського журналу міжнародного права» у 1991 р.². Також, поряд із кількома іншими провідними радянськими юристами-міжнародниками, І. І. Лукашук став співавтором цілої низки колективних монографій. Детальніше міжнародні публікації вченого в цей період ми розглянемо в наступному підрозділі.

Вчений активно тоді працює і над науково-педагогічними працями. Як зазначив В. Е. Батлер, у 1998 р., І. І. Лукашук видає авторський підручник з міжнародного публічного права. Виявившись достатньо зрілим з-поміж колег, останній порушив багатодесятирічний канонічний підхід, що такі праці мали писатися у співавторстві³. Останнім таким підручником стало видання «Міжнародного права» авторства В. І. Лісовського, яке вийшло друком у 1949 р., тобто І. І. Лукашук порушив майже півстолітній неписаний мораторій. А. Х. Саїдов у зв'язку із цим підкреслював, що вчений видав перший підручник із міжнародного права у російській науці міжнародного права⁴.

Якщо виділяти найбільш значущі для науки та практики міжнародного права праці І. І. Лукашука книжкового та монографічного рівня, то ними, безумовно, стали три книги, які побачили світ вже у 1990-2000-х рр., наприкінці життя великого вченого. Деякі з них витримали навіть кілька прижиттєвих видань, тому тут ми наведемо останні видання, які застав вчений, а саме:

¹ Lukashuk I.I., Boklan D.S. The Concept of the US National Security and International Law: A View from Moscow. *Chinese Journal of International Law*. 2003. Pp. 587-597.

² Notes and Comments. *American Journal of International Law*. 1991. Vol. 85. Pp. 537-538.

³ Recent Books on International Law. *American Journal of International Law*. 2007. Vol. 101, No. 4. P. 918.

⁴ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

- «Міжнародне право. Загальна частина» (рос. Международное право. Общая часть) та «Міжнародне право. Особлива частина» (рос. Международное право. Особенная часть)¹;

- «Сучасне право міжнародних договорів» (рос. Современное право международных договоров)²;

- «Право міжнародної відповідальності» (рос. Право международной ответственности)³.

Вони стали визнаною класикою міжнародно-правової літератури пострадянського простору. Наприклад, А. Х. Саїдов називав підручник «Міжнародне право. Загальна частина» та «Особлива частина» «своєрідним результатом багаторічних пошуків вченого у цій сфері» та такого, що «став класичним»⁴.

У цей період вчений особливо наголошував на важливості саме науки міжнародного права. На його думку, «зростання значення завдань, що стоять перед міжнародним правом, ускладнення механізму його дії істотно підвищують роль науки. Воно стає все більш наукомістким феноменом. З урахуванням ґрунтовності та темпів змін, що відбуваються у світі, особливу увагу наука повинна приділяти визначенню шляхів розвитку міжнародного права та його вдосконаленню»⁵.

Навіть в останні роки свого життя І. І. Лукашук тримав руку на пульсі теорії та практики міжнародного права, спрямовуючи свої зусилля на найбільш актуальні теми для наукових пошуків. Так, у 2004 р. вийшла друком одна з головних праць вченого – монографія «Право міжнародної відповідальності». Її написання та публікація були інспіровані роботою І. І. Лукашука в складі КМП ООН в період, коли Комісія ухвалила своїй 53-й сесії Проекту статей щодо

¹ Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.; Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: Учебник. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 544 с.;

² Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. 672 с.

³ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.

⁴ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

⁵ Лукашук И. И. "За международным правом будущее". Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 4-5.

відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння (англ. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts).

ГА ООН затвердила цей Проект статей у своїй Резолюції №589 (LVI), при цьому відзначивши «величезне значення» теми відповідальності держав у міждержавних відносинах, однак при цьому утримавшись від піднімання питання «про їх майбутнє ухвалення чи інший відповідний захід»¹. Те, що І. І. Лукашук взявся за дослідження цієї тематики, свідчить не просто про наукову інтуїцію вченого, а й про те, що він тримав руку на пульсі міжнародно-правових тенденцій та мав бажання перенести свій практичний досвід в скарбницю науки міжнародного права. Детальніше про міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука щодо права міжнародної відповідальності йтиметься в Розділі II цієї дисертації.

Отже, можна констатувати, що майже семидесятип'ятидесятирічне професійне і наукове життя І. І. Лукашука можна розділити на кілька етапів, кожен із яких пов'язаний із науковими та освітніми центрами, де він вів свою викладацьку і дослідницьку діяльність. Професор залишив слід у формуванні та діяльності Харківської, Саратовської, Київської та Московської шкіл міжнародного права, а також став визнаним фахівцем в царині міжнародного публічного права.

Безумовно, найбільш вагомий внесок він зробив у формування української школи міжнародного права, ставши продовжувачем роботи В. М. Корецького. Саме І. І. Лукашук виховав нові покоління юристів-міжнародників та має право вважатися одним із батьків-засновником сучасної української міжнародно-правової школи, а його вихованці та вже їх учні продовжують формувати сучасний образ українського міжнародного права та дипломатії.

¹ Резолюція Генеральної Асамблеї ООН №589(LVI) от 12.12.2001 г. URL : <https://undocs.org/ru/A/56/589> (дата обращения 31.10.2019 г.).

1.3. Загальна характеристика основних міжнародно-правових праць І. І. Лукашука

Дослідження біографії та життєвого шляху класиків міжнародного права неможливе без розуміння тих напрямів, в яких вони вели свою наукову та педагогічну діяльність на основі корпусу їхніх праць. Це дає змогу сповна охопити сферу наукових інтересів вченого та проаналізувати його ключові публікації, як крізь призму тематичної, так і хронологічної класифікації.

Якщо аналізувати кількісні показники його праць, то їх чисельність вражає. Як-от, у посмертній публікації про автора у «Московському журналі міжнародного права» йшлося про те, що «він є автором понад 400 робіт, у т.ч. близько 30 монографій і 10 підручників, які назавжди увійшли до скарбниці світової юридичної думки»¹.

В іншому джерелі – *Liber amicorum* до 80-річчя вченого «Міжнародне право ХХІ століття» (рос. Международное право ХХІ века), яка була опублікована вже після смерті автора у 2007 р., містить, мабуть, один із найповніших переліків наукових праць вченого, в яких він був автором або ж співавтором. Укладачі, з-поміж іншого, наводять назви:

- 69 книг;
- 40 підручників;
- 9 брошур
- 273 статей, відзивів, рецензій, доповідей та ін.².

Зауважимо, що у цей перелік були включені і різні видання праць. Однак навіть і у такому форматі ці кількісні показники вражають. У багатьох може скластися враження, що людина, навіть така видатна як І. І. Лукашук, не могла стати автором та співавтором такої кількості різнопланових наукових робіт. Можуть бути висунуті навіть обвинувачення в тому, що прізвище вченого

¹ Игорь Иванович Лукашук (1926 - 2007). *Московский журнал международного права*. 2007. №1. С. 278.

² Международное право ХХІ века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 70-118.

ставили як данину кон'юктурі та честолюбству або ж як пропуск до їх публікації.

Однак, це твердження не буде вірним саме для особисті І. І. Лукашука, якого багато його колег та сучасників характеризували як винятково скромну людину. Важко уявити, що вчений дозволяв з'явитися своєму прізвищу в авторстві праць, керуючись винятково честолюбними мотивами. Очевидно, що його участь як співавтора була обумовлена досвідом керівництва науковими дослідженнями та власною методичною базою. Тому внесок ученого у праці, в яких він значиться як співавтор, не був суто номінальним.

Заразом, якщо брати за предмет дослідження *усі* галузі та теми, яким вони були присвячені, то кількість напрямів наукових інтересів буде налічувати сотні позицій. Очевидно, що у цьому випадку, доцільно визначати основні напрями, відштовхуючись від тематик, яким були присвячені його книги, монографії і підручники та які супроводжувалися публікаціями у формі статей, тез наукових доповідей та ін.

На жаль, обсяг дисертаційного дослідження не дозволяє опрацювати та проаналізувати увесь корпус праць видатного вченого. Нижче ми будемо намагатися зосередитися на його ключових працях, групуючи їх за тематичним та хронологічним критеріями. Це дасть змогу визначити ті магістральні напрями наукових робіт, яким І. І. Лукашук присвятив своє життя.

Наукову спадщину вченого не можна віднести до якоїсь однієї тематики чи галузі. Навіть сучасники – колеги І. І. Лукашука відзначали всю широту його наукових зацікавлень. У зв'язку із цим у науці міжнародного права є низка підходів до класифікації ключових напрямів досліджень та тематик праць І. І. Лукашука. Умовно їх можна розділити на *узагальнюючий* та *деталізований* підходи.

Зокрема, російський юрист-міжнародник Ю. М. Малєєв, як представник деталізованого підходу, зробив спробу систематизувати його праці по тематиках і у підсумку виділив кілька десятків їх категорій: різні аспекти укладання та дії міжнародних договорів, джерела міжнародного права, право і політика, право і

мораль, релігія та право, невідворотність покарання нацистських злочинців, юридична обов'язковість резолюцій міжнародних організацій, законодавство та міжнародне право, міжнародно-правова суб'єктність суб'єктів держави, тенденції розвитку універсального міжнародного права, мирне співіснування та міжнародне право, теорія інформації та міжнародно-правове регулювання, звичаєві норми, договір ПРО, права людини, міжнародні суперечки, боротьба з тероризмом (державним тероризмом), універсальне міжнародне право та нове політичне мислення, Курильські острови, контроль у сучасному міжнародному праві, ООН та протиправні режими, суд та реалізація норм міжнародного права, міжнародний принцип демократії, право збройних конфліктів, резолюції ГА ООН на практиці судів держав, військова доктрина Росії та міжнародне право, екстериторіальна дія кримінального закону, значення резолюції РБ ООН для органів правосуддя, яким бути Конституційному суду РФ, Конституція РФ та міжнародне право, зовнішньоекономічні зв'язки суб'єктів РФ, проблема Севастополя та міжнародне право, видача обвинувачених, МКС, дипломатичний захист, демократія – принцип міжнародного співтовариства XXI століття, глобалізація та держава, права жінок, засоби масової інформації, право міжнародної власності, тероризм та міжнародне право, мистецтво ділових переговорів, відповідальність одного суб'єкта у зв'язку з діянням іншого, дипломатичні переговори, право міжнародної відповідальності, військовополонені, основи теорії сучасного міжнародного права тощо¹.

Зі свого боку інший дослідник життя і діяльності І. І. Лукашука, узагальнюючи, пропонував виділити наступні напрями його наукової роботи: сучасне право міжнародних договорів; теорія сучасного міжнародного права та права міжнародної відповідальності; роль міжнародного права в умовах глобалізації; міжнародно-правова концепція РФ та застосування норм міжнародного права у національній правовій системі; навчальна література².

¹ Лучший юрист-международник XX века. К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)

² Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

На нашу думку, аналіз спадщини І. І. Лукашука в науці та доктрині міжнародного права дозволяє виділити чотири основні напрями наукової роботи І. І. Лукашука:

- право міжнародних договорів та його проблеми;
- право міжнародної відповідальності держав;
- проблеми теорії міжнародного права, його функціонування та регулювання;
- інші праці вченого, присвячені окремим галузям та темам міжнародного публічного права.

Відповідно нижче ми проаналізуємо провідні галузі більш, аніж півсторічної наукової діяльності І. І. Лукашука за цими категоріями. Водночас більш детальний аналіз змісту цих праць проведемо в наступних розділах цього дисертаційного дослідження.

Безумовно, ключовим напрямом наукових інтересів І. І. Лукашука, яким він зробив собі ім'я як всесвітньо визнаний фахівець в сфері міжнародного права, була галузь *права міжнародних договорів*. Цій тематиці були присвячені дисертаційне¹ та докторське² дослідження вченого, а також ціла низка підручників, монографій та статей.

У хронологічному порядку можна виділити два основні етапи зацікавлення вченого цієї галуззю міжнародного права. Під час першого, який припав на 1950-1960-і рр., окрім двох дисертацій, вчений публікує низку монографічних досліджень та книг, присвячених цій тематиці. Так, ними стали «Розробка проекту міжнародного договору» 1957 р. (рос. Разработка проекта международного договора)³, «Органи, що представляють державу під час укладання міжнародних договорів» 1965 р. (рос. Органы, представляющие

¹ Лукашук, Игорь Иванович. Договоры о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и странами народной демократии : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.10 / Харьковский юридический институт. Харьков, 1951. 16 с.

² Лукашук, Игорь Иванович. СССР и международные договоры. (Некоторые проблемы теории и практики): автореф. дис. д-ра юрид. наук / И. И. Лукашук. Москва : 1961. 30 с.

³ Лукашук И.И. Разработка проекта международного договора. Отв. ред.: Цыпкин А.Л. Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1957. 137 с.

государство при заключении международных договоров)¹ та «Стороны в міжнародних договорах» 1966 р. (рос. Стороны в международных договорах)².

Крім того, варто зазначити цілу низку статей, які вийшли в цей період, що були присвячені, зокрема, договірній правоздатності міжнародних організацій³; ролі міжнародного договору, як регулятора міжнародних відносин⁴; кодифікації права міжнародних договорів⁵; формі та найменуванню⁶ міжнародних договорів, додаткам до міжнародних договорів⁷ та ін.

У період 1970-1980-х рр., ймовірно через зайнятість вченого на адміністративній роботі, кількість його досліджень із цієї теми зменшується та обмежується лише науковими статтями. Ще одним фактором могла стати відмова СРСР приєднатися до Віденської комісії про право міжнародних договорів 1969 р., що могло, з одного боку, деморалізувати вченого та позбавити інтересу до цієї галузі, а з іншого – у радянській науці могла бути накладена негласна заборона на дослідження цієї тематики, яка вже була нерозривно пов'язана із цим міжнародно-правовим актом.

Проте і ці кілька праць І. І. Лукашука є надзвичайно цінними. Він публікує статті присвячені ролі міжнародного права в інтеграції держав соцтабору⁸, праву на участь в міжнародних договорах (спільно з О. І. Лукашук)⁹ та тлумачення тексту договорів¹⁰. Також він опублікував кілька рецензій на книги, присвячені

¹ Лукашук И.И. Органы, представляющие государство при заключении международных договоров. Киев, б.и., 1965. 93 с

² Лукашук И.И. Стороны в международных договорах. М.: Юрид. лит., 1966. 152 с.

³ Лукашук И. И. Международная организация как сторона в международных договорах. *Советский ежегодник международного права*, 1960. 1961. С. 144-156.

⁴ Лукашук И.И. Международные отношения и международный договор. *Ученые записки*. 1957. Вып. 6. С. 144-183.

⁵ Лукашук И. И. Некоторые вопросы кодификации и прогрессивного развития права международных договоров. *Советский ежегодник международного права*, 1966 - 1967. 1968. С. 51-68.

⁶ Лукашук И.И. О значении формы международных договоров. *Правоведение*. 1958. №3. С. 87-94.; Лукашук И. И. О наименованиях международных договоров. Вопросы теории и практики современного международного права. *Ученые записки*. 1960. Вып. 3. С. 68-87.

⁷ Лукашук И. И. Приложения к международным договорам. *Правоведение*. № 3. С. 134-136.

⁸ Лукашук И. И. Роль международного договора в международно-правовом регулировании развития социалистической экономической интеграции // Правовые формы руководства социалистической экономической интеграцией. Очерки. М. : Юрид. лит., 1983. С. 32-56.

⁹ Лукашук И.И., Лукашук О.И. Право на участие в международных договорах. *Советское государство и право*. 1985. № 4 С. 94-100.

¹⁰ Лукашук О.И., Максимов С.Е. Использование структурно-семантического анализа при толковании англоязычного текста международного договора, Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1985. №20. С. 44-47.

міжнародним договорам, однак порівняно із попереднім періодом ці результати видаються вкрай незначними.

Окремо варто згадати про роботу вченого над підготовкою семитомного «Курсу міжнародного права», який побачив світ у 1989 р. і в якому він підготував частини присвячені праву міжнародних договорів. Так, в томі «Основні принципи міжнародного права», І. І. Лукашук, природньо, підготував главу 12 «Принцип добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом»¹, а в четвертому томі – «Галузі міжнародного права», він став автором глави 1 «Право міжнародних договорів»².

Новий етап роботи І. І. Лукашука над тематикою права міжнародних договорів припав на 1990-2000-і рр. Очевидно, що розпад СРСР та зникнення партійно-ідеологічного тиску, дозволило йому публічно переосмислити власні ідеї з цього напрямку та виразити їх у нових публікаціях. Такими стали науково-практичний посібник «Форма міжнародних договорів»³ 2001 р. (рос. Форма международных договоров) та одна з ключових праць вченого, двотомник «Сучасне право міжнародних договорів»⁴ 2004 р. (рос. Современное право международных договоров), до якого увійшли дві частини «Укладення міжнародних договорів» та «Дія міжнародних договорів». Також тематично до цього переліку можна додати навчально-методичний посібник «Тлумачення норм міжнародного права»⁵ 2002 р. (рос. Толкование норм международного права)), написаний І. І. Лукашуком в співавторстві з донькою Ольгою.

Також в цей період вчений публікує багато статей присвячених цій тематиці. Зокрема, він досліджував питання сторін в міжнародних договорах⁶,

¹ Курс международного права: Основные принципы международного права. В 7-ми томах. Т. 2 / Игнатенко Г.В., Карташкин В.А., Клименко Б.М., Лукашук И.И., и др.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1989. С. 209-235.

² Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 5-91.

³ Лукашук И.И. Форма международных договоров. Учебно-практическое пособие М.: Спарк, 2001. 111 с.

⁴ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. 672 с.

⁵ Лукашук И.И., Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Учебно-практическое пособие. - М.: Nota Bene, 2002. - 160 с.

⁶ Лукашук И.И. Международный договор и третьи международные организации. Московский журнал международного права. 2003. №3. С. 3-15.; Лукашук И.И. Международный договор и третьи государства. Международное публичное и частное право. 2003, № 5. С. 3-13.; Лукашук И.И. Участие федеративных государств в международных договорах. Журнал российского права. 2003. №5. С. 76-85.

мові міжнародних договорів¹, застережень до міжнародних договорів², дії міжнародних договорів³, недійсності міжнародних договорів та ін.⁴. Безумовно, така кількість публікацій присвячених у формі наукових статей пов'язана із завершенням вченим, у той час, роботи над підручником «Сучасне право міжнародних договорів».

Аналіз наукової спадщини І. І. Лукашука у сфері права міжнародних договорів дозволяє визнати її як стрижневу для спадщини вченого. Як можна побачити, аналізуючи назви та тематики конкретних статей, дуже часто він розглядав й інші та ширші тематики з інших галузей міжнародного права (наприклад, співвідношення міжнародного та внутрішньодержавного права) саме крізь призму цієї галузі. Все це дозволяє говорити про те, що ім'я Ігоря Івановича Лукашука золотими літерами вписане в пантеон класиків права міжнародних договорів.

Однак вчений встиг залишити вагомий слід і в інших галузях міжнародного публічного права, зокрема у відносно новій його галузі – **праві міжнародної відповідальності**. Робота в цій тематиці хронологічно співпала із роботою І. І. Лукашука в КМП ООН, яка наприкінці 1990-х рр. фокусувала свою діяльність саме на праві міжнародної відповідальності.

Його головною працею в цій сфері стала монографія «Право міжнародної відповідальності»⁵ 2004 р. (рос. Право международной ответственности). Її було опубліковано в московській філії міжнародного видавництва «Волтерс Клувер» під егідою ІДП РАН.

На початку 2000-х рр. І. І. Лукашук починає активно досліджувати та видавати публікації за темою міжнародно-правової відповідальності. Зокрема,

¹ Лукашук И.И. Язык международных договоров. Российский ежегодник международного права, 1992. 1994. С. 174-185.

² Лукашук И.И. Оговорки к многосторонним договорам. *Международное публичное и частное право*. 2004. №3. С. 3-12.

³ Лукашук И.И. Действие международного договора во времени и пространстве. *Журнал российского права*. 2005. №4. С. 108-117.

⁴ Лукашук И.И. Абсолютная недействительность международных договоров. *Международное публичное и частное право*. 2005. №5. С. 2-7.; Лукашук И.И. Об относительной недействительности международных договоров. *Юрист-международник. Всероссийский журнал международного права*. 2005. №3. С. 11-18.; Лукашук И.И. Процедура установления недействительности и прекращения действия международных договоров. *Журнал российского права*. 2006, № 2. С. 96-106

⁵ Лукашук И.И. *Право международной ответственности* : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.

тоді виходять статті присвячені праву міжнародної відповідальності як галузі міжнародного права¹, її концепції² та кодифікації³, а також темі непрямой міжнародної відповідальності одного суб'єкта міжнародного права за діяння іншого⁴.

На жаль, смерть вченого у 2007 р. перервала його роботою над цією тематикою. Проте навіть ті праці, які він встиг підготувати та опублікувати, вражають своїм рівнем і отримали високі відгуки від його колег та сучасників, про що ми ще поговоримо у третьому розділі цієї роботи. Тому можемо стверджувати, що І. І. Лукашук увійшов в історію права міжнародної відповідальності, як його видатний дослідник та теоретик.

Окрім внеску в розвиток окремих галузей міжнародного права, І. І. Лукашук також працював і над *загальнотеоретичними проблемами міжнародного публічного права*. Ключові праці вченого, присвячені цій проблематиці, хронологічно припали на період 1960-1990-х рр., в основному у «Київський» період своєї біографії та на початку «Московського» етапу.

Так, у 1966 р. виходить його монографія «Джерела міжнародного права»⁵ (рос. Источники международного права). Вчений, який в той час уже був визнаним спеціалістом у сфері права міжнародних договорів, цілком логічно мав чітке бачення і щодо системи та ієрархії джерел міжнародного права в цілому, тому ця праця стала логічним підсумком його теоретичних поглядів. Також вона була його внеском у розвиток радянської міжнародно-правової концепції джерел міжнародного права, яку в той час також розвивали М. М. Мінасян⁶ та П. І. Лукін⁷.

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности. *Международное публичное и частное право*. 2002, № 2. С. 30-43

² Лукашук И.И. Концепция права международной ответственности. *Государство и право*. 2003, № 4. С. 79-87

³ Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности. *Московский журнал международного права*. 2002. № 3. С. 3-15.

⁴ Ответственность одного субъекта международного права в связи с деянием другого. *Юрист-международник. Всероссийский журнал международного права*. 2003. № 1. С. 9-13,

⁵ Лукашук И.И. Источники международного права. Киев : Вища школа, 1966. - 125 с.

⁶ Минасян Н.М.; Источники современного международного права. Отв. ред.: Ладыженский А.М. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1960. 152 с.

⁷ Лукин П.И. Источники международного права. Отв. ред.: Шуршалов В.М. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 144 с.

Проте за винятком цієї монографії та праць присвячених праву міжнародних договорів, в корпусі праць вченого майже немає публікацій, присвячених загальній теорії джерел міжнародного права. Так, можна назвати дві статті різних періодів, які стосувалися міжнародного звичаю¹, а також окремі розділи нищезгаданої книги «Міжнародне право в судах держав», присвячених застосування договірних (с. 42-55) і звичаєвих (с. 56-70), їх співвідношення (с. 71-89) норм міжнародного права, а також інших джерел міжнародного права (с. 90-103) в національних судах².

Також тоді І. І. Лукашук активно досліджує питання регулювання міжнародних відносин за допомогою міжнародного права та його функціонування. Ключовими в цьому напрямі є його монографія «Міжнародно-правове регулювання міжнародних відносин»³ 1975 р. (рос. Международно-правовое регулирование международных отношений) та навчальний посібник «Механізм міжнародно-правового регулювання»⁴ 1980 р. (рос. Механизм международно-правового регулирования). До того ж, зазначимо кілька його статей присвячених ролі інформації в міжнародно-правовому регулюванні⁵; ролі суверенної влади держави в міжнародно-правовому регулюванні⁶; та методам міжнародно-правового регулювання⁷.

Нарешті не можна не згадати ті праці вченого, які були присвячені загальній проблематиці природи міжнародного права та його функціонування. Таким став навчальний посібник «Сутність сучасного міжнародного права»⁸ (рос. Сущность современного международного права), який побачив світ у

¹ Лукашук И. И. Обычные нормы в современном международном праве. *Советский ежегодник международного права*, 1978. 1980. С. 86-100.; Лукашук И. И. Обычные нормы современного международного права. *Московский журнал международного права*. 1994. №2. С. 22-40.

² Лукашук И.И. *Международное право в судах государств*. С.-Пб.: Россия, Нева, 1993. 302 с.

³ Лукашук И.И. *Международно-правовое регулирование международных отношений*. М.: Междунар. отношения, 1975. 176 с.

⁴ Лукашук И.И. *Механизм международно-правового регулирования*. Учебное пособие. Киев: Вища шк., 1980. 165 с.

⁵ Лукашук И.И. Теория информации и международно-правовое регулирование. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1978. №7. С. 3-15.

⁶ Лукашук И.И. Суверенная власть государства в механизме международно-правового регулирования. *Советский ежегодник международного права*, 1977. 1979. С. 127-146.

⁷ Лукашук И.И. Проблема метода международно-правового регулирования. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1978. №15, С. 3-11.

⁸ Буткевич В.Г., Лукашук И.И. *Сущность современного международного права*. Учебное пособие. Вып. 2. Киев: Вища шк., 1975. 63 с.

«Київський» період наукової діяльності І. І. Лукашука у 1975 р. Прикметно, що ця праця була написана та опублікована в співаторстві з учнем вченого та майбутнім провідним українським юристом-міжнародником В. Г. Буткевичем.

Згодом вже у «Московський» період вийшли ще дві його роботи книжкового рівня, присвячені «Функціонуванню міжнародного права» (рос. Функционирование международного права) у 1992 р. та «Нормам міжнародного права в міжнародній нормативній системі» (рос. Нормы международного права в международной нормативной системе) у 1997 р. Ці праці є свідченням глибокого розуміння І. І. Лукашука основ міжнародного права.

Аналіз праць І. І. Лукашука з теорії міжнародного права дозволяє стверджувати, що у вченого було комплексне та всеохопне бачення і розуміння основ міжнародного права. Зміст цих праць та їхня тематичність дозволяють говорити про І. І. Лукашука не просто як про корифея окремих галузей міжнародного права (право міжнародних договорів, право міжнародної відповідальності), а й теорії міжнародного публічного права.

Серед його праць можна виділити й **«кон'юнктурні», присвячені комуністичній ідеології та міжнародному праву**, то насамперед варто наголосити, що жодною мірою вони не є свідченням відданості вченого ідеалам марксистсько-комуністичної ідеології чи радянському ладу. Посилання на праці Ф. Енгельса, В. І. Леніна, К. Маркса та ін., а також програмні документи КПРС були обов'язковими для всіх без винятку вчених у всіх сферах. А написання окремих праць, присвячених співвідношенню науки із ідеологічними питаннями, було обов'язковою запорукою можливості працювати та реалізовувати свої професійні та творчі плани.

Хронологічно, період, коли І. І. Лукашук найактивніше писав праці присвячені цим тематикам, припав на 1950-1980-і рр., тобто на час існування СРСР. Найбільш значними його працями із цієї теми стали книги навчальні посібники «Програма КПРС і сучасне міжнародне право»¹ 1962 р.

¹ Лукашук И.И. Программа КПСС и современное международное право. Учебное пособие. Отв. ред.: Борисов В.В. - Саратов, 1962. - 55 с.

(рос. Программа КПСС и современное международное право) та «Сутність сучасного міжнародного права. Роль Ленінських ідей у формуванні антиколоніального характеру міжнародного права»¹ 1970 р. (рос. Сущность современного международного права. Роль Ленинских идей в формировании антиколонизального характера международного права).

Також ця тематика містилася у цілій низці статей автора, присвячених «соціалістичному» змісту договорів між СРСР та державами «народної» демократії², ролі міжнародних договорів³ та принципів⁴ в економічній інтеграції держав соцтабору, 70-й річниці Великої Жовтневої революції та її значенню в розвитку міжнародного права⁵ та ін. Детальний аналіз цих праць, очевидно написаних із примусу, і які не відображають реальних міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука, тому вони не несуть цінності в контексті теми цього дисертаційного дослідження.

Якщо розглядати *праці І. І. Лукашука щодо окремих галузей та тем міжнародного публічного права*, то різноманітність тематик вражає, що свідчить про його глибокі знання основ та різноманітних аспектів міжнародного права. Проте в дослідженні цих питань він не цурався кооперації з іншими вченими, що свідчить про його відкритість та здатність посилювати міжнародно-правову спільноту не лише особисто, а й через передачу власного досвіду колегам.

Зокрема, про це може свідчити його дослідження міжнародного кримінального права, які він проводив із відомим радянським та російським фахівцем із міжнародного кримінального права А. В. Наумовим. За підсумками

¹ Лукашук И.И. Сущность современного международного права. Роль Ленинских идей в формировании антиколонизального характера международного права: Учебное пособие. Вып. 1 - Киев: Вища шк., 1970. - 95 с.

² Лукашук И.И. Социалистическая сущность и цели договоров о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и странами народной демократии. Ученые записки Саратовского юридического института имени Д.И. Курского. Вып. 3. 1952. С. 66-89.

³ Лукашук И.И. Роль международного договора в международно-правовом регулировании развития социалистической экономической интеграции / Правовые формы руководства социалистической экономической интеграцией. Очерки / Под общ. ред.: Усенко Е.Т. М.: Юрид. лит., 1983. С. 32-56.

⁴ Лукашук И.И. Роль принципов в механизме международно-правового регулирования социалистической экономической интеграции / Принципы социалистической экономической интеграции. Ч. 1 / Редкол.: Игнатенко Г.В., Лукашук И.И., Усенко Е.Т. (Отв. ред.), Ушаков Н.А., Фомин В.В. - М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1985. - С. 28-53.

⁵ Лукашук И.И. 70-летие Октября и международное право. *Советское государство и право*. 1987. №11. С. 57-65.

їхньої співпраці вийшли друком дві праці: навчально-практичний посібник «Видача обвинувачених і засуджених в міжнародному кримінальному праві»¹ 1998 р. (рос. Выдача обвиняемых и осужденных в международном уголовном праве) та підручник «Міжнародне кримінальне право»² 1999 р. (рос. Международное уголовное право»).

Ба більше, значну увагу вчений приділяв проблематиці *співвідношення міжнародного та національного права*. Цієї тематики вчений торкався від початку власної наукової праці, зокрема в праві міжнародних договорів. Так, ще в 1950-х–1960-х рр. виходили праці щодо участі Радянського Союзу в міжнародних договорах³, зокрема цьому питанню була присвячена і його кандидатська дисертація⁴. Також він порушував питання допустимості республік-членів СРСР бути стороною міжнародних договорів⁵ та ін.

Ключові дослідження з цієї проблематики І. І. Лукашук проводив, в основному в період 1990-2000-х рр. та фокусувався на прикладі Російської Федерації. Так, тоді вийшли друком його праці з аналізом конституційних актів та міжнародного права⁶, зовнішньої політики Росії та міжнародного права⁷, застосування норм міжнародного права в правовій системі Росії⁸. Як ми ще будемо розглядати нижче, на жаль, висновки вченого йдуть в розріз із поточною політикою та рішення російської влади, зокрема і щодо України.

Окремо варто виділити його працю «Міжнародне право в судах держав»⁹ 1993 р. (рос. Международное право в судах государств), в якій І. І. Лукашук розглядав питання застосування міжнародного права в практиці національних

¹ Лукашук И.И., Наумов А.В. Выдача обвиняемых и осужденных в международном уголовном праве. Учебно-практическое пособие. М.: Рос. Юрид. изд. дом, 1998. 160 с.

² Лукашук И.И., Наумов А.В. Международное уголовное право. Учебник. М.: Спарк, 1999. 287 с.

³ Лукашук И. И. СССР и международные договоры. Советский ежегодник международного права, 1959. 1960. С. 16-50.

⁴ Лукашук, И.И. СССР и международные договоры. (Некоторые проблемы теории и практики) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / И. И. Лукашук. Москва : 1961. 30 с.

⁵ Лукашук И. И. Об участии советских союзных республик в международных договорах. Советский ежегодник международного права, 1958. 1959. С. 506-513.

⁶ Лукашук И.И. Конституции государств и международное право М.: Спарк, 1998. 124 с.

⁷ Лукашук И.И. Внешняя политика России и международное право. Отв. ред.: Топорнин Б.Н. М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. 53 с.

⁸ Лукашук И.И. Нормы международного права в правовой системе России. Учебно-практическое пособие. М.: Спарк, 1997. 90 с.

⁹ Лукашук И.И. Международное право в судах государств. С.-Пб.: Россия, Нева, 1993. 302 с.

судових органів. У цій книзі він послідовно обстоював примат міжнародного права над національним, що було однією з аксіом його міжнародно-правових поглядів. Крім того, унікальність цієї наукової роботи полягає в тому, що вчений системно розглянув застосування не просто міжнародно-правових норм в цілому, так і окремих видів джерел міжнародного права – договірних, звичаєвих, рішень міжнародних організацій та ін.

Також вчений розвивав й інші напрями наукових інтересів у сфері міжнародного права. Наприклад, варто виділити його роботу із дослідження впливу глобалізації на міжнародне право. До цієї теми вчений звернувся наприкінці 1990-х рр. і до кінця свого життя став визнаним авторитетом із міжнародно-правової проблематики глобалізації. Так, у 2000 р. виходить його фундаментальна праця «Глобалізація, держава, право, XXI століття»¹ (рос. Глобализация, государство, право, XXI век). Цю роботу доповнили його окремі публікації присвячені ролі держави в умовах глобалізації², оновленому світопорядку³ та зміні правової парадигми в умовах глобалізаційних процесів⁴.

Нарешті важливим напрямом наукової діяльності І. І. Лукашука стали його міжнародні публікації іншими мовами та в іноземних наукових виданнях. Одним із перших досліджень стала велика стаття «Сторони в міжнародних договорах – право на участь» (англ. Parties to treaties – the right to participation), яка побачила світ у 1972 р. у виданні Гаазької Академії міжнародного права «Recueil des Cours»⁵.

Особливо активно І. І. Лукашук почав публікувати свої дослідження за кордоном із початком перебудови. Так, його статті активно публікуються у міжнародних колективних монографіях за участю радянських і зарубіжних вчених. Так у 1987 р. виходить стаття у монографії «Міжнародне право і

¹ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М. : Спарк, 2000. 279 с.

² Лукашук И.И. Глобализация и государство. *Журнал российского права*. 2001, № 4. С. 64-75.

³ Лукашук И.И. Мировой порядок XXI века. (Глобализация). *Международное публичное и частное право*. 2002. №1. С. 4-10.

⁴ Лукашук И.И. Глобализация и право. *Государство и право*. 2005. №12. С. 112-115.

⁵ Lukashuk I. I. Parties to treaties – the right to participation. *Recueil des Cours*. The Hague : The Hague Academy of International Law, 1972. Pp. 231-328.

міжнародна система» (англ. *International Law and International System*)¹, у 1990 р. «Перебудова і міжнародне право» (англ. *Perestroika and International Law*)², «Нюрнберзький процес і міжнародне право» (англ. *The Nuremberg Trial and International Law*)³ та ін.

Робота у КМП ООН дозволяла йому публікуватися у виданнях Комісії. Наприклад, у 1997 р. виходить його стаття у збірнику «Міжнародне право на зорі 21 століття: погляди від Комісії з міжнародного права»⁴, поруч із такими видатними юристами-міжнародниками як Дж. Кроуфорд, А. Пелле, К. Томушат та ін.

Ба більше, його активно запрошували до участі в *liber amicorum* – книгах, присвячених пам'яті видатних людей. Для прикладу, він опублікував статтю в *liber amicorum* пам'яті американського юриста-міжнародника Дж. Гінзбургса⁵, також в честь колишнього Генерального Секретаря ООН Бутроса Бутроса Галі та ін. Це доводить високий авторитет вченого серед колег у науковому та професійному середовищі.

Окрім колективних монографій І. І. Лукашук, також активно публікував свої праці і у міжнародних періодичних виданнях. Так, у київський період своєї життя і діяльності вчений активно видавав праці і в часописах держав-членів «соцтабору». Наприклад, його статті виходили в наукових виданнях та збірниках конференції Болгарії, Польщі, ЧССР, НДР та ін.⁶ Також тоді виходять друком його публікації і в окремих збірниках інших держав, зокрема Танзанії⁷, Південної

¹ Lukashuk I. I. Recommendations of International Organizations in International Normative System. *International Law and International System.* / Edt. By W.E. Butler. Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1987. Pp. 31-46.

² Lukashuk I. I. People's Diplomacy and International Lawyers. *Perestroika and International Law.* / Edt. By W. E. Butler. Edt. By W.E. Butler. Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1990. Pp. 89-108.

³ Lukashuk, I. I. International Illegality and Criminality of Aggression. *The Nuremberg Trial and International Law* / Edited by George Ginsburgs and V. N. Kudriavtsev. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1990. Pp. 121-140

⁴ Lukashuk I. I. The Law of the International Community. *International law on the Eve of the 21st Century : views from the International Law Commission.* New York : UN, 1997. Pp. 51-68.

⁵ Lukashuk I. I. Contemporary International Criminal Law: Concept and General Features. *International and national law in Russia and Eastern Europe : essays in honor of George Ginsburgs* / Edts. R. Clark, F. Feldbrugge, S. Pomorski. Martinus Nijhof : The Hague - Boston, 2001.

⁶ Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 85-106.

⁷ Там само. С. 94.

Кореї¹ та Індії. Як-от, у «Індійському журналі міжнародного права» (англ. *Indian Journal of International Law*)².

Розпад СРСР відкриває вченому дорогу до публікацій і у недоступних, досі, західних періодичних виданнях з міжнародного права. У 1994 році його стаття публікується у «Огляді Центрально- та Східноєвропейського права» (англ. *Review of Central and East European Law*)³, «Німецькому щорічнику міжнародного права» (нім. *German Yearbook of International Law*)⁴, також виходили статті в американському «Журналі Школи Паркера» (англ. *Parker School Journal*), німецькому виданні «Право Східної Європи» (нім. *Osteuropa Recht*)⁵ та ін. Крім публікацій і європейських та американських видань, вчений також продовжував публікуватися свої дослідження у цей час і у часописах інших регіонів світу. Наприклад, у 2003 р. вийшла його спільна із внучкою Д. С. Боклан стаття у «Китайському журналі міжнародного права»⁶.

На жаль, обсяг дисертаційного дослідження не дозволяє повною мірою проаналізувати всі праці І. І. Лукашука та напрями його роботи. Проте навіть ця частина вражає результатами наукової діяльності, при тому в значно складніших умовах з технічної та політичної точки зору, аніж для багатьох сучасників.

Отже, аналіз наукової спадщини І. І. Лукашука дає змогу констатувати, що в своїй дослідницькій роботі вчений охопив практично усі галузі сучасного міжнародного публічного права. Однак, це різноманіття не дає змоги виокремити усі без винятку галузі, в яких видатний науковець залишив свій слід. А втім, навіть чотири магістральні напрями наукових інтересів вченого, вражають своєю різноманітністю та всеохопністю та дають змогу говорити про нього як про універсального юриста-міжнародника

¹ Там само. С. 105.

² Lukashuk I. I. *Morality and International Law. Indian Journal of International Law*. 1974. №3-4. Pp. 321-331.

³ Lukashuk I. I. *The Nuremberg and Tokyo Trials: 50 Years Later. Review of Central and East European Law*. 1994. Vol. 20, Iss. 2. Pp. 207-216.

⁴ Lukashuk I. I. *Treaties in the Legal System of Russia. German Yearbook of International Law*, 1997. 1998. Pp. 141-163.

⁵ *Международное право XXI века: к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука* / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 106-118.

⁶ Lukashuk I. I., Boklan D. S. *The Concept of the US National Security and International Law: A View from Moscow. Chinese Journal of International Law*. 2003. Pp. 587-597.

Висновки до Розділу I:

1. Життя І. І. Лукашука припало на непростий період історії – Другу Світову війну та другу половину ХХ ст. Вчений став свідком та учасником багатьох подій, які визначали хід історії: безпосередньо війна, становлення післявоєнної системи міжнародних відносин та міжнародного права та ін. Варто визнати, що вони та участь у них вплинули на його науковий та професійний світогляд і на висунуті ним у майбутньому правові ідеї та концепції.

2. Аналіз життя та наукової біографії І. І. Лукашука дозволяє виділити три основні періоди його життя та діяльності: «Харківсько-Саратовський», «Київський» та «Московський». З них саме «Київський» період повинен займати чільне місце, оскільки саме під час нього остаточно сформувалася візія міжнародного права І. І. Лукашуком, він активно брав участь у міжнародних конференціях та час, коли вчений став одним із фундаторів сучасної української школи міжнародного права та ін.

3. Професор І. І. Лукашук був універсальним юристом-міжнародником, який працював у багатьох сферах міжнародного права. Він однаково ґрунтовно формулював та обстоював власні позиції у різних галузях. Однак, якщо виділяти головні напрями його наукової роботи, то ними, безумовно, були: 1) право міжнародних договорів та його проблеми; 2) право міжнародної відповідальності держав; 3) проблеми теорії міжнародного права, його функціонування та регулювання; 4) інші праці вченого, присвячені окремим галузям та темам міжнародного публічного права.

Розділ II. ВНЕСОК І.І. ЛУКАШУКА В ТЕОРІЮ ТА ПРАКТИКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

2.1. Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашук щодо права міжнародних договорів

Міжнародний договір є чи не основним дієвим засобом урегулювання широкого спектру відносин, які виникають між державами, та способом оформлення компромісних результатів досягнутих домовленостей. Сьогодні саме договір є головним джерелом міжнародного права, необхідним елементом еволюції сучасних міжнародних відносин, важливою складовою світового правопорядку, головним засобом врегулювання міждержавних відносин та оформлення досягнутих результатів. Саме тому І. І. Лукашук приділяв особливе значення як праву міжнародних договорів, так і міжнародному договору як джерелу міжнародного права і навіть виділяв значення окремих договорів.

Особливе значення серед міжнародних договорів І. І. Лукашук надавав Статуту ООН. Вчений розглядав цей документ як «своєрідну конституцію світової спільноти», у якій вперше в історії було закріплено «основні цілі та принципи зовнішньої політики та міжнародного права». Серед закріплених цілей вчений особливого значення надавав меті «позбавити майбутні покоління від лих війни», а також принципу незастосування сили¹.

Попри те, що І. І. Лукашук був визнаним корифеєм права міжнародних договорів, самі міжнародно-правові погляди вченого щодо міжнародного договору та його внесок до Віденської конвенції про право міжнародних договорів не привертали належної уваги сучасних вітчизняних юристів-міжнародників.

¹ Лукашук И.И. «За международным правом будущее». Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 2-3.

Професор працював над цією тематикою від самого початку своєї наукової діяльності і достатньо активно та ґрунтовно підійшов до її опрацювання. А. Х. Саїдов, проаналізувавши напрацювання І. І. Лукашука, стверджує, що впродовж усього свого життя той працював над різними аспектами цієї галузі міжнародного права: від питань структури і форми міжнародних договорів та сторін у міжнародних договорах у 1950-1960-х рр. до форм міжнародних договорів і їх тлумачення на початку ХХІ ст.¹.

Зауважимо, що на будь-яких етапах праці вченого з цієї тематики відрізнялися надзвичайно високим науковим рівнем. Щодо цього В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич, порівнюючи перші роботи І.І. Лукашука з роботами його попередників в цій галузі міжнародного права – Х. Басдеваном, А. Макнейром, М. Соренсенем, А. Фердросом, Дж. Фіцморісом, М. Хадсоном та ін., зауважують, що «прогрес молодого вченого просто приголомшує»².

Як пригадував О. В. Задорожній, у київський період своєї наукової діяльності, І. І. Лукашук «основну увагу завжди присвячував тематиці, пов'язаній з міжнародними договорами». Також він наголошував, що вчений робив це не просто тому, що це був головний напрям його наукових досліджень, а й постійно підкреслював, що «право міжнародних договорів і договірне міжнародне право мають найбільш серйозні перспективи в сучасних і майбутніх міжнародних відносинах»³.

Очевидно, що найбільшим є внесок І. І. Лукашука в роботу над Віденською конвенцією про право міжнародних договорів 1969 р., на чому регулярно наголошують у доктрині міжнародного права дослідники його життєвого шляху та наукової спадщини. Однак розуміння значення міжнародного договору як

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И.И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021).

² Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasilaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-voyna> (дата звернення : 14.12.2021).

³ Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко / Международное право ХХІ века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом «Промени», 2006. С. 129.

ключового джерела міжнародного права почало формуватися в нього ще задовго до розробки Віденської конвенції.

Наприклад, у 1959 р. вчений підготував рецензію на книгу польського вченого та майбутнього віце-президента Міжнародного Суду ООН Манфреда Ляхса «Багатосторонні договори» (пол. *Umowy wielostronne*). У ній він наголошував на тому, що «чим більш багатосторонніми та складнішими стають міжнародні відносини, тим більшого значення набувають засоби регулювання, серед яких перше місце, безумовно, займає договір»¹.

Так само необхідно зазначити, що наукові ідеї та напрацювання вченого у цій сфері були і логічним продовженням праць його попередників в радянській науці міжнародного права. Так, українські науковці В. Г. Буткевич, О. В. Задорожній та В. В. Мицик зараховували І. І. Лукашука в один ряд із Ф. І. Кожевниковим та Г. І. Тункіним, як прихильників позиції, що саме міжнародний договір є основним джерелом міжнародного права, на протиположну позицію, в якій першість віддавалася або була розділена між міжнародним звичаєм та ним².

Науковий доробок І. І. Лукашука в праві міжнародних договорів – це десятки книг та статей, які містять ґрунтовний та детальний аналіз кожного елементу договору, та процесу від укладання до припинення його дії. Чимало правових ідей вченого були прогресивними та знайшли відображення в Віденській конвенції про право міжнародних договорів, що й проаналізуємо нижче.

Свідченням його світового визнання та авторитету є й використання його висновків та пропозицій під час формулювання положень Віденської конвенції про правонаступництво держав стосовно міжнародних договорів та Віденської конвенції про право міжнародних договорів між державами та міжнародними організаціями.

¹ Лукашук И.И. О многосторонних договорах. *Советское государство и право*, 1959. № 7. С. 157.

² Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії : Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. С. 112-113.

Мабуть, його найвідомішою та найважливішою працею, присвяченою цій галузі, *opus magna* за підсумками досліджень у цій сфері, стала вже згадувана у попередньому Розділі двотомна праця «Сучасне право міжнародних договорів», яка вийшла друком у 2004 р. у двох томах. Саїдов А. Х. називав її «фундаментальним дослідженням» та «результатом багаторічних наукових досліджень у цій сфері»¹.

Робота було високо оцінено як змістовну та основоположну працю в цій сфері. Наприклад, А. Х. Саїдов наголошував на науковій довершеності цієї роботи «у цьому капітальному творі спокій і об'єктивність викладу, глибина думки, мистецтво аналізу та художність форми досягають найвищого ступеня»².

Також варто виділити розділ «Право міжнародних договорів» у семитомнику «Курсі міжнародного права», який побачив світ у 1989 р. Саме на двотомник І. І. Лукашука та «Курс міжнародного права» ми опиратимемося при вивченні міжнародно-правових поглядів професора. Звісно, будуть використані й інші праці, проте об'єктивно проаналізувати усю спадщину у цій сфері в рамках одного розділу не є можливим.

Отож, щодо внеску вченого до проекту Віденської конвенції про право міжнародних договорів під час роботи першої сесії Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів» у 1968 році. Умовно можна визначити таку періодизацію участі І.І. Лукашука у роботі Віденської конференції: перший етап – 4 квітня-30 квітня 1968 року, другий етап – 2 травня-20 травня 1968 року³.

Під час детального аналізу цих етапів можна виділити наступне. 4 квітня 1968 року на засіданні робочої групи конференції під час розгляду змісту ст. 5 проекту Віденської конвенції про право міжнародних договорів, яка була покликана врегулювати питання правоздатності держав щодо укладення договорів, І. І. Лукашук одним із перших виступив проти поправки, внесеної

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Там само.

³ Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Альманах міжнародного права, 2018. № 19. С. 16

представниками Австрії. Зміни, запропоновані австрійською стороною, стосувалися доповнення змісту зазначеної статті частиною другою, якою передбачалися можливості для держав-членів федерального союзу укласти договори, якщо таке передбачено Конституцією. Він аргументував свою позицію, наводячи приклад УРСР, яка відповідно до Конституції СРСР могла вступати в безпосередні зносини з іншими державними утвореннями та укласти з ними договори. Тобто запропоноване доповнення до змісту вказаної статті, на думку І. І. Лукашука, мало б відобразити загальну практику застосування, а не лише стосовно федерації¹.

Пізніше на 19-му засіданні дипломатичної конференції Комісією міжнародного права було винесено поправки щодо внесення змін до змісту ст. 15 проекту Віденської конвенції про закріплення обов'язку держави не позбавляти об'єкту договору до набрання ним чинності. Ігор Іванович назвав такі положення інноваційними, але більшість представників держав, на його думку, здавалося, не були готовими прийняти зазначений факт у викладеній формі. Водночас сама Комісія визнала факт відсутності загального положення із цього питання². Ба більше, він зауважив аксіологічний зміст запропонованого підпункту «а» до ст. 15 проекту Віденської конвенції як прогресивний фактор у процесах розвитку міжнародного права³.

Досліджуючи його наукову спадщину, зазначимо, що ще значно раніше в праці «Про зобов'язання з угоди про переговори» 1962 року він розглядав вищезгадану проблему. У роботі професор наголошував, що однією з підстав, яка зобов'язує державу утриматися від будь-яких дій, які суперечать договору, доцільно вважати згоду сторін на переговори, щоб укласти договір щодо певного питання. Не можна під прикриттям угоди про переговори здійснювати протилежну йому діяльність⁴.

¹ United Nations Conference on the Law of Treaties. 19th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. p. 66.

² Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Альманах міжнародного права, 2018. № 19. С. 16.

³ United Nations Conference on the Law of Treaties. 19th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. p. 100.

⁴ Лукашук И.И. Об обязательствах из соглашения о переговорах. *Советский ежегодник международного права*. 1962. С. 118.

Одним із питань порядку денного 30-го засідання конференції був розгляд ст. 25 проекту Віденської конвенції. Упродовж обговорень І. І. Лукашук звернув увагу на те, що опосередковано зміст вищевказаної норми в поточній редакції торкається однієї з найважливіших проблем міжнародного та внутрішнього права. Саме про застосування норм міжнародного права або міжнародних угод на територіях, належних до тієї чи іншої держави. Міжнародне право не могло б застосовуватися безпосередньо в межах територій, які належать державі, якщо у внутрішньому її законодавстві відсутня відповідна норма¹.

Делегація Української РСР висловила припущення, що формула, ухвалена Комісією міжнародного права, яка полягала в тому, що «застосування договору поширюється на всю територію кожної сторони», фактично суперечила підходам, які існують у сфері міжнародного права, а також основоположним принципам деяких національних правових систем»². Професор зазначив, що ст. 25 проекту Конвенції фактично зачепила досить складну проблему застосування норм міжнародного права.

Поправка, запропонована українською стороною, спрямовувалася на зміну самого формулювання, але без впливу на зміст статті. Також було висловлено пропозицію щодо передавання тексту зазначених змін на розгляд Редакційного комітету. Запропонований варіант ст. 25 проекту Конвенції передбачав положення щодо того, якщо інше не передбачено договором або не встановлено іншим чином, договір є обов'язковим для кожної сторони щодо всієї її території³. Внесена І. І. Лукашуком поправка отримала підтримку представників інших держав.

Не менш важливою була пропозиція І. І. Лукашука до змісту ст. 44 проекту Конвенції щодо спеціальних обмежень повноважень на вираження згоди держави. Він запропонував чіткіше формулювання так званих «спеціальних

¹ Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Альманах міжнародного права, 2018. № 19. С. 17.

² United Nations Conference on the Law of Treaties. 30th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. p. 162

³ United Nations Conference on the Law of Treaties. First and second sessions. 1971. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_CONF.39_11_Add.2-E.pdf (дата звернення: 20.09.2022)

обмежень», а саме замінити їх на «інструкції уряду»¹. Важливість такої редакції полягала в тому, що обмеження можуть міститися у внутрішньому праві й формулювання «інструкції уряду» деталізує відповідні повноваження². Як наслідок, зазначена стаття певною мірою дублює попереднє положення про внутрішнє право, що стосується компетенції укладати договори, яке містилося у змісті ст. 43 проекту Віденської конвенції³. У результаті голосування держав поправку, внесenu вченим було відхилено.

Під час розгляду першої частини поправки до ст. 45 проекту Конвенції І. І. Лукашук піддав її критиці, зазначивши, що в такій редакції держава, яка бажає уникнути виконання договору, може стверджувати, що договір не надав їй очікуваних переваг. Наголошував, що міжнародне право має тенденцію до відмови від практик дискримінації та панування й заміни їх на взаєморозуміння та співпрацю. Саме тому запропонована інтерпретація наблизила б зазначену норму до загального ідеалу справедливості серед усіх людей незалежно від притаманних їм відмінностей⁴.

Особливу увагу І.І. Лукашук звертав на ст. 46 проекту Конвенції щодо положення внутрішнього права, які стосуються компетенції укладати договори. Він відзначив важливу поправку, зроблену Україною та Перу, а саме внесення як винятку можливості посилатися на внутрішнє право за умови порушення конституційного положення «особливо важливого значення»⁵.

Згодом на 76-й зустрічі, під час розгляду ст. 70 проекту Конвенції, І. І. Лукашук досить різко висловився щодо поправок, запропонованих до її змісту. На його думку, досить спірною була пропозиція Японії щодо заміни формулювання «держави-агресор» на «державу» та видалення зі статті фрази «з посиланням на агресію цієї держави». Вчений зазначив, що вказані новели не

¹ United Nations Conference on the Law of Treaties. 44th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. p. 247

² Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Альманах міжнародного права, 2018. № 19. С. 17.

³ Лукашук И.И. Современное право международных договоров. Заключение международных договоров. Москва: Волтерс Клувер, 2004. Т. 1. с. 383.

⁴ United Nations Conference on the Law of Treaties. 45th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. p. 252.

⁵ Лукашук И.И. О недействительности международных договоров. Государство и право. 2005. С. 47.

мають ані політичного, ані юридичного, ані морального виправдання¹. «На політичному рівні сучасна проблема полягає в захисті миру, і Конференція не мала права якимось чином обмежувати сферу дії єдиної, але важливої статті щодо держав-агресорів», – підкреслив І. І. Лукашук². На юридичному рівні захист агресії суперечить фундаментальним принципам міжнародного права й, зокрема, правилу «*jus cogens*», яке забороняє застосування сили. Саме тому, на його переконання, прийняття таких поправок означатиме ослаблення всієї міжнародної правової системи, на якій було побудовано світ після Другої світової війни. Знову ж таки можемо простежити непохитність поглядів вченого щодо фундаментальних питань функціонування міжнародного права.

Якщо детальніше розглядати міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука, то варто зазначити, саме праву міжнародних договорів він відводив провідну роль в системі міжнародного права. Писав про «особливе положення» цієї галузі міжнародного права та його «головну роль в регулюванні функціонування міжнародного права», зокрема тому, що з ним «так чи інакше пов'язане формування і функціонування всіх інших галузей й інститутів»³.

Професор приділяв значну увагу використанню належного понятійно-категоріального апарату у цій сфері. Так, він чітко розмежовував *право міжнародних договорів* як «галузь міжнародного права, яка визначає порядок укладення, дії і припинення міжнародних договорів», та *міжнародне договірне право* в розумінні норм, створених міжнародними договорами, зокрема в значенні договорів, укладених конкретними державами⁴.

Власне міжнародний договір І. І. Лукашук визначав як «угоду між суб'єктами міжнародного права, укладання, дія та припинення якої регулюються міжнародним правом»⁵. Прикметно, що він розглядав його функції у трьох

¹ Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Альманах міжнародного права, 2018. № 19. С. 19.

² United Nations Conference on the Law of Treaties. 76th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. p. 454.

³ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 5-6.

⁴ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 79-80.

⁵ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 77.

вимірах: дипломатичному, політичному та правовому як «інструмент зовнішньої політики держави» та «один з найважливіших політичних і правових засобів регулювання міжнародних відносин»¹, та економічному, стверджуючи, що «головною визначальною метою будь-якого міжнародного договору є сприяння зміцненню свого економічного базису»². Це дозволяє говорити про те, що вчений запропонував комплексне розуміння природи міжнародного договору та його функцій.

Значну увагу у своїх працях І. І. Лукашук присвячував питанню *сторін міжнародних договорів*, зазначаючи, що саме від них залежить роль та зміст договору. Називаючи їх «найважливішим елементом договірних правовідносин», він це обґрунтовував тим, що міжнародний договір є результатом згоди сторін і «повинен слугувати досягненню цілей їхньої політики»³. У зв'язку з цим та відповідно до Віденських конвенцій вчений виділяв чотири основні категорії сторін у міжнародних договорах:

1. Учасник переговорів – суб'єкт, який брав участь у складанні і прийнятті тексту договору.

2. Суб'єкт договору (рос. договаривающийся субъект) – суб'єкт, який погодився на обов'язкові договори, незалежно від того, чи той набрав чинність чи ні.

3. Учасник договору – суб'єкт, який дав згоду на обов'язковість для нього договору і для якого договір перебуває в дії⁴.

Також, у працях 1980-х рр. вчений виділяв ще одну категорію «підписанта договору» (рос. подписавший договор), яку він визначав як суб'єкта, який підписав договір⁵. Однак пізніше, у працях середини 2000-х рр., він вже не розглядав цей вид нарівні з іншими сторонами міжнародного договору.

¹ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 6.

² Лукашук И.И. Договоры о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и странами народной демократии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Харьковский юридический институт. Харьков, 1951. С. 7.

³ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 161.

⁴ Там само. С. 161-165.

⁵ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 17.

Як ще одну додаткову категорію сторін міжнародних договорів вчений виокремлював категорію «первинний учасник» міжнародних договорів – суб'єкти, які брали участь в розробці та прийнятті міжнародного договору та дали згоду на його обов'язковість. Водночас наголошував, що «юридичних наслідків цієї категорії не передбачено. Вона має морально-політичний характер»¹.

На його думку, у більшості випадків, цим терміном заміняють інший – «необхідні учасники», чий статус детермінований положеннями самого договору, щоб не принижувати роль інших учасників міжнародних договорів². Як приклад він наводив Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою від 5 серпня 1963 р., який наділив Великобританію, СРСР і США у ст. 2-3 особливим статусом, зокрема щодо необхідності їхніх ратифікацій для набрання чинності договором та їхньої згоди для внесення змін і доповнень в нього³.

Хоча І. І. Лукашук й визнавав, що «сторонами у договорах можуть бути всі суб'єкти міжнародного права», однак він практично не аналізував договороздатність широкого кола суб'єктів міжнародного права, таких як державоподібні утворення чи народи і нації, які борються за власне самовизначення та ін. У «Сучасному праві міжнародних договорів» 2004 р., він аналізував договірну практику «нетипових суб'єктів»⁴, неурядових організацій⁵, ТНК⁶ та ін., але за загальним правилом він найчастіше в своїх працях аналізував «традиційних» суб'єктів міжнародного права.

Можемо констатувати навіть скептичне ставлення вченого до можливості таких суб'єктів міжнародного права виступати сторонами у міжнародних

¹ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 163-166.

² Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 17-18.

³ Договор о запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, в космическом пространстве и под водой от 5 августа 1963 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_376/card6#Public (дата звернення : 25.12.2021)

⁴ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 103-109.

⁵ Там само. С. 110-117.

⁶ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 118-122.

договорах. Він стверджував, що «їх договірна практика доволі обмежена. Їх участь в універсальних договорах швидше виняток, аніж правило»¹.

Такими передусім є держави, які, на думку І. І. Лукашук, «у більшості випадків» є сторонами міжнародних договорів, оскільки «в силу свого суверенітету мають право брати участь в будь-якому правомірному договорі»². Зрештою, вчений приділяв увагу різним аспектам ролі та правосуб'єктності держави в міжнародному праві і в рамках інших напрямів наукових досліджень.

Щодо міжнародних організацій, то І. І. Лукашук підкреслював «обмежений, функціональний» характер їхньої міжнародної правоздатності³. Він особливо наголошував на ключовій ролі в регулюванні їхньої участі в міжнародних договорах. На його думку, це впливає з положень Віденської конвенції про право договорів між державами та міжнародними організаціями чи між міжнародними організаціями від 21 березня 1986 р. Відповідно до ст. 5 якої передбачається відповідність таких міжнародних договорів внутрішнім правилам організацій⁴.

Особливим предметом зацікавлення вченого в радянський період була міжнародна договірна правоздатність членів федерацій. Цій тематиці він присвятив увагу як в рамках своїх досліджень монографічного рівня, так і в окремих публікаціях⁵. Такий підхід був традиційним для радянської доктрини міжнародного права, що продовжувало дискурс, який розпочався після Другої Світової війни. Він стосувався правосуб'єктності членів федерацій в принципі, завершившись членством УРСР і БРСР в ООН. У результаті радянська наука міжнародного права активно досліджувала питання міжнародної

¹ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 21.

² Там само. С. 18.

³ Там само. С. 18.

⁴ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021).

⁵ Василенко В., Лукашук І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти) К. : Вид-во політичної літератури України, 1974. 126 с; Лукашук И.И. Участие федеративных государств в международных договорах. *Журнал российского права*. 2003. №5. С. 76-85.; Лукашук И. И. Участие федеративных государств в международных договорах *Правовые основы российского федерализма*. / Маликов М.Ф. Уфа: РИО БашГУ, 2004. С. 404-417.

правосуб'єктності і договірної правоздатності окремих радянських республік – Азербайджану, Білорусі, Узбекистану, України та ін.¹

Власне І. І. Лукашук допускав можливість участі членів федерації в міжнародних договорах, однак зазначав, що така можливість має бути передбачена внутрішнім законодавством самої федерації. Вчений також вказував, що хоч конституційне законодавство СРСР і допускало таку можливість для всіх республік-членів, однак реально така практика мала місце лише у випадку БРСР і УРСР².

Окремо вчений також висловлював жаль, що відповідне право членів федерації не було врегульоване у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., хоча такі пропозиції й містилися у її проекті. Там містилося формулювання у наступній редакції: «Держави-члени федеративного союзу можуть володіти правоздатністю укладати договори, якщо така правоздатність допускається федеративною конституцією і у встановлених нею межах»³.

Як пригадував І. І. Лукашук, хоча навіть ті делегації на Віденській конференції, які виступали проти включення цього положення, не заперечували можливість участі членів федерації в міжнародних договорах, їх позиція не дозволила включити його у фінальний текст. Однак вчений продовжував вважати доцільним врегулювання цієї проблематики, а його пропозиції щодо тематики ми розглянемо в наступному Розділі цього дисертаційного дослідження.

Якщо говорити про *стадії укладення міжнародних договорів*, то вчений визнавав слушність Віденської конвенції 1969 р., яка у ст. 9-11 виділяє як такі: 1) прийняття тексту; 2) визначення автентичного тексту (парафування, підписання *ad referendum* та остаточне підписання); 3) надання згоди на

¹ Аскеров Э. И. Теоретические и практические проблемы участия Азербайджанской ССР в международноправовых отношениях : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Киевский гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. Баку, 1970. 33 с.; Бровка Ю. П. Суверенитет и международная правосубъектность Белорусской Советской Социалистической Республики. Советский ежегодник международного права, 1964 - 1965. 1966. С. 312-319.; Михайлов А.Н. Узбекская ССР - равноправный субъект международного права, Советский ежегодник международного права, 1972. 1974. С. 25-35.; Василенко В., Лукашук І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти) К.: Вид-во політичної літератури України, 1974. 126 с.

² Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 19.

³ Yearbook of the International Law Commission, 1966. 1967. Vol. 2. Pp. 191-192.

обов'язковість (ратифікація)¹. Водночас він зазначав, що взаємне невизнання сторін не є перешкодою для їх участі в міжнародному договорі².

У випадку стадії *прийняття тексту* міжнародного договору І. І. Лукашук вважав, що прийняття тексту означає «завершення погодження змісту договору». Визнаючи важливість цієї стадії, він водночас застерігав, що «голосуючи за прийняття тексту, держава жодним чином не зв'язує себе його положеннями»³, тобто договір набуває обов'язкового характеру для його сторін уже на пізніших стадіях свого укладення.

На цій стадії І. І. Лукашук наголошував на необхідності володіння особами, які укладають міжнародні договори – чи то від імені держави, чи то міжнародної організації, належними повноваженнями. Такі повноваження він визначав як «документ, виданий компетентним органом влади, що надає особі або особам право представляти державу під час підготовки та укладання договору»⁴. На нашу думку, «документ», про який веде мову І. І. Лукашук, означає в ширшому сенсі повноваження, а фізична, документарна форма їх чи його вираження є лише додатковою та вторинною.

Проте рівночасно він вказував, що саме по собі перевищення повноважень не є автоматичною підставою для втрати чинності міжнародного договору, а якщо відповідний договір було ратифіковано, то це «значною мірою знімає проблему»⁵. Для того, щоб цей факт отримав юридичне значення, необхідним є підтвердження факту відсутності повноважень з боку відповідних суб'єктів (держав чи міжнародних організацій) з посиланням на порушення компетенції передбаченої національним законодавством. За певних обставин є легітимною

¹ Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

² Курс міжнародного права: Отрали міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 25-26.

³ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 389-390.

⁴ Там само. С. 384.

⁵ Курс міжнародного права: Отрали міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 26-27.

підставою для недійсності міжнародного договору. Відповідні підстави і порядок передбачені ст. 46 обох Віденських конвенцій¹.

Щодо другої стадії укладення міжнародного договору – *визначення автентичного тексту (підписання або парафування)*, вчений аналізував підходи до вирішення проблеми дії міжнародного договору в період між підписанням і до вступу в дію. Він відзначав, що ця проблема була вирішена у формі зобов'язання *не вчиняти дій, які б утруднили чи зробили неможливим дію договору*, після набрання чинності. Варто також зазначити, що якщо в 1980-х рр. вчений використовував більш загальні та різноманітні поняття для позначення цього процесу, то вже у 2000-х рр. здебільшого послуговувався узагальнюючим поняттям «автентифікація», яке дефініював як «процес, за допомогою якого встановлюється, що текст є справжнім та остаточним, не підлягає змінам²».

Лукашук І. І. також вважав, що автентифікація тексту на сучасному етапі може набувати різних форм як традиційних у вигляді парафування чи підписання, так і тих, що з'явилися відносно нещодавно. До таких він відносив включення тексту міжнародному договору до заключного акту дипломатичних конференцій³. Як приклад такого підходу, він наводив практику МОП, в якій конвенції, прийняті за підсумками конференцій підписуються Генеральним Директором чи головою конференції, а вже засвідчені копії конвенції надсилаються державами-членам Організації⁴.

Вчений зазначав, що на перших стадіях це зобов'язання «носило морально-політичний характер і випливало з принципу добросовісності»⁵. Зокрема, він наводив приклад КМП ООН, яка ще задовго до Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., вказувала, що сам факт підписання

¹ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

² Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 392.

³ Там само С. 392-393.

⁴ Устав Международной организации труда. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_154#Text (дата обращения : 16.05.2021)

⁵ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 29-30.

міжнародного договору уже породжує зобов'язання, що обумовлене принципом добросовісності, який є «фундаментальною нормою всього міжнародного життя»¹. Проте згодом, як відзначав І. І. Лукашук, таке зобов'язання було закріплене у ст. 18, спільній для обох Віденських конвенцій, в якій містить зобов'язання не позбавляти договір його об'єкту і цілі до набрання чинності².

Така практика, виходячи із міжнародно-правових поглядів вченого, існує саме щодо двосторонніх міжнародних договорів. Що стосується багатосторонніх міжнародних договорів, на його думку, є практика, згідно якої ще до набрання чинності їхні норми можуть набувати характеру міжнародного звичаю. На його переконання, це обумовлене тим, що такі договори дуже часто кодифікують ті чи інші розділи міжнародного права, тобто норми, які вже сформовані як звичаєві або в процесі набуття такого характеру³.

На думку І. І. Лукашука, *надання згоди на обов'язковість та приєднання до міжнародного договору* є «останньою та юридично вирішальною фазою його укладення»⁴. У його баченні це має внутрішній і міжнародний аспекти. Зокрема у внутрішньодержавному вимірі цей процес може відбуватися у формі надання згоди в порядку, який передбачений чинним законодавством. Він стверджував, що встановлення порядку оформлення приєднання міжнародного договору є внутрішньою справою держав⁵. Водночас у міжнародному вимірі вираження такої згоди може відбуватися у порядку повідомлення або передачі акту про приєднання депозитарію міжнародного договору (депонування)⁶.

Серед форм надання такої згоди він виділяв той перелік, який міститься у ст. 11 Віденських конвенцій, а саме «підписання, обмін документами, що творять договір, ратифікація, прийняття, затвердження, приєднання або будь-який інший

¹ Yearbook of the International Law Commission, 1951. 1957. Volume I. P. 15.

² Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

³ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 30.

⁴ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 401 -402.

⁵ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 31-40.

⁶ Там само. С. 41.

спосіб, про який домовилися сторони¹. Професор вважав, що за такої умови, саме ратифікація є «найавторитетнішим актом, яким держава висловлює свою остаточну згоду з міжнародним договором»².

Щодо дії міжнародних договорів І. І. Лукашук класично розмежовував три сфери дії міжнародних договорів: часову (темпоральну), просторову (територіальну) та предметну (матеріальну).

Якщо говорити про *часову (темпоральну) сферу дії міжнародних договорів*, то вчений розрізняв концепції «вступу в силу» та «вступу в дію» міжнародного договору. Хоча в більшості випадків ці моменти у міжнародній договірній практиці співпадають у часі, однак є випадки, коли вони різняться. У цьому контексті «вступ в дію» буде означати початок безпосереднього застосування положень договору та виникнення обов'язку їх дотримуватися для сторін, оскільки сам договір може містити певні відкладальні умови³.

Професор зазначав, що за загальним правилом «договір є чинним з моменту вступу дію і до її завершення», поділяючи їх на строкові, з невизначеним строком і безстрокові. Не висуваючи вимог до строку дії міжнародних договорів із юридичної точки зору, він підтримував позицію, що з політичної точки зору кращими є договори, укладені на триваліший строк, оскільки він «виражає впевненість сторін в надійності взаємних відносин, довір'я до політики одна одної»⁴.

Водночас І. І. Лукашук наводив приклад ст. 25, спільну для обох Віденських конвенцій, яка передбачає, що «Договір або частина договору застосовуються тимчасово до набрання чинності, якщо: а) це передбачається самим договором; або б) держави, які брали участь у переговорах, домовилися

¹ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

² Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 411.

³ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 49.

⁴ Там само. С. 51.

про це в якійсь інший спосіб»¹. Існування практики тимчасового застосування міжнародних договорів ще до їх повного набрання чинності він обґрунтовував як політичними причинами, так і необхідністю врегулювання певних проблем, нагальних за своєю природою².

Вчений розмежовував тимчасове застосування міжнародного договору із юридичним оформленням та без такого. У першому випадку йшлося про закріплення де-юре умов тимчасового застосування міжнародного договору у його тексті. У другому випадку таке застосування здійснюється відповідно до практики взаємовідносин, яка склалася між сторонами без офіційного закріплення³.

Щодо повного вступу в дію міжнародного договору Ігор Іванович визнавав обґрунтованість спільного положення ст. 24 Віденських конвенцій, що договір вступає в дію в дату, яка передбачена договором або узгоджена сторонами, або ж тоді, коли буде висловлена згода на обов'язковість договору всіх сторін⁴. Однак він підкреслював, що другий спосіб практично неможливий у випадку багатосторонньої договірної практики, і зазначав, що кількість ратифікацій, необхідних для їх вступу в дію, визначається за згодою сторін і міжнародне право не містить конкретних вказівок щодо мінімально необхідної кількості ратифікацій. Як учасник Віденської конференції, він пригадував, що хоча й було ухвалено проєкт Конвенції 1969 р., звучали пропозиції щодо необхідності двох третин ратифікацій, однак вони підтримки не отримали⁵.

Нарешті стосовно конкретної тривалості строку дії міжнародних договорів, то І. І. Лукашук іронічно зауважував, що дія популярних в минулому

¹ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

² Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 467-469.

³ Там само. С. 45-47.

⁴ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

⁵ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 463-466.

міжнародних договорів, які уклалися на «вічні часи», у середньому тривала два роки. Тому він вказував, що об'єктивно на сучасному етапі тривалість дії міжнародних договорів «залежить від характеру регульованих відносин та намірів сторін»¹.

У випадку *просторової (територіальної) сфери дії міжнародних договорів*, І. І. Лукашук наголошував на тому, що хоч вона й тісно пов'язана із суб'єктною та предметною сферами дії, однак в багатьох випадках ці сфери існують самостійно. Вчений відзначав, що за загальним правилом дія договору в просторі поширюється на ту територію, на яку поширюється і суверенітет його сторін, а також зазначав, що держави зобов'язані «забезпечити застосування міжнародних договорів на всій території», на яку поширюється їхній суверенітет².

На нашу думку, таке твердження вченого має особливу практичну цінність в міжнародних правовідносинах. Воно є критично важливим у випадку міжнародних договорів з прав людини і виключає можливість їх вибіркового незастосування щодо окремих територій. Це важливо, оскільки і у наш час є держави та політичні режими, котрі вчиняють грубі порушення прав людини на цілих територіях та регіонах. Такий підхід виключає можливість їхніх маніпуляцій з власними зобов'язаннями через винятки в просторовій сфері дії договору.

Лукашук І. І. рішуче відкидав попередню історичну практику, коли сторони поширювали дію власних міжнародних договорів і на ті території, які їм не належали. На його думку, «таким шляхом оформлялися сфери впливу та інтересів, що суперечить сучасному міжнародному праву»³. Водночас він визнавав існування міжнародних договорів, дія яких поширюється не тільки на суверенну територію держав.

Як приклад цього, він наводив Договір про Антарктику від 01 грудня 1959 р., дія якого поширюється на міжнародну територію, яка не належить

¹ Лукашук І.І. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 44-45.

² Там само. С. 46-47.

³ Там само. С. 46-47.

жодній із сторін договору, а також договорів за участі міжнародних організацій, які не мають власної території, але це не виключає їхньої просторової дії¹. Такий загальний підхід в його концепції не вичерпував проблематики просторової дії договорів, в яких стороною є міжнародна організація.

Щодо цього І. І. Лукашук констатував певні труднощі, які виникають щодо визначення територіальної сфери дії міжнародних договорів, укладених за участю міжнародних організацій. Зауважував, що в ході підготовки Віденської конвенції 1986 р. було вирішено, що поняття «територія» може застосовуватися винятково стосовно держав. Відповідно, вчений підсумовував, що «практика [щодо] організацій у цьому питанні ще не встановлена»².

Щодо *предметної та об'єктної (матеріальної) сфери дії міжнародних договорів*, то вчений наголошує, що вони є взаємопов'язаними, разом вказував на важливість їх розмежування. Зокрема, в контексті поділу сфер дії національного і міжнародного права³. З усією повагою до міжнародно-правових поглядів вченого, зазначимо, що такий підхід є лише продовженням штучної теоретико-юридичної дискусії щодо розмежування об'єкта і предмета в науці права. Насправді прикладне значення такого розмежування є невеликим і ключовими, в цьому випадку, будуть зусилля сторін договору щодо дотримання положень стосовно чи то об'єкту, чи то предмету договору.

Щодо *суб'єктної сфери дії міжнародних договорів*, то вчений розглядав її, зокрема, у контексті дії таких договорів для третіх сторін – як держав, так і міжнародних організацій. Він зазначав, що галузеві принципи, які перейшли в право міжнародних договорів з римського права, а саме *res inter alios acta* (договір регулює відносини лише між учасниками) та *pacta tertiis nec nocent nec prosunt* (договір не створює прав і обов'язків для третьої сторони), за своїм значенням

¹ Курс міжнародного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 54.

² Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 47.

³ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 54-55.

наближаються до основних принципів міжнародного права, тобто *jus cogens*¹.

Зауважимо, що ще наприкінці 50-х років І. І. Лукашук мав прогресивну позицію щодо міжнародної організації як сторони в міжнародних договорах та критикував тих, хто стверджував, що угоди за їх участі не є договорами відповідно до міжнародного публічного права. Він вважав, що головний доказ міжнародно-правового характеру договорів за участю міжнародних організацій міститься в змісті цих актів².

Вчений рішуче засуджував практику, згідно з якою в попередні періоди укладалися договори, які створювали зобов'язання для (або щодо) третіх держав. Він наводив негативні прецеденти Мюнхенської угоди 1938 р., яка стосувалися Чехословаччини і стала провісницею Другої Світової війни, а також Протоколу до Договору про оборону Південно-Східної Азії, який передбачав дії своїх положень на В'єтнам, Камбоджу, Лаос та ін.³

У зв'язку з цим він відзначав положення ст. 34 Віденської конвенції 1986 р., яке передбачало, що «договір не створює зобов'язань або прав для третьої держави чи третьої організації без згоди на те цієї держави чи цієї організації»⁴. Водночас І. І. Лукашук слідом за К. Хелловеєм та Р. Гейгером, визнавав за третіми сторонами зобов'язання «поважати і визнавати» правомірні міжнародні договори, сторонами яких вони не є, якщо вони не порушують їхніх прав⁵.

У контексті дії міжнародних договорів, чи не ключову роль І. І. Лукашук відводив *інститутам поправок, зміни та перегляду міжнародних договорів*. Він розглядав їх не просто як можливість, передбачену міжнародним правом, а як

¹ Курс міжнародного права: Отрасли міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 56.

² Лукашук И.И. Международная организация как сторона в международных договорах. Советский Ежегодник международного права. Москва, 1960. С. 146.

³ Курс міжнародного права: Отрасли міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 57.

⁴ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021).

⁵ Курс міжнародного права: Отрасли міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 59.

міжнародно-правовий інструмент, який повинен застосовуватися для «своєчасного перегляду договорів» у зв'язку з «невпинно зростаючими темпами світового розвитку»¹.

Вчений наголошував, що зміст договору «постійно адаптується» згідно з практикою сторін, і розглядав цей процес як «необхідну умову ефективності договору», яка гарантує його відповідність «відносинам, що регулюються, потребам їхнього розвитку, релевантним інтересам сторін»².

Центральне значення у цьому контексті займає ст. 39 спільна для обох Віденських конвенцій, яка стосується поправок договорів і передбачає, що поправки є обов'язковими у разі згоди учасників договору³. Також вчений підкреслював складність такого питання у випадку багатосторонніх договорів та відсутність єдиної практики щодо цього: ні правило одноголосності, ні правило більшості у цьому випадку не знайшли загального визнання⁴.

Крім того, І. І. Лукашук вказував, що попри рівність держав-сторін міжнародного договору при внесенні поправок важливою є участь та згода тих держав, без яких неможливим чи утрудненим є досягнення цілей цього договору. Як приклад він наводив Конвенцію про режим судноплавства на Дунаї 1948 р., сторонами якої є не тільки дунайські держави, однак саме без участі та згоди держав, через які протікає Дунай, вона втрачає зміст⁵. Як бачимо, у цьому випадку, знаходять продовження ті погляди, які він висловлював щодо територіальної чи суб'єктної сфери дії міжнародних договорів та недопустимості їх поширення на держави, без їхньої згоди.

Професор також зазначав, що у пропозиції КМП ООН при розробці Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., допускалися

¹ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 61.

² Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 65.

³ Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

⁴ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 66.

⁵ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 65.

різні форми внесення поправок до міжнародних договорів: як у письмовій формі, так і в усній чи мовчазній формах. Цей підхід обґрунтовувався, й впливом практики на зміст та застосування положень міжнародних договорів. Однак, ці пропозиції були відхилені абсолютною більшістю учасників конференції, через посилення на те, що такий підхід не може ігнорувати порядок внесення та затвердження змін до міжнародного договору, передбачений національним законодавством держав¹.

Зауважимо, що ці пропозиції таки були у певній формі відображені у змісті п. 1 ст. 31, спільній для обох Віденських конвенцій. У ній йдеться про те, що при тлумаченні міжнародного договору повинна враховуватися, зокрема «наступна практика застосування договору, яка встановлює згоду учасників щодо її тлумачення»². Вчений зазначав, що в такій формі «Можливості зміни змісту договору шляхом тлумачення, значно вужча ніж шляхом зміни»³.

Загалом в контексті поправок внесення змін та перегляду міжнародних договорів І. І. Лукашук підкреслював той факт, що цей процес повинен бути взаємним і не може слугувати інструментом узурпації в інтересах окремих держав. Хоча він і зазначав, що «договірна практика не дозволяє вивести конкретні правила» з таких питань як порядок прийняття поправок, наслідки поправок для сторін, які не згодні з ними і т.д.»⁴, але саме повага до принципу взаємності та рівності сторін є тим висновком, який можна зробити із аналізу його міжнародно-правових поглядів.

У контексті *недійсності міжнародних договорів* І. І. Лукашук наголошував на тому, що хоча у міжнародному праві діє презумпція дійсності міжнародних договорів, тобто вони повинні виконуватися, доки не буде встановлено інше. Водночас він визнавав, що в практиці міжнародних правовідносин склався

¹ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 68.

² Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

³ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 68.

⁴ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 74.

консенсус, що вони можуть ставати недійсними в разі суперечності фундаментальним нормам та принципам міжнародного права. Він виділяв два види такої недійсності: абсолютну та відносну¹.

У випадку порушення «особливо важливої» норми міжнародного права в частині компетенції І. І. Лукашук наголошував на тому, що практика міжнародних відносин і органів міжнародного правосуддя свідчать про те, що «особливо важливою» є саме норми конституційного права. Вчений зазначав, що такий підхід став «складним компромісом між внутрішнім правом і міжнародним правом», при цьому цей компроміс став «очевидним прогресом» останнього, оскільки покликаний забезпечити надійність міжнародних договорів².

Щодо недійсності міжнародних договорів з причин помилки, обману чи підкупу, він зазначав, що міжнародна практика знає небагато випадків, коли сторони посилалися на ці обставини у спорах стосовно чинності договорів³. Лукашук І. І. також наголошував на тому, що в міжнародній практиці випадки відносної недійсності визнаються нечасто, водночас посилаючись на практику МС ООН, у якій до 1990 р. лише двічі порушувалося питання відносної недійсності міжнародних договорів і двічі воно було відкинуте⁴. *Абсолютну* недійсність міжнародних договорів вчений характеризував як «порівняно нове явище» в міжнародному праві⁵.

Стосовно примусу представників, уповноважених на укладення міжнародного договору, в концепції І. І. Лукашука він може мати місце як з боку представників держав, так і з боку представників приватних компаній. В останньому випадку він наводив приклади міжнародних договорів, предметом яких були відносини в сфері енергетики чи транспорту, укладені в 1920-1960-х рр., і в яких, міжнародні компанії здійснювали тиск на держави

¹ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 70.

² Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 114.

³ Там само. С. 123-124.

⁴ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 70.

⁵ Там само. С. 70.

Африки, Азії та Близького Сходу з метою домогтися їхнього укладення. Також він виділяв як фізичний, так і психологічний тиск у цьому випадку¹.

Особливу вагу в цьому випадку він зосередив на визнанні абсолютної недійсності міжнародних договорів, укладених через примус сторін, зокрема через застосування чи загрозу застосування сили. Професор вказував, що відповідна заборона знайшла своє відображення в ст. 52 обох Віденських конвенцій про право міжнародних договорів, у яких йдеться, що «договір є нікчемним, якщо його укладання стало результатом загрози силою»². Також у позиції КМП ООН, яка ще до укладення цих конвенцій визнала цей підхід як *lex lata* сучасного міжнародного права³.

Так само у випадку суперечності положень міжнародного договору нормам *jus cogens*, І. І. Лукашук говорив не просто про сам факт автоматичної недійсності, а й про ті обов'язки, які він створює для сторін договору. Такими в концепції вченого були усунення, наскільки це можливо, наслідків виконання договірною положення, якщо воно суперечить нормі *jus cogens*, та приведення своїх відносин у відповідність з такою імперативною нормою міжнародного права⁴.

Окрім того, І. І. Лукашук вказував, що в праві міжнародних договорів існує також окрема категорія зобов'язань, які зберігатимуть чинність незалежно від встановлення факту недійсності чи припинення дії міжнародного договору. До таких він, наприклад, зараховував зобов'язання, що виникали зі звичаєвих норм: навіть у разі припинення дії міжнародного договору, який містив аналогічні таким нормам положення, вони продовжували зберігати свою дію⁵. У цьому

¹ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 128-131.

² Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021); Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

³ Yearbook of the International Law Commission, 1963. 1964. Volume II. P. 197.

⁴ Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 73.

⁵ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 74.

випадку він застерігав від можливості маніпулювання нормами права міжнародних договорів для уникнення виконання міжнародних зобов'язань.

Щодо *припинення дії міжнародних договорів*, то І. І. Лукашук визначав цей факт як «ліквідацію правовідносин, які виникли на його основі» та вказував, що порядок припинення визначається самими його учасниками. Як підстави для припинення дії міжнародних договорів вчений, посилаючись на міжнародно-правову доктрину та положення ст. 64 Віденських конвенцій вказував на: збіг строку дії договору; виконання його положень або ж відмову однієї чи більше сторін договору від його виконання; суттєве порушення сторонами їх положень, що породжує неможливість їх виконання; виникнення нової імперативної норми міжнародного права; *rebus sic stantibus*¹.

Однак, на думку І. І. Лукашука, з цього переліку лише суттєве порушення міжнародного договору може слугувати підставою для припинення його дії. Таке порушення він розглядав не як конкретні дії, а узагальнено як «неправомірну відмову від договору або порушення положень, які мають суттєве значення для досягнення цілей договору», яка може мати місце і у формі певних дій чи бездіяльності².

Так само він наголошував, що порушення міжнародного договору однією зі сторін не звільняє іншу від виконання власних зобов'язань за договором, зокрема у відносинах з порушником. Ба більше, професор вважав, що припинення дії договору не є підставою для припинення зобов'язань, які виникли під час виконання договору³. Як бачимо, у цьому випадку І. І. Лукашук чітко демонструє відданість принципу *pacta sunt servanda* у всіх його можливих варіантах.

Як три основні види припинення міжнародного договору вчений розглядав:

¹ Курс міжнародного права: Отрасли міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 74-76.

² Там само. С. 76.

³ Там само. С. 76-77.

- автоматичне припинення дії, зокрема внаслідок збігу строку дії міжнародного договору та/або за умови повного виконання зобов'язань, що виникають для сторін за ним;

- денонсацію, яку він визначав як «правомірне одностороннє припинення договору на умовах, які в ньому передбачені»;

- «заморожування» (англ. *desuetude*) – не формальне, а фактичне припинення дії договору в результаті того, що його положення перестали виконуватися учасниками¹.

Щодо останнього виду, то вчений зазначав, що дуже часто воно виникає у випадку договорів, укладених достатньо давно, та сторони яких просто забули про них, оскільки зобов'язання, які вони передбачають втратили значення або ж перекриваються предметом інших договорів. Зазначимо, що у цьому випадку, концепція І. І. Лукашука суперечила підходу, визнаному КМП ООН, яка ще у 1966 р. встановила «заморожування» міжнародних договорів однією із форм припинення їхньої дії «за згодою обох сторін договору²».

Як окремий вид припинення дії міжнародних договорів, І. І. Лукашук виділяв *призупинення дії договору*, водночас зазначаючи, що в цьому випадку йдеться про тимчасовий процес. Також Ігор Іванович вважав, що цей механізм має більш доктринальне, аніж практичне значення. Якщо розглядати у прикладному значенні, то як підстави для такої дії можуть бути або умови договору, або ж згода його сторін³.

Насамкінець вчений також виділяв окрему категорію *відновлення дії міжнародних договорів* за настання певних обставин, наприклад, після завершення війни. Він вказував, що на практиці воно може відбуватися і в односторонньому порядку, зокрема шляхом нотифікації переможеній державі, як це було у випадку держав, які програли в ході Другої Світової війни.⁴

¹ Курс міжнародного права: Отрасли міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 74-75.

² Yearbook of the International Law Commission, 1966. 1967. Volume II. P. 237.

³ Курс міжнародного права: Отрасли міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 85.

⁴ Там само. С. 89-90.

Це лише частина і загальний огляд поглядів І. І. Лукашука щодо права міжнародних договорів. За його підсумками можна сформулювати ключові позиції концепції вченого щодо цієї галузі міжнародного права. Проте масштаб спадщини вченого в цій сфері настільки великий, що заслуговує на окреме дисертаційне дослідження як мінімум кандидатського рівня (доктора філософії).

Відповідно можемо підсумувати, що право міжнародних договорів стало тією галуззю міжнародного права, де І. І. Лукашук якнайповніше розкрився як науковець. Своєю роботою над Віденською конвенцією з права міжнародних договорів 1969 р. Особливої уваги заслуговує непохитність його поглядів щодо фундаментальних питань, а саме відповідність Конвенції основоположним принципам міжнародного права. Він вписав своє ім'я в історію цієї галузі як практик, а його статті, монографії та підручники будуть базовими ще багатьом поколінням юристів-міжнародників. Можна стверджувати, що саме ця галузь, без шкоди для інших напрямів його наукових пошуків, стала для вченого найбільш знаковою та визначальною.

2.2. Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука щодо права міжнародної відповідальності

Право міжнародної відповідальності є однією із наймолодших галузей сучасного міжнародного права. Як і для багатьох інших галузей міжнародного права її активний розвиток розпочався із завершенням Другої Світової війни. І прикметно, що І. І. Лукашук став не просто дослідником, а і визнаним теоретиком і практиком цього порівняно нового напрямку міжнародного права.

Зауважимо, що тематика відповідальності держав та міжнародних організацій за міжнародні правопорушення прямо стосується флагманської тематики наукових пошуків вченого – права міжнародних договорів. Адже міжнародні зобов'язання, які і є об'єктом притягнення до відповідальності за міжнародним правом, найчастіше фіксуються саме у формі міжнародних

договорів. Тому дослідження в цьому напрямку стосуються наукової діяльності І. І. Лукашука в цілому.

21 квітня 1995 року професора було обрано до складу Комісії міжнародного права. Обговорюючи Проект статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння, вчений зазначив, що головне завдання Комісії це зберегти документ, тому потрібно замінити визначення «злочин» на «особливо серйозне порушення»¹.

Свою послідовність щодо необхідності ухвалення Проекту він демонструє впродовж усіх сесій. Яскравим прикладом цього може слугувати дискусія щодо Глави III (контрзаходи), коли думки членів настільки різнилися або ж навіть були діаметрально протилежними, що представник Австралії Дж. Кроуфорд запропонував створити малу робочу групу, щоб опрацювати всі пропозиції. І. І. Лукашук висловив занепокоєння, що такий хід роботи ставить під загрозу шанси на завершення роботи над Проектом. Водночас озвучив неоднозначну позицію, яка не додала більшої визначеності для ухвалення рішення. Частина про контрзаходи він назвав важливою, але з урахуванням національних інтересів його держави «можна обійтися й без неї»². Вчений не погоджувався з віднесенням інституту самопомоги до контрзаходів, особливо з урахуванням його застосування в історії³. Його правова ідея не знайшла підтримки серед колег.

Під час живої дискусії щодо термінології, наприклад, поняття «злочини держави», на 2536-му засіданні Комісії Ігор Іванович убачав «вихід із глухого кута» у формуванні особливої категорії найбільш серйозних злочинів, до яких варто було би віднести геноцид та агресію, а процедурні питання привести у відповідність до принципів Статуту ООН. Водночас інші ж питання залишити для подальшого обговорення⁴. Серед обґрунтування було те, що агресія визнана

¹ Yearbook of the International Law Commission. 1996. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1996_v1.pdf (date of request: 15.09.2022)

² Yearbook of the International Law Commission. 1996. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1996_v1.pdf (date of request: 15.09.2022)

³ Yearbook of the International Law Commission. 1996. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1996_v1.pdf (date of request: 15.09.2022)

⁴ Yearbook of the International Law Commission. 1998. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1998_v1.pdf (date of request: 15.09.2022)

злочином держави в Статуті ООН¹. Погодився з такою правовою думкою представник Греції К. Економідес, решта ж колег зосередилися на рішеннях та практиці судів, а не політичному органі Раді Безпеки ООН.

Якщо узагальнити його виступи впродовж роботи над Проектом, то він часто звертався до принципів та положень Віденських конвенцій 1969 та 1986 рр². Так, він провів паралелі між механізмами забезпечення виконання договору іншою стороною, які закріплені в Конвенції, та, наполягаючи на збереженні статті 30 Проекту, наголосив на значущому значенні інституту контрзаходів для права міжнародної відповідальності³. Досить часто вчений фокусувався на перекладі на слов'янські мови статей Проекту та пропонував створити неофіційну робочу групу для роботи над російськомовною версією документу, оскільки він слугуватиме основою для перекладу іншими слов'янськими мовами⁴.

Ігор Іванович рішуче виступав проти поєднання в одній статті 27 Проекту двох різних випадків: надання допомоги державі та здійснення контролю у вчиненні міжнародно-протиправного діяння з боку держави, оскільки в останньому це швидше є прикладом застосування примусу, аніж підтримки. Він запропонував виділити в окрему норму про відповідальність держави за керівництво або контроль у вчиненні міжнародно-протиправного діяння. Спеціальний доповідач Дж. Кроуфорд не заперечив проти розмежування зазначених випадків та виокремлення їх в окремі статті⁵.

Занепокоєння, які висловили уряди держав щодо ухваленого в першому читанні Проекту, були пов'язані з можливим зловживанням контрзаходів, їх поділяв і професор. Він пов'язував це з відсутністю відповідних правил та

¹ Яремчук В. В. Розробка І. І. Лукашуком теоретичних основ права міжнародної відповідальності. *Юридичний бюлетень*, 2020. № 13. С. 54

² Яремчук В. В. Розробка І. І. Лукашуком теоретичних основ права міжнародної відповідальності. *Юридичний бюлетень*, 2020. № 13. С. 54

³ Yearbook of the International Law Commission. 1999. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1999_v1.pdf

⁴ Yearbook of the International Law Commission. 2001. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v1.pdf

⁵ Yearbook of the International Law Commission. 1999. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1999_v1.pdf

механізмів¹. На його думку, режим контрзаходів належить до міжнародного процесуального права. Відповідно до ухвалених норм контрзаходи можуть бути застосовані, коли держава не дотримується матеріально-правових норм і після проведених переговорів². Задля врегулювання останніх ухвалення конвенції займе багато років, а свідченням нагальності питання було використання Міжнародним судом Проекту статей, який лише розробляється.

Особливу увагу І. І. Лукашук зосереджував на юридичній природі Проекту статей про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння, які були ухвалені як додаток до резолюції, де відзначено «велике значення» Проекту. Запропоновані урядами держав норми в такій редакції не зачіпали при цьому питання про їх імплементацію³. Він підтримував такі зміни, оскільки досвід підготовки універсальних конвенцій на дипломатичних конференціях є тривалим, та в кінці вони не ухвалюються багатьма державами. Тому Ігор Іванович вважав, що ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Проекту статей про відповідальність держав свідчить про їх офіційне визнання та утвердження в позитивному звичаєвому праві⁴.

Неодноразово професор звертає увагу на проблеми з перекладом офіційних документів, зокрема й Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння. На думку Ігоря Івановича, у ч. 2 ст. 33 Проекту нечітко було передано зміст слова «*assue*» (з англ. виникати), оскільки відповідно до ухваленої редакції статті фізичні особи та недержавні утворення можуть «безпосередньо набувати» права з міжнародного права⁵. Відповідно до практики вони можуть виникнути для них лише в результаті відповідних дій суб'єктів міжнародного права.

Активізація процесів із встановлення завдань міжнародного розвитку ХХ – початку ХХІ століть та ухвалення Цілей розвитку тисячоліття в 2000 році

¹ Яремчук В. В. Розробка І. І. Лукашуком теоретичних основ права міжнародної відповідальності. *Юридичний бюлетень*, 2020. № 13. С. 55

² Yearbook of the International Law Commission. 1999. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1999_v1.pdf

³ Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности. Московский журнал международного права. 2002. № 3. С. 4.

⁴ Там само. С. 6.

⁵ Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. С. 78

відобразилося й на праві міжнародної відповідальності. Компенсація за заподіяну шкоду навколишньому середовищу набула особливого значення. Підґрунтям був очевидний негативний вплив наслідків на все людство. Варто відзначити прогресивність думок Ігоря Івановича, який вважав тенденцію до зростання відповідальності закономірною, і те, що праву належить важлива роль у боротьбі зі злочинним ставленням до природи. У резолюції Ради Безпеки ООН № 687 1991 р. йшлося про відповідальність Іраку «за будь-які втрати, збитки, включаючи шкоди довкіллю та виснаження природних ресурсів». Відповідно до цієї резолюції Компенсаційна комісія ООН конкретно вказала різні види збитку, що включали «збиток навколишньому середовищу і виснаження природних ресурсів»¹. Отже, компенсація за шкоду, заподіяну довкіллю, може мати місце і в рамках відповідальності за збройний конфлікт².

Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння не врегульовує відповідальність міжнародних організацій та відповідальність держав за їхню поведінку, тому в 2002 році Комісія міжнародного права розпочала роботу над відповідним проектом. Професор погоджувався з таким підходом та проводив аналогію щодо роботи над Віденськими конвенціями про право міжнародних договорів³.

Науковець вважав, що цілком виправданим є розгляд відповідальності міжнародних організацій одночасно з відповідальністю держав⁴. Ба більше, в роботі «Право міжнародної відповідальності» він вкотре визнає недоліки Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1986 року та вважає, що потрібно уникати зайвого повторення змісту в документах, як це відбулося з Віденськими конвенціями⁵.

Внесок Ігоря Івановича в дослідження права міжнародної відповідальності був високо оцінений сучасниками. Так, А. Х. Саїдов наголошує, що «звернення до проблем права міжнародної відповідальності ознаменувало новий етап у

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. С. 84

² Яремчук В. В. Розробка І. І. Лукашукі теоретичних основ права міжнародної відповідальності. *Юридичний бюлетень*, 2020. № 13. С. 59

³ Там само. С. 55

⁴ Там само. С. 55

⁵ Лукашук И.И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. С. 64

науковій творчості І. І. Лукашука. Він на новому концептуальному рівні розробив сучасні питання права міжнародної відповідальності»¹.

Його головною роботою, яка містить погляди вченого на теоретичні та практичні проблеми цієї галузі, була вже неодноразово згадувана у цій роботі монографія «Право міжнародної відповідальності». Дослідження отримало високі оцінки у професійному середовищі, зокрема А. Х. Саїдов назвав цю працю «новим словом у сучасній науці міжнародного права»².

Погляди, відображені у цій та інших працях, з одного боку, систематизували доктрину цієї галузі міжнародного права, актуальної на момент написання. З іншого боку, як і у випадку права міжнародних договорів, у ній було зафіксовано ключові засади авторської концепції міжнародно-правової відповідальності І. І. Лукашука. Нижче ми проаналізуємо їхній зміст та систематизуємо, як вище вже зробили із авторською концепцією вченого права міжнародних договорів.

Як епіграф до своєї монографії, автор обрав латинський вислів «*raci sunt maxime contraria, vis et injuria*», що в перекладі означає «найбільші вороги миру – насилля і правопорушення»³. Вибір цього вислову був не випадковим, оскільки він показує мету, яку переслідує право міжнародної відповідальності – забезпечення миру та мирного вирішення спорів та те, чому повинні протидіяти відповідні норми – порушенням міжнародного права та застосування сили. Можна доповнити цей перелік ще одним – уникнення відповідальності за насилля та правопорушення, і саме ця галузь покликана усунути непокараність.

Ще одним символічним моментом у книзі, стала її присвята радянському фахівцю з міжнародного права та його другу Д. Б. Левіну. У передмові до монографії він пояснив свій вибір тим, що Д. Б. Левін «першим із вітчизняних юристів-міжнародників почав розробляти проблему міжнародної відповідальності», однак водночас його обійшли стороною нагороди і визнання.

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

³ Там само. С. iii.

Саме тому І. І. Лукашук писав, що цією присвятою «вирішив» нагадати про ту роль, яку він [Д. Б. Левін – Прим. Авт.] відіграв в розвитку науки міжнародного права, віддати йому належне»¹.

Також в анотації до видання йшлося про те, що ця монографія стала «першим монографічним дослідженням після ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН в 2001 р. Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння»². Не виключаючи саме таку ймовірність, ми вважаємо, що варто достатньо обережно підходити до такого твердження. Як-от, станом на 2004 р. уже були проведені дослідження того чи іншого рівня в Європі та Північній Америці, тому воно може бути оспорене. Однак те, що це стало однозначно першою подібною працею на пострадянському просторі науки міжнародного права.

Так само варто погодитися та виділити той факт, що саме ухвалення Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння від 26 липня 2001 року (надалі – Проект статей), затверджених Резолюцією ГА ООН №589 (LVI) від 12 грудня 2001 р., надихнуло І. І. Лукашука на створення цієї монографії, а зміст положень цього Проекту став об'єктом відповідного дослідження. Сам вчений вважав факт прийняття Резолюції «важливим кроком на шляху формування права міжнародної відповідальності»³, та навіть говорив про цей Проект статей, що він «відіграє настільки важливу роль, що часом цей документ визначають як революційний»⁴. Зрештою, згадані Резолюції та Проект в російськомовній та англійській версії стали додатками до цього монографії.

Власне монографія складалася з чотирьох основних частин: вступної «Міжнародно-правова відповідальність» (с. 10-84), де було представлено теоретичні та історичні засади права міжнародної відповідальності; першої «Міжнародно-протиправне діяння» (с. 85-193), в якій розглядалося поняття та

¹ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Там само.

³ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 9.

⁴ Лукашук И.И. Право международной ответственности. *Международное публичное и частное право*. 2002, № 2. С. 21-22.

склад міжнародних протиправних діянь, а також обставини, що виключають міжнародну протиправність (с. 165-193); другої «Зміст міжнародної відповідальності», де містив основні принципи та інституту галузі права міжнародної відповідальності (с. 194-278); четвертої «Загальні положення» (с. 356-360); висновків (с. 361-379) та додатків (с. 380-405)¹.

У першій, вступній частині І. І. Лукашук підходив до розгляду поняття міжнародно-правової відповідальності, попередньо проаналізувавши ключові принципи юридичної відповідальності з позицій загальної теорії права². Ми вважаємо такий підхід правильним, оскільки він дозволяє розглядати відповідальність у міжнародному праві й у загальнотеоретичному контексті, як розвиток юридичної відповідальності, а не ізольовану новелу теорії і практики міжнародного права. Це є свідченням продовження зусиль вченого з обстоювання саме *юридичного* характеру міжнародного права на противагу критиканам, які заперечували ці факти.

Водночас він наголошував і на унікальному характері саме міжнародно-правової відповідальності, що вона «не є ані приватно-правовою, ані кримінально-правовою, а міжнародно-правовою відповідальністю»³. Це є першою особливістю його авторської концепції міжнародно-правової відповідальності держав.

Особливої уваги заслуговує дослідження І. І. Лукашуком витоків права міжнародної відповідальності. З цією метою він вивчав першоджерела, зокрема праці тих науковців, які закладали основи розуміння концепції відповідальності держав у міжнародному праві, а також матеріали, створені в рамках діяльності Ліги Націй, органів міжнародного правосуддя та ін. Вчений виділяв п'ять основних етапів становлення та розвитку цієї галузі, а саме: стародавній світ, середньовіччя, епоха класичного міжнародного права, перехід від класичного до сучасного міжнародного права, сучасне міжнародне право⁴.

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 10-18.

³ Там само. С. 21-22.

⁴ Там само. С. 23-55.

Такий підхід отримав широке визнання з боку інших юристів-міжнародників. Наприклад, український дослідник Ю. Ю. Блажевич стверджував, що такий підхід до періодизації історії права міжнародної відповідальності «є найбільш ретельним, науково обґрунтованим у сучасній міжнародно-правовій доктрині»¹.

Щодо ролі самого явища міжнародно-правової відповідальності, то І. І. Лукашук визнавав її ключову роль в системі міжнародного права та міжнародно-правових відносин. Так, він писав, що «визнання за міжнародним правом юридичного характеру міцно зв'язане з існуванням механізму, що забезпечує його дію як права, включно з юридичною відповідальністю за правопорушення»². У цьому контексті він також наголошував, що «чим вищий розвиток міжнародної системи – тим вищою є необхідність в її правовому регулюванні, ефективність якого, значною мірою, забезпечується нормами про відповідальність»³.

На його думку, в основі міжнародно-правової відповідальності лежить принцип відповідальності держав за міжнародно протиправні діяння, який «відображає юридичну природу міжнародного права, передбачаючи, що порушення цього права породжує юридичну відповідальність і в цьому контексті пов'язаний з принципом добросовісного виконання міжнародних зобов'язань – *pacta sunt servanda*⁴. Як бачимо, у цьому випадку вчений, який був визнаним авторитетом в сфері права міжнародних договорів, вибудовував доктринальний міст між правом міжнародної відповідальності та правом міжнародних договорів. Це відповідало концепції, визнаній в радянській науці міжнародного права, яку зокрема розвивали Р. Л. Бобров та О. І. Тиунов⁵.

У історичному контексті І. І. Лукашук зауважував запізнілість інституту відповідальності держав у міжнародних правовідносинах. На його думку,

¹ Блажевич, Юрій Юрійович. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Українська академія зовнішньої торгівлі. Київ, 2006. С. 26.

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 41.

³ Там само. С. 54.

⁴ Там само. С. 85.

⁵ Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права М.: Междунар. отношения, 1968. С. 264.; Тиунов О.И. Принцип соблюдения международных обязательств М.: Международные отношения, 1979. С. 93.

«парадокс розвитку міжнародного права полягає у суттєвому відставанні юридичного механізму, що забезпечує його реалізацію». Відповідно, він констатував, що тільки у другій половині ХХ ст. почали закладатися основи норм міжнародної відповідальності¹.

Як відправну точку для утвердження принципу відповідальності за міжнародно-протиправні діяння І. І. Лукашук називав рішення ППМП в справі «Про фабрику в Хожуві», в якій цей принцип було визнано «одним із принципів міжнародного права і більше того – загального права»². Однак, головним свідченням усвідомлення важливості інституту відповідальності у міжнародному праві, на його переконання, стало прийняття КМП ООН Проекту статей, зазначаючи, що пропозиції, які містяться там, мають «першочергове значення для удосконалення механізму дії міжнародного права». Водночас вчений висловлював жаль, що це сталося лише уже в ХХІ ст. та що цей Проект статей не було прийнято, а лише «взято до уваги» ГА ООН³. Причиною цього, на його думку, стали не юридичні труднощі, а «політика великих держав»⁴.

Власне право міжнародної відповідальності І. І. Лукашук визначав як «галузь міжнародного права, принципи і норми якої визначають для суб'єктів міжнародного права юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння, а також заподіяння шкоди в результаті діяльності, не забороненої міжнародним правом»⁵. Це визначення, як опосередковано визнавав сам вчений, стало відображенням тих концепцій, які увійшли до змісту Проекту статей. Зокрема, це відображено в розмежуванні відповідальності за міжнародні протиправні діяння, а також за дії, не заборонені міжнародним правом, що стало наслідком тих підходів, які застосовувала Комісія в своїй роботі з кодифікації.

Професор наполягав на тому, що відповідальність у міжнародному праві варто розглядати саме як галузь, а не інститут. На його думку, первинно в

¹ Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности. *Московский журнал международного права*. 2002. № 3. С. 3.

² Factory at Chorzow (Germ. v. Pol.), 1927 P.C.I.J. (ser. A) No. 9 (July 26). URL : www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1927.07.26_chorzow.htm. (date requested: 13.05.2021)

³ Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности. *Московский журнал международного права*. 2002. № 3.. С. 56.

⁴ Там само. С. 58.

⁵ Там само. С. 63.

міжнародному праві існував тільки принцип міжнародної відповідальності, який він дефініював як те, що «будь-яке міжнародно-правове діяння суб'єкта міжнародного права тягне за собою його міжнародну відповідальність». Згодом, твердив І. І. Лукашук, «в міру зростання кількості конкретизуючих норм права сформувався інститут міжнародної відповідальності». І як наступні стадії розвитку він називав подальше зростання кількості відповідних норм та об'єднання їх у єдину систему, зокрема і у формі прийняття КМП ООН Проекту статей, що дозволяє говорити саме про міжнародно-правову відповідальність як про *галузь*¹.

У цьому він підтримував позицію, яку висловлювали Я. Броунлі, В. Боует, Г. Розен та ін., які говорили про «право відповідальності держав» (англ. Law of international responsibility) або ж «міжнародне публічне деліктне право» (нім. Völkerrechtlichen Deliktsrecht). Також він опонував тим, хто вів мову саме про «інститут міжнародної відповідальності держав», наприклад, польському вченому К. Вольфке.

На нашу думку, у поглядах І. І. Лукашука щодо місця міжнародної відповідальності в системі міжнародного права є раціональне зерно і вони відповідають розумінню структури останнього. Однак, насправді дискусії щодо того, чим є міжнародна відповідальність – галуззю чи інститутом, носять більше теоретичний характер, аніж прикладне значення. А втім, якщо підходити до її вирішення, то можна констатувати, що існує як право міжнародної відповідальності, так і окремі інститути, зокрема й інститут відповідальності держав у міжнародному праві та ін.

Як відомо, галузь права – це «відносно самостійна сукупність норм права, які регулюють сферу однорідних суспільних відносин за допомогою відповідних методів»². Водночас інститут права – це «відносно самостійна група правових норм, що регулюють певний вид однорідних суспільних відносин»³. Як бачимо,

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 65-66.

² Велика українська юридична енциклопедія: у 20-ти т. Х.: Право, 2016. Т. 3. Загальна теорія права. С. 45.

³ Так само. С. 185.

галузь складається з інститутів, які своєю чергою складаються з взаємопов'язаних норм.

Саме тому, нам видається логічним стверджувати, що галузь права міжнародної відповідальності складається з низки інститутів, зокрема, таких як інститут відповідальності держав, інститут відповідальності міжнародних організацій та ін. Зрештою, сам І. І. Лукашук говорив про інститути права міжнародної відповідальності, зокрема, «самостійний інститут» контрзаходів та санкцій¹. Термінологічна ж плутанина з використання тих самих термінів на позначення міжнародної відповідальності і як галузі міжнародного права, і як міжнародно-правового інституту перебуває винятково на совісті окремих не надто ретельних дослідників.

На думку І. І. Лукашука, ключовим принципом, який лежить в основі права міжнародної відповідальності, є те, що кожне міжнародно-протиправне діяння суб'єкта міжнародного права тягне за собою його міжнародно-правову відповідальність. Відповідно, він виділяв також цілі міжнародно-правової відповідальності, якими були: а) стримування потенційного правопорушника; б) забезпечення правопорядку; в) відшкодування збитків, заподіяних правопорушенням; г) вплив на майбутню поведінку суб'єктів в інтересах виконання ними власних зобов'язань².

Якщо говорити про суб'єктів міжнародної відповідальності, то І. І. Лукашук відносив до них держави, міжнародні організації, фізичних осіб, ТНК та міжнародну спільноту в цілому³. У контексті держав він зазначав, що вони є як суб'єктами, на яких може покладатися відповідальність за міжнародним правом, так і тими суб'єктами, які можуть її нести. Проте він був не до кінця згодний з підходом, відповідно до якого Проект статей стосується «в основному» лише відповідальності, яка виникає між державами.

На думку вченого, «загальна частина [Проекту] статей поширюється і на відповідальність перед іншими суб'єктами міжнародного права». У цьому його

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 66.

² Там само. С. 65.

³ Там само. С. 66-80.

бачення співпадало з позицією Дж. Кроуфорда, спеціального доповідача КМП ООН щодо цього, який вважав, що «цілком очевидно, що відповідальність держави перед іншими суб'єктами, аніж держави, вписується у рамки відповідальності держав»¹.

За цих обставин його авторське бачення полягало в тому, що суб'єктами міжнародної відповідальності можуть також бути і держави «в процесі утворення», зокрема, у разі «збройної боротьби народу за реалізацію права на самовизначення»². Вважаємо, що таке твердження видатного вченого про суб'єктність, точніше «квазі-суб'єктність» «держав в процесі утворення» є дещо поспішним і в принципі неможливим до реалізації.

Насамперед це пов'язано з тим, що припущення існування таких суб'єктів та спроби реалізації такої концепції неминуче створили би ризики для окремих самопроголошених чи сепаратистських утворень легітимізувати своє існування та спробувати отримати визнання саме через притягнення їх до відповідальності як «держав в процесі утворення, які ведуть збройну боротьбу за самовизначення титульного народу».

Ба більше, у цьому разі вже визнані держави, а серед них є найвпливовіші члени міжнародно-правової спільноти, рішуче б заперечували таку можливість притягнення до відповідальності за міжнародним правом. Так, важко уявити Туреччину чи Ірак, які визнають на цій підставі правосуб'єктність Курдистану, а також Шрі-Ланки у випадку територій, населених тамілами, Російської Федерації у випадку Чечні (Ічкерії), Грузії у випадку Абхазії та Південної Осетії і так далі, не кажучи вже про визнання з боку широкого загалу міжнародної спільноти.

З усією повагою до наукової спадщини і практичної діяльності І. І. Лукашука у сфері міжнародного публічного права загалом, та права міжнародної відповідальності зокрема, можна стверджувати, що концепція міжнародної відповідальності *держав в процесі утворення* є нежиттєздатною і

¹ Summary record of the 2616th meeting : 2000, vol. 1. Extract from the Yearbook of the International Law Commission. Doc. A/CN.4/SR.2616. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/summary_records/a_cn4_sr2616.pdf (date of request 06.11.2020)

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 67.

суперечить теорії та практиці сучасного міжнародного права. На нашу думку, від неї доцільно відмовитися в інтересах подальшого розвитку права міжнародної відповідальності, оскільки опір, який вона викликатиме, створюватиме ризики для процесу його кодифікації та імплементації в міжнародному праві.

Якщо говорити про суб'єктність держав в галузі права міжнародної відповідальності, то вона для І. І. Лукашука була доконаним фактом, і він підкреслював, що «як суб'єкти міжнародного права міжнародні організації не можуть не бути і суб'єктами права відповідальності»¹. У цьому випадку він послідовно дотримувався та розвивав ті ідеї, які були закладені його попередниками – представниками радянської науки міжнародного права, зокрема Г. І. Тункіним. Зокрема, на думку останнього: «У деяких випадках міжнародні організації відповідно до положень своїх статутів не тільки мають право, але і зобов'язані вжити тих чи інших заходів у випадку порушення міжнародного права»².

Як бачимо, вчені в такій ситуації розглядали міжнародні організації не просто як тих суб'єктів, які повинні *нести* міжнародно-правову відповідальність, а й тих, які повинні *вживати певних заходів* у випадку міжнародних правопорушень. Ми вважаємо, що такий підхід є вірним і дозволяє комплексно охопити інститут відповідальності держав за міжнародним правом.

На підтвердження цієї тези він наводить положення коментаря до ст. 57 Проекту статей, який допускає, що міжнародні організації, як суб'єкти міжнародного права, несуть відповідальність за свої дії, а отже, і за дії уповноважених діяти від її імені³. Також він зазначає, що МС ООН у Консультативному висновку «Про імунітет від судового переслідування спеціального доповідача Комісії з прав людини» підтвердив цю позицію, вказавши, що ООН «можливо доведеться взяти на себе відповідальність за

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 67.

² Теория международного права. М.: Междунар. отношения, 1970. С. 476.

³ Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries : Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10). URL : https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (date of request 09.11.2020)

шкоду», яку було заподіяно її співробітниками, які виступають в офіційній ролі»¹.

У контексті відповідальності міжнародних організацій І. І. Лукашук цілковито підтримував ідею, що міжнародні організації можуть нести відповідальність за дії фізичних осіб в разі, якщо ті є їхніми службовими або посадовими особами. Він наголошував, що «якщо держава передає в розпорядження міжнародної організації своїх посадових осіб з тим, щоби вони виступали як посадові особи організації, відповідальність за їх поведінку несе організація, а не держава, яка їх туди направила»².

Також вчений висловлював позицію, яка розходила з первинним враженням, що положення Проекту статей, у разі його ухвалення як міжнародно-правового акту, не будуть застосовуватися у випадку відповідальності міжнародних організацій. Як відомо, ст. 57 Проекту статей передбачає, що «ці Статті не зачіпають жодного з питань відповідальності за міжнародним правом міжнародної організації чи будь-якої держави за поведінку міжнародної організації»³. На думку вченого, таке застосування може відбуватися у трьох формах:

1. Урахування положення Проекту статей при підготовці відповідного документу щодо відповідальності міжнародних організацій, у зв'язку із «необхідністю єдності права міжнародної відповідальності».

2. Проект статей слугуватиме зразком структури для аналогічного документу щодо відповідальності міжнародних організацій.

3. Застосування щодо відповідальності міжнародних організацій загальних положень *mutatis mutandis*, які містяться в Проекті статей⁴.

Якщо аналізувати міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука щодо відповідальності міжнародних організацій, не можна не відзначити його

¹ Difference Relating to Immunity from Legal Process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 1999, Pp. 88-89.

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 67.

³ Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries : Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (date of request 09.11.2020)

⁴ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 70.

візіонерських підходів до цього питання. Зокрема вчений, виходячи з тогочасних напрацювань, власних теоретичних знань та практичного досвіду визначив ті проблеми, які необхідно вирішити в рамках майбутньої кодифікації права міжнародних організацій. Такими він вважав:

1. Відповідальність окремих держав за діяльність міжнародної організації, зважаючи на їх членство в ній.
2. Відповідальність міжнародної організації як перед державами-членами, так і перед третіми державами-не членами.
3. Присвоєння міжнародної відповідальності або державам-членам, або міжнародній організації, або обом сторонам.
4. Можливість спільної чи солідарної відповідальності міжнародної організації і держави.
5. Питання матеріальної відповідальності міжнародних організацій¹.

Якщо говорити про фізичних осіб, як суб'єктів міжнародного права, то І. І. Лукашук наголошував, «фізичні особи не є суб'єктами міжнародно-правової відповідальності, навіть у тому випадку, якщо вчиняють міжнародно-протиправне діяння як посадові особи», чи то держав, чи то міжнародних органів та організацій». Однак, на його думку, такий статус-кво не означає звільнення їх від відповідальності за міжнародним правом, просто в цьому випадку йтиметься про індивідуальну кримінальну відповідальність на основі норм міжнародного права².

Отже, вчений застерігав проти наділення фізичних осіб міжнародною правосуб'єктністю через присвоєння їх міжнародно-правової відповідальності (детальніше погляди І. І. Лукашука на статус індивідів у міжнародному праві ми розглянемо у наступному підрозділі). Водночас він наголошував, що такий підхід не означає безкарності, а лише застосування іншого виду відповідальності за міжнародним правом, який регламентований в рамках іншої галузі міжнародного права – міжнародного кримінального права.

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 70-71.

² Там само. С. 72.

З іншого боку, цінність цієї концепції полягає в тому, що І. І. Лукашук таким підходом вирішував й іншу проблему: уникнення відповідальності за міжнародні правопорушення. Виходячи з його позицій, саме держава у випадку, якщо протиправне діяння вчиняється фізичною особою (індивідом) має нести відповідальність «за непопередження злочинного діяння чи за непокарання винних»¹.

Ба більше, вчений доводив, що така відповідальність має наступати навіть у тому випадку, якщо держава вжила заходів щодо переслідування і покарання винних у вчиненні такого правопорушення осіб. На підтвердження цього він наводив приклад положення Римського Статуту МКС, відповідно до ст. 25(4) якого «жодне положення цього Статуту, що стосується індивідуальної кримінальної відповідальності, не впливає на відповідальність держав за міжнародним правом»².

На нашу думку, підхід запропонований І. І. Лукашуком, є вірним з погляду науки міжнародного права і формулює розв'язання двох вищевказаних проблем як права міжнародної відповідальності, так і міжнародного кримінального права. Такий висновок відповідає тим підходам, які існують у практиці міжнародного права, зокрема, можна навести приклади Нюрнберзького і Токійського трибуналів. Випадки, коли відповідальність несли не лише нацистські і мілітаристські злочинці, а й організації, які вони представляли (напр., СС, НСДАП та ін.) й безпосередньо держави – Німеччина та Японія.

Особливо цікавими є погляди І. І. Лукашука щодо відповідальності ТНК у міжнародному праві. Погляди вченого щодо міжнародної правосуб'єктності ТНК ми розглянемо у цьому розділі нижче. Якщо ж говорити про аспекти їх міжнародної відповідальності, то він визнавав, що вони є носіями відповідальності за порушення відповідних норм міжнародного права³. У цьому випадку він погоджувався з позицією інших дослідників, зокрема Дж. Дж. Пауста, який наголошував на можливості відповідальності ТНК, як

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 72.

² Римский статут Международного уголовного суда. URK : [https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf) (дата обращения : 31.01.2021)

³ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 77.

цивільної, так і кримінальної, за порушення норм міжнародного права, зокрема й прав людини¹.

Водночас він висловлював думку, що лише окремих прецедентів не достатньо для системного вирішення питання відповідальності ТНК за міжнародним правом. Саме тому він підтримував думку про «укладення конвенції, яка встановить правила міжнародної діяльності ТНК і передбачатиме відповідальність за її порушення». Водночас відзначається, що це завдання буде стояти «все більш наполегливо перед міжнародною спільнотою»².

Проблема їх міжнародної відповідальності набуває більшої гостроти за умов глобалізації, оскільки вони мають великі можливості впливу на світову систему. Він вважав, що їхні рішення і дії часто завдають шкоди міждержавним відносинам, економіці держав, навколишньому середовищу та правам людини. Аналізуючи його науковий доробок, розуміємо, що саме питання щодо діяльності транснаціональних корпорацій характеризується вченим досить різко негативно та не в характерній йому манері.

І. І. Лукашук був переконаний, що транснаціональні корпорації порушують багато норм міжнародного та національного права та за допомогою впливу на уряди значною мірою виходять за межі правового поля у своїй діяльності. Професор зауважував, що, укладаючи угоди з урядами іноземних держав і одне з одним, транснаціональні корпорації створюють відповідне саме їхнім інтересам «квазіправо»³. Серед шляхів урегулювання їхньої діяльності він розглядав ухвалення державами відповідної міжнародної конвенції, але опір цьому чинять як ТНК, так і уряди, які знаходяться під впливом перших. Доктор права К. Вайларт вважає, що завдяки глобалізації транснаціональні корпорації і без передачі влади з боку держав отримали фактичне економічне домінування⁴.

Питання поглядів І. І. Лукашука щодо міжнародної правосуб'єктності міжнародної спільноти ми детально розглянемо нижче, але в цьому підрозділі

¹ Paust J.J. Human Rights Responsibilities of Private Corporations *Vanderbilt Journal of Transitional Law*. Vol. 35. 2002. Pp. 802-810.

² Лукашук И.И. *Право международной ответственности* : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 78.

³ Лукашук И.И. *Право международной ответственности* : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 32

⁴ Weilert K. *Taming the Untamable? Transnational Corporations in the United Nations Law and Practise*. 2010. URL: https://www.mpil.de/files/pdf3/mpunyb_11_weilert_14.pdf (date of request: 14.08.2022)

варто наголосити, що вчений заперечував можливість її міжнародно-правової відповідальності. На його думку, міжнародна спільнота, якщо припустити її міжнародну правосуб'єктність не буде в стані «нести відповідні зобов'язання, включно з зобов'язаннями [що впливають] із правовідносин відповідальності». Він вважав, у випадку міжнародної спільноти йдеться лише про «захист інтересів найбільшої соціальної системи»¹, тобто притягнення до відповідальності за діяння, спрямовані проти міжнародного співтовариства в цілому.

Видається, що в контексті міжнародно-правової відповідальності, міжнародну спільноту, з позицій І. І. Лукашука доцільно розглядати як бенефіціара, як він обґрунтовував в контексті її міжнародної правосуб'єктності. Це впливає з того, що міжнародне співтовариство має першочерговий інтерес в попередженні та покаранні протиправних діянь. На його думку, саме необхідність захисту спільних інтересів держав та інтересів міжнародної спільноти «визначає розвиток правовідносин відповідальності»².

Вчений доводив, що такий підхід: усвідомлення, що притягнення суб'єктів міжнародного права, винних у міжнародно-протиправних діяннях до відповідальності, пройшло тривалий шлях еволюції у міжнародному праві. Як приклад він наводив думку відомого класика міжнародного права Е. де Ваттеля, який зазначав, «якщо будь-яка нація відкрито відкидає справедливість, зневажаючи і порушуючи права інших... то вищий інтерес безпеки людської спільноти дає право іншим націям об'єднатися для опору і покарання такої нації»³. Він вказує, що згодом цей підхід розвинувся у концепцію зобов'язань *erga omnes* – перед усією міжнародною спільнотою, завдяки й практиці МС ООН у справах «Барселона Трекшн» (Бельгія проти Іспанії), «Щодо Східного Тімору» (Португалія проти Австралії), «Щодо застосування Конвенції проти геноциду» (Боснія і Герцеговина проти Сербії і Чорногорії) та Консультативному висновку щодо правомірності застосування чи загрози застосування ядерної зброї⁴.

¹ Лукашук І.І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 80.

² Там само. С. 83.

³ Ваттель, Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. М. : Госюриздат, 1960. С. 253.

⁴ Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I.C.J. Reports 1970, p. 35; East Timor (Portugal v. Australia), Judgment, I. C.J. Reports 1995, pp. 90; Application of the Convention on the Prevention and Punishment of

Отже, І. І. Лукашук доходить висновку, що саме зобов'язання *erga omnes* слугують відображенням інтересів міжнародної спільноти та, відповідно, їх порушення може становити фактичну підставу для притягнення до відповідальності за міжнародним правом¹. Зрештою, навіть в коментарях до Проекту статей встановлено, що «кожна держава через членство в міжнародній спільноті має законний інтерес на захист деяких основних прав і виконання деяких основних обов'язків»². Тобто і у цьому випадку йдеться саме про концепцію, сумісну з *erga omnes*.

Поняття міжнародно-протиправного діяння, ключове для права міжнародної відповідальності, І. І. Лукашук визначав як «діяння суб'єкта [міжнародного права], яке не відповідає тому, що вимагає від нього певне зобов'язання»³. Як елементи міжнародного протиправного діяння (як у формі активних дій, так і бездіяльності), І. І. Лукашук, опираючись на позиції КМП ООН, положення Проекту статей та практику МС ООН, виділяв:

- *суб'єктивний* – поведінка, яка згідно з міжнародним правом присвоюється цьому суб'єкту міжнародного права, тобто вважається ними вчиненою;

- *об'єктивний* – поведінка, яка становить порушення цим суб'єктом покладених на нього зобов'язань за міжнародним правом⁴.

Натомість вчений критикував концепції, які до елементів міжнародно-протиправного діяння відносили також *шкоду* та *вину*. Критикуючи їх, він наголошував, що пропозиції щодо цих елементів з'являються «під впливом концепції відповідальності у внутрішньодержавному праві»⁵. Тобто в цьому випадку, І. І. Лукашук, як і неодноразово перед тим, послідовно обстоював

the Crime of Genocide, Preliminary Objections, Judgment, 1. C. J. Reports 1996, p. 615-616; Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, p. 258.

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 83.

² Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries : Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10). URL : https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (date of request 09.11.2020)

³ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 87.

⁴ Там само. С. 86.

⁵ Там само. С. 87.

неможливість автоматичної рецепції національно-правових концепцій в міжнародно-правовій системі за моделлю *copy-paste*.

У випадку шкоди вчений наголошував, що «будь-яке порушення права суб'єктом означає заподіяння шкоди його законним інтересам і уже з огляду на це немає підстав виділяти заподіяння шкоди в особливий елемент». Також він наводив приклад багатосторонніх міжнародних зобов'язань з прав людини, порушення яких не заподіює ані матеріальної шкоди, ані шкоди честі і гідності інших сторін¹.

Як і в багатьох інших випадках, І. І. Лукашук щодо цього вступав у заочну дискусію із іншим представниками доктрини міжнародного права. Зокрема, варто назвати одного з провідних юристів-міжнародників ХХ ст. Е. Хіменеса де Аречагу, який розглядав шкоду, яку несе потерпіла держава, як «необхідну додаткову умову» для виникнення відносин відповідальності між цією державою та державою-порушником². Аналогічно, він опонував В. А. Василенку, який вважав, що «коли поведінка держави, яку формально можна розглядати як протиправну, не заподіює шкоди і, відповідно, не підлягає кваліфікації як міжнародне правопорушення»³.

Так, ми можемо погодитися та підтримати позицію І. І. Лукашука, що природа міжнародно-протиправного діяння відрізняється від поняття злочину за національним правом. Факт прямих чи непрямих збитків у матеріальній чи нематеріальній формі не може служити кваліфікаційною ознакою для присвоєння діям або бездіяльності статусу протиправного діяння, чи його елементом. Саме порушення норм та принципів міжнародного права несе такі ризики для міжнародного правопорядку, стабільності і безпеки, що має протиправний характер.

Зрештою, зауважимо, що позиції, схожі до підходів І. І. Лукашука щодо цього висловлювалися і в радянській доктрині міжнародного права. Наприклад, В. А. Василенко, щоправда всупереч свої попереднім твердженням, вважав, що

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 89

² Хименес де Аречага Э. Современное международное право. М.: Прогресс, 1983. С. 406.

³ Василенко В.А., Давид В. Механизм охраны международного правопорядка. Брно, 1986. С. 133.

«будь-яка протиправна дія завжди заподіює шкоду іншим державам і здійснює шкідливий вплив на стан міжнародного правопорядку»¹.

Також скептично І. І. Лукашук ставився і до ідеї визнання *вини* як елементу міжнародно-правового діяння. На його думку, «сам факт порушення зобов'язання породжує відповідальність» й існує необхідність у «підвищенні рівня міжнародної законності», що й обумовлює таке ставлення до цієї концепції. На підтвердження цього він зазначав, що у Проекті статей *вина* не названа серед елементів міжнародного протиправного діяння².

У цьому випадку він опонував як визнаним класикам міжнародного права, таким як Гуго Гроцій, який визначав правопорушення як «будь-яку вину, яка полягає як в дії, так і в утриманні від дій, всупереч тому, як особи повинні чинити»³, так і провідним сучасним юристам-міжнародникам, таким як Л. Оппенгейм. На думку останнього, діяння держави не є міжнародним правопорушенням, якщо «воно вчинене не умисно і без злочинної недбалості»⁴, та представникам радянської доктрини міжнародного права, зокрема С. Б. Крилова, який вважав, що для притягнення держави до відповідальності недостатньо лише факту порушення, а й необхідно встановити її «умисну недбалість»⁵.

Ми вважаємо, що ця позиція І. І. Лукашука є повністю обґрунтованою і полягає у подальшій протидії з його боку накладання парадигми національного права на міжнародне право. «Вина» є більш, аніж обґрунтованим елементом злочину у внутрішньодержавних правових системах, коли йдеться про правопорушення з боку фізичних осіб, а у випадку держав, неперсоніфікованих утворень, її встановлення може стати лише не виправданою перешкодою для притягнення їх до відповідальності за міжнародним правом. У випадку ж фізичних осіб, які *винні в ухваленні рішень, що обумовили порушення з боку*

¹ Василенко В.А., Давид В. Механизм охраны международного правопорядка. Брно, 1986. С. 135.

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 93.

³ Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. М.: Юридическая литература, 1956. С. 419.

⁴ Оппенгейм Л. Международное право: Мир. Т. 1: Полут. 1. М.: Иностранная литература, 1948. С. 315.

⁵ Крылов С.Б. Международный суд Организации Объединенных Наций. Вопросы международного права и процесса в его практике за десять лет - 1947 - 1957 гг. М.: Госюриздат, 1958. С. 92

держав, притягнення їх до відповідальності є предметом суміжного інституту – індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародним правом.

Нарешті, у випадку *зловживання правом* вчений теж заперечував можливість його віднесення до елементів міжнародного протиправного діяння. Він підкреслював, що заборона зловживання правом впливає не з принципу відповідальності, а з принципу добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом, тобто *pacta sunt servanda*. Відповідно, на його думку, яку він підтверджував позицією КМП ООН та її спецдоповідача Ф. Гарсія Амадора, «у випадку зловживання правом, відповідальність настає в результаті порушення норми, яка забороняє зловживання», а не тієї, яка визначає відповідальність за міжнародно протиправне діяння¹.

Як і в попередніх випадках, І. І. Лукашук йшов у розріз з загальноприйнятою радянською доктриною міжнародного права, яка заперечувала як існування окремих норм та принципів міжнародного права, що забороняють зловживання правом, так і обстоювали, що це поняття є інтегральним елементом складу міжнародно-протиправного діяння. Зокрема, таке бачення суперечило позиції радянського юриста-міжнародника литовського походження П. Куріса, який вважав, що «поняття міжнародного правопорушення як підставу для відповідальності держав в міжнародному праві, покриває будь-які випадки зловживання правом»². Такий підхід підтримували й В. А. Василенко³ та М. Х. Фарукшин⁴.

Щодо кваліфікації діяння як міжнародно-протиправного, то І. І. Лукашук наголошував, що воно може здійснюватися винятково на основі міжнародного права, а внутрішньодержавне право, у цьому випадку, може відігравати винятково вторинну роль, на кшталт відшкодування збитків, заподіяних іноземцям. Такий же підхід, на його думку, має застосовуватися і щодо правил

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 95.

² Курис П.М. Международные правонарушения и ответственность государства. Вильнюс: Минтис, 1973. С. 251.

³ Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения Киев: Вища школа, 1976. С. 170.

⁴ Фарукшин М.Х. Международноправовая ответственность государств (Сущность и основание). Международная правосубъектность. (Некоторые вопросы теории) / Захарова Н.В., Игнатенко Г.В., Курдюков Г.К., и др.; Отв. ред.: Фельдман Д.И. М.: Юрид. лит., 1971. С. 178.

міжнародних організацій, щоправда у цьому разі він вважає, що вони можуть встановлювати особливий режим відповідальності щодо держав-членів¹.

Зауважимо, що цей підхід вченого є цілком обґрунтованим і відповідає змісту ст. 3 Проекту статей, яка передбачає, що держави «не можуть посилатися на положення своєї конституції чи законів як на виправдання невиконання... зобов'язань»². Проте можна вважати, що такий підхід став наслідком і роботи вченого в сфері права міжнародних договорів, оскільки він посилався на ту ж Віденську конвенцію про право міжнародних договорів 1969 р., у розробці якої він брав участь. Згідно ст. 27 якої «учасник не може посилатись на положення свого внутрішнього права як на виправдання для невиконання ним договору»³.

У випадку кваліфікації діянь суб'єкта, в частині того, чиї саме діяння від імені держави можуть кваліфікуватися як міжнародно-протиправні, І. І. Лукашук відштовхувався від положень ст. 4 Проекту статей, в якій встановлено, що «поведінка будь-якого органу держави повинна розглядатися як діяння цієї держав за міжнародним правом» та що «поняття «орган» передбачає будь-яку особу чи утворення, яке наділене таким статусом відповідно до внутрішнього права держави»⁴. Вчений наголошував, що словосполучення «особа чи утворення» використовується в широкому сенсі і охоплює усіх фізичних та юридичних осіб, які здійснюють державну владу⁵.

Відповідно до осіб, чия поведінка може бути кваліфікована як протиправна поведінка конкретної держави, він відносив:

- органи виконавчої, законодавчої та судової влади;
- органи місцевої влади (із застереженням в окремих випадках щодо федерацій);

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 108.

² Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries : Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (date of request 09.11.2020)

³ Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1986. №17. Ст.343.

⁴ Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries : Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's report covering the work of that session (A/56/10). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (date of request 09.11.2020)

⁵ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 111.

- органи та особи, які здійснюють елементи державної влади;
- органи, які надані однією державою у розпорядження іншій;
- повстанські рухи (якщо вони призвели до створення нової держави чи встановлення нового уряду);
- приватних осіб (у випадках, коли їхня поведінка розглядається як власна поведінка держави)¹.

Ми можемо тільки погодитися як з таким баченням вченого, так і з нормою, закріпленою в Проекті статей. Очевидно, що для І. І. Лукашука відповідальність держав за міжнародним правом не зводилася до своєрідної гри, щоб «уникнути кваліфікації свої поведінки як протиправної». Він прагнув створити таку модель, коли кваліфікація міжнародного-протиправного діяння держави охоплювала б якомога більш широке коло можливих варіантів поведінки, адже кінцевою її метою є покарання порушника та запобігання порушенням. У цьому теж вбачається особливий правосвідомий підхід вченого.

Говорячи про зміст порушення міжнародного зобов'язання, як фактичну підставу для притягнення держав до відповідальності, І. І. Лукашук наголошував, що воно полягає у ситуації, коли поведінка, яка приписується суб'єкту, містить в собі невиконання міжнародного зобов'язання. Вчений наголошував, що в міжнародному праві відсутній поділ на договірну (*ex contractu*) та деліктну (*ex delicto*) відповідальність, і тому немає значення, чи було порушене міжнародне зобов'язання, яке впливає чи то з договору, чи то із загальної норми міжнародного права. Заразом він зазначав, що це не означає однакових наслідків, і що в разі, наприклад, норм *erga omnes* щодо них буде діяти особливий режим відповідальності².

Зауважимо, що і в цьому разі І. І. Лукашук продовжував наголошувати на відмінностях національно-правового та міжнародно-правового режимів відповідальності та неприпустимості копіювання моделей з національного на міжнародний рівень. Ба більше, він не просто заявляв особисту позицію, а й розвивав визнані міжнародні концепції, зокрема відображені у рішенні

¹ Там само. С. 109-147.

² Лукашук І.І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 149.

міжнародного арбітражу у справі «Рейнбоу Воріор» (Rainbow Warrior), де йшлося: «в сфері міжнародного права не існує відмінності між договірною і деліктною відповідальністю»¹.

Щодо темпоральних аспектів міжнародних правопорушень, відповідно І. І. Лукашук наголошував на застосуванні принципу зворотної сили закону, де «міжнародна відповідальність настає лише в тому разі, якщо порушеним є зобов'язання, яке має юридичну силу для суб'єкта в момент вчинення ними відповідного діяння», що відповідає положенням ст. 13 Проекту статей. Водночас вчений розв'язував і низку інших науково-практичних задач, пов'язаних з цим аспектом. Зокрема, він підкреслював, що втрати чинності міжнародним договором, не може бути підставою для звільнення від відповідальності, крім випадків, коли йтиметься про «триваючі порушення», припускав можливість «еволюційного» тлумачення змісту порушення залежно від контексту його вчинення та що можуть братися до уваги навіть порушення, вчинені до моменту набрання чинності «якщо вони дають можливість встановити, зокрема, системний характер правопорушення»².

Значну увагу І. І. Лукашук приділяв і концепції обставин, що виключають міжнародно-правову відповідальність. Тут він підтримував підходи, закладені в Проекті статей, виділяючи шість основних обставин, що виключають міжнародну протиправність: згода, самооборона, контр-заходи, форс-мажор, лихо і необхідність³.

Як і в інших випадках вчений опонував підходам, які висловлювалися в радянській доктрині міжнародного права, зокрема М. О. Ушаковим, на думку якого, «неправильно говорити про виключення чи відсутність відповідальності, оскільки якщо мало місце міжнародне-протиправне діяння, тому невідворотно і завжди тягне за собою відповідальність правопорушника»⁴. У цьому разі вчений

¹ Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair Decision of 30 April 1990. Reports of International Arbitral Awards. Vol. XX. 1990. P. 251

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 150-152.

³ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 165.

⁴ Ушаков Н.А. Основания международной ответственности государств. М.: Международные отношения, 1983. С. 156.

вказував на недостатність обґрунтування, а також зауважував нелогічність такого твердження, яке є, на його думку, достатньо маніпулятивним¹.

Значну увагу І. І. Лукашук присвячував питанню *відшкодування за наслідки міжнародного протиправного діяння*. Він визначав відшкодування як зобов'язання сторони, яка несе відповідальність, надати повне відшкодування шкоди (матеріальної чи моральної), заподіяної міжнародним протиправним діянням².

Так він вкотре звертався до практики органів міжнародного правосуддя, зокрема до рішення ППМП у рішенні в справі «Про фабрику в Хожуві», в якому як принцип міжнародного права визнавалося те, що «порушення зобов'язання тягне за собою зобов'язання забезпечити відшкодування в адекватній формі»³. Також вчений вказував на визнання такого підходу і у практиці МС ООН, зокрема у рішенні в справі «Про братів ЛаГранд» (США проти Німеччини) від 27 червня 2001 р.⁴.

Як конкретну форму відшкодування збитків, заподіяних міжнародним протиправним діянням І. І. Лукашук виділяв: реституцію, компенсацію, сатисфакцію та відсотки⁵. У цілому цей підхід співпадав з тим, який було відображено у Проекті статей.

Особливо цікавими у цьому розрізі є погляди І. І. Лукашука щодо *контр-заходів і санкцій*. У цьому разі він наголошував, що колективне міждержавне примушування до відповідальності є інтегральним механізмом «децентралізованого механізму функціонування міжнародного права», посилаючись ще на давньоримський принцип «ubi jus, ibi remedia» – де право, там і засоби його забезпечення⁶.

Тим самим він підтримував і розвивав позицію радянської доктрини міжнародного права, зокрема Г. П. Задорожнього, на думку якого, заперечення

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 166.

² Там само. С. 201.

³ Factory at Chorzow (Germ. v. Pol.), 1927 P.C.I.J. (ser. A) No. 9 (July 26). URL: www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1927.07.26_chorzow.htm. (date requested: 13.05.2021)

⁴ 180. LaCrand (Germany v. United States of America), Judgment, I. C. J. Reports 2001. P. 485.

⁵ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 211-239.

⁶ Там само. С. 306,

того факту, що «міжнародне право є немислимим без примусу, означає заперечувати міжнародне право як таке»¹ та Г. І. Тункіна, який вважав, що «нормам міжнародного права, як правовим нормам притаманна санкція»². Також така концепція є розвитком позиції вченого щодо примату міжнародного права в сучасному світі.

Попри те, що І. І. Лукашук висловлював жаль, що робота над Проектом статей не була завершена у формі прийняття юридично обов'язкового документу, він з оптимізмом дивився на перспективи цієї галузі міжнародного права. Ба більше, вчений позитивно оцінював і прийняття цього документу, висловлюючи думку, що ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН Проекту статей про відповідальність держав свідчить про їх офіційне визнання та утвердження в «позитивному звичаєвому праві»³. Відповідно, можна констатувати, що саме набрання чинності Проекту статей був для вченого головним наступним етапом розвитку цієї галузі міжнародного права.

На жаль, як і у випадку права міжнародних договорів, обсяг дисертаційного дослідження не дозволяє розкрити весь спектр поглядів І. І. Лукашука щодо права міжнародно-правової відповідальності. Вище ми розкрили ключові положення його поглядів щодо згаданої галузі, що дає змогу констатувати, що хоча право міжнародної відповідальності є відносно «молодою» галуззю міжнародного права, проте навіть в короткий період роботи над нею, вчений утвердив своє ім'я як один із найвизначніших її теоретиків. Робота в КМП ООН стала для нього майданчиком як для отримання досвіду в цій сфері, так й імплементації власних ідей в ній. Міжнародно-правові погляди щодо права міжнародної відповідальності, сформульовані в однойменній монографії, залишаються і будуть актуальними і мати прикладний характер.

¹ Задорожний Г.П. Мирное сосуществование и международное право. М.: Междунар. отношения, 1964. С. 307.

² Тункин Г.И. Теория международного права. М.: Междунар. отношения, 1970. С. 307.

³ Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности. *Московский журнал международного права*. 2002. № 3. С. 6.

2.3. Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашук щодо теоретичних та практичних проблем сучасного міжнародного права

Як вже було відзначено вище, І. І. Лукашук був надзвичайно різностороннім юристом-міжнародником з великим доробком у різних галузях права. Широкому колу сфери його наукових інтересів міг би позаздрити будь-хто з колег. Оскільки обсяг дисертаційного дослідження не дозволяє комплексно та ґрунтовно розглянути усі напрями, у яких він працював, та усі праці за його авторства, тому доцільно зупинитися на окремих проблемах міжнародного права, які представляють особливий інтерес у вітчизняній науці.

Крім чітко окреслених галузей міжнародного права, таких як право міжнародних договорів чи право міжнародної відповідальності, Ігор Іванович зробив вагомий внесок і до цілої низки загальнотеоретичних та прикладних питань. Наприклад, А. Х. Саїдов відзначив, що «І. І. Лукашук був одним із піонерів дослідження загальнотеоретичних проблем міжнародного права ще у 1970-і роки»¹.

Відповідно у цьому підрозділі ми розглянемо такі теми, які поглиблено вивчав вчений: історія міжнародного права; механізм міжнародного правового регулювання; проблематика міжнародної правосуб'єктності; теорія джерел міжнародного права; імплементація міжнародного права; місце та роль міжнародного права в сучасному світі; вплив глобалізації на сучасне міжнародне право.

Якщо аналізувати *міжнародно-правові погляди І. І. Лукашук щодо історії міжнародного права* та основних етапів його становлення і розвитку, то вчений відзначав важливість цієї дисципліни для усієї науки міжнародного права. На його думку, «вивчення історії міжнародного права необхідне для з'ясування його природи, визначення перспектив розвитку», водночас він

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

наголошував, що ця галузь «залишається слабким місцем міжнародно-правової науки»¹.

Насамперед зазначимо, що він вказував на тривалість цього процесу. Зокрема, він писав, що процес розвитку міжнародного права «настільки ж повільний, наскільки суттєво він відстає від потреб держав і міжнародної спільноти в цілому». Особливо справедливе це твердження, на думку вченого, є щодо «механізму дії міжнародного права», найперше у зв'язку із відставанням політичного мислення»².

Розглядаючи його погляди крізь призму окремих історичних етапів, варто наголосити, що вчений опонував позиції, що воно виникає одночасно із виникненням держави. На його думку, передумовою цього процесу є «усвідомлення державами необхідності врегулювання міжнародних зв'язків, тобто виникнення міжнародно-правової свідомості»³. Він твердив, що «без правосвідомості не може бути права», а у міжнародному контексті «усвідомлення незалежними державами необхідності підкорятися правовим нормам проходило дуже повільно»⁴, і воно не виникло в первісні чи античні часи.

Щодо моменту, коли з'явилося міжнародне право, то вчений наголошував, що «суперечки стосуються навіть часу виникнення міжнародного права»⁵. У цьому разі І. І. Лукашук опонував тій позиції, яка сформувалася в радянській науці міжнародного права, представником якої він був більшу частину свого наукового та професійного шляху і яка, за його словами, була «типовою для вітчизняної доктрини»⁶.

До того ж вчений заочно дискутував з Д. Б. Левіним, який стверджував, що «міжнародне право виникає там і тоді, коли і де виникає... держава»⁷. Це свідчить про те, що І. І. Лукашук навіть в радянські часи, за окремих винятків,

¹ Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право.* 1984. № 18 С. 25.

² Лукашук И.И. *Право международной ответственности* : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 56.

³ Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право.* 1984. № 18 С. 26-27.

⁴ Там само. С. 28.

⁵ Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право.* 1984. № 18 С. 25.

⁶ Лукашук И.И. *Право международной ответственности* : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 28.

⁷ Левин Д.Б. *История международного права.* М. : 1962. С. 4.

намагався не слідувати кон'юнктурі чи то політичній, чи то доктринальній, і обстоювання істини було для нього головним дороговказом в його наукових дослідженнях.

Він визнавав вплив факту виникнення та існування держав на формування міжнародного права, але не визнавав, що міжнародне право як система виникає одночасно із державою. У своєму інтерв'ю в 2006 р. вчений наголошував, що «виникла цивілізація – виникло міжнародне право. З утворенням держав виникають і відносини між ними. Виникає потреба врегулювання міждержавних відносин. Тоді, на зорі людства, і народжуються перші норми міжнародного права, в основі яких лежать міжплемінні звичаї, що вже склалися»¹. Однак, від окремих норм міжнародного права до його повноцінної системи, в розумінні І. І. Лукашука пройшов тривалий проміжок часу.

Критикуючи можливість існування міжнародного права в його сучасному розумінні у давнину, вчений писав, що оскільки тоді «міжнародні відносини характеризувалися загальною ворожнечею», відповідно не може йтися про будь-яку «спільність інтересів держав», а регуляторами в цих обставинах виступали лише політичні норми та норми релігійної моралі².

Також він опонував й позиції двох інших радянських істориків міжнародного права – Ю. Я. Баскіна та Д. І. Фельдмана, які вважали, що міжнародна правосвідомість держав виникає у XII ст.³. Авторський підхід І. І. Лукашука полягав в тому, що він відносив виникнення міжнародної правосвідомості до XVI-XVII ст. та пов'язував її появу із розвитком класичного міжнародного права та формуванням доктрини міжнародного права⁴. Конкретною точкою виникнення міжнародного права як регулятора міжнародних відносин вчений називав кінець епохи Середньовіччя, коли

¹ Лукашук І. І. "За международным правом будущее". Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 2-6

² Лукашук І.І. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право.* 1984. № 18 С. 25-26.

³ Баскин Ю.Я, Фельдман Д.И. Роль Гуго Гроция в развитии науки международного права. *Советский ежегодник международного права.* 1982. С. 256.

⁴ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 35.

«міжнародне право, як юридичний засіб регулювання міждержавних відносин знаходить визнання в практиці держав»¹.

Водночас, як відправну точку для сучасного міжнародного права, І. І. Лукашук визначав створення ООН та підписання Статуту Організації. До тих пір, писав він, «дієвість норм міжнародного права в політичній сфері... була невеликою»², після завершення Другої Світової війни «роль міжнародного права в житті держав неспівмірно виросла»³. У підтвердження цього він наводить як приклад думку британського дипломата А. Вотса, який вважав, що «ще сто років тому спори про те, чи справді існує яка-небудь реальна система міжнародного права, жодною мірою не були необґрунтованими»⁴.

Саме завершення Другої Світової війни, на думку вченого, мало фундаментальне значення для подальшого розвитку міжнародного права. Зокрема, він наголошував, що «...перемога створила умови для формування системи міжнародних відносин, здатних забезпечити нормальні взаємини між державами. Вона довела, що спільними зусиллями держави здатні вирішити найскладніші завдання»⁵.

Важливу роль у забезпеченні вказаних цілей вчений приділяв вивченню *механізму міжнародно-правового регулювання*, який він визначав як «сукупність міжнародно-правових інструментів і методів впливу на міждержавні відносини». Це мало ключову роль у забезпеченні глобальних інтересів людства. Вчений включав два основні елементи у цей механізм: норми міжнародного права, як джерело прав та обов'язків та, безпосередньо, міжнародно-правові відносини, які формують взаємозв'язок тих прав та обов'язків, які присвоюються суб'єктам згідно з міжнародно-правовими нормами⁶.

Третім таким елементом, який можна вивести з міжнародно-правових поглядів вченого, була *міжнародна правосвідомість* як сукупність поглядів,

¹ Лукашук І.І. *Международное право. Общая часть* : учебник. Москва : Волтерс Клувер, 2008. С. 67.

² Лукашук І.І. *Право международной ответственности* : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 46.

³ Там само. С. 54.

⁴ Watts A. *The International Rule of Law. German Yearbook of International Law*. 1993. P. 42.

⁵ Лукашук І. І. "За международным правом будущее". *Международное публичное и частное право*. 2006. №4. С. 3-4.

⁶ Лукашук І.І. *Международное право. Общая часть* : учебник. Москва : Волтерс Клувер, 2008. С. 161.

уявлень, ідей держав відносно міжнародного правопорядку. Ця свідомість, в його концепції, виступала першоджерелом для норм міжнародного права¹.

На нашу думку, такий підхід щодо акцентування на уявленнях й ідеях саме держав, не є до кінця правильним для розуміння основ міжнародної правосвідомості в контексті міжнародно-правового регулювання. Така етатоцентричність вступає в протиріччя із ідеєю рівності суб'єктів міжнародного права, та може призвести до утилітаризації цієї категорії міжнародного права через закріплення у ній егоїстичних суджень та візій окремих держав. Відповідно, доцільніше розглядати міжнародну правосвідомість як таку, в основі якої лежать не одномоментні інтереси окремих держав, а спільні цінності міжнародного права.

У своїх працях І. І. Лукашук торкався і питань *міжнародної правосуб'єктності*. Якщо говорити про суб'єктність держав в міжнародному праві, то вчений, як і основні представники доктрини міжнародного права, у цьому разі обґрунтовано розглядав їх як основні суб'єкти міжнародного права та зазначав, що «їхня міжнародно-правова природа визначає характерні риси міжнародного права»².

Якщо говорити про можливість міжнародної правосуб'єктності фізичних осіб (індивідів), то І. І. Лукашук стояв на позиціях, що такий статус на цьому етапі не може йтися про прирівнювання їхнього правового статусу до статусу інших суб'єктів міжнародного права. Він наголошував, що «сьогодні людина не розглядається як об'єкт міжнародного права. Однак це не означає визнання за ним статусу суб'єкта». На його переконання, це зумовлене тим, що таке визнання, на цьому етапі, носило б лише формальний характер³.

Професор критикував наявні підходи щодо включення до суб'єктів міжнародного права фізичних та юридичних осіб. Він наголошував на тому, що подібні ідеї суперечать природі відносин, що регулюються, оскільки вони є між владними. На думку І. І. Лукашука, фізичні та приватні юридичні особи

¹ Лукашук І.І. Механизм международно-правового регулирования. Учебное пособие. Киев: Вища шк., 1980. С. 107.

² Лукашук І.І. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 67.

³ Там само. С. 74.

підпорядковуюються внутрішньому праву держави та не можуть бути суб'єктами владних та міждержавних відносин¹.

Як бачимо, у цьому разі вчений опонував попереднім міжнародно-правовим концепціям, зокрема міжвоєнного періоду, які визначали роль індивідів в міжнародному праві саме як *об'єктів*. Натомість він пропонував розглядати фізичних осіб як *бенефіціарів міжнародного права*, тобто вигодонабувачів тих благ, які передбачені нормами та принципами міжнародного права, у тому числі прав людини².

Принциповість поглядів І. І. Лукашука щодо цього відзначалася як російськими юристами-міжнародниками³, так і зарубіжними фахівцями, наприклад Л. Мелксоо⁴.

Також вчений розглядав проблеми ТНК як суб'єктів міжнародного права. Системний підхід у поглядах І. І. Лукашука щодо міжнародної правосуб'єктності ТНК сформувався як наслідок підвищеної уваги до зазначеної тематики серед юристів-міжнародників кінець ХХ – початок ХХІ ст. У цей період, в умовах активізації процесів глобалізації, дискутувалася можливість присвоєння приватним компаніям, корпораціям, статусу в міжнародному праві, через їх транскордонну присутність, глобальний вплив та ймовірну здатність перебувати поза юрисдикцією окремих держав.

Власне І. І. Лукашук доволі скептично ставився до ТНК як до явища загалом. Він був переконаний, що «їх рішення та дії часто заподіюють шкоду міждержавним відносинам, економіці держав, довкіллю та правам людини. Водночас порушують багато норм міжнародного права, а також внутрішнього права держав». На думку вченого, через власні ресурси ТНК «виходять за межі правового поля» та творять «квазі-право», що відповідає винятково їхнім інтересам⁵.

¹ Лукашук И.И. Субъекты права международных договоров. *Государство и право*. 2004. № 11. С. 53.

² Лукашук И.И. Субъекты права международных договоров. *Государство и право*. 2004. № 11. С. 54.

³ Международное право : учебник, 2 изд. / Кузнецов В.И. (ред.), Тузмухамедов Б.Р. (ред.). М.: Норма, 2007. С. 72-73.

⁴ Malksoo L. International Law in Russian Textbooks: What's in the Doctrinal Pluralism? *Gottingen Journal of International Law*. 2009. Vol. 1, No. 2. P. 285.

⁵ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 76.

При дослідженні цієї тематики І. І. Лукашук довів широту власного світогляду та доцільність застосування мультидисциплінарного підходу при аналізі складних міжнародно-правових проблем. Так, вирішуючи проблематику ТНК, він звертався до праць американського економіста та Нобелівського лауреата Дж. Штігліца¹ та російського дослідника гео економічних проблем Е. Г. Кочетова².

Вчений визнавав роль та можливості ТНК в сучасному світі, однак заперечував їх правосуб'єктність у класичному розумінні цього поняття. На його думку, «поведінка держав повинна регулюватися особливими правилами, дотримання яких би забезпечувалося спеціальними засобами³. У зв'язку з цим, він вів мову про «негативні наслідки відсутності нормативного регулювання діяльності ТНК» та підтримував якнайкраще вирішення цієї проблеми укладення відповідного міжнародного договору. Також підкреслював, що такому підходу є спротив, як з боку ТНК, так і урядів, «які перебувають під їхнім впливом»⁴.

Ми вважаємо, що підхід, який був запропонований І. І. Лукашуком щодо вирішення проблеми правового регулювання, заслуговує на увагу. Знову ж таки, існування такого спеціального регулювання не означатиме визнання їх правосуб'єктності, а лише свідчитиме про існування спеціальних норм для регулювання окремого виду відносин. Ба більше, на нашу думку, таке регулювання може працювати на обмеження ролі ТНК в міжнародному праві.

Також І. І. Лукашук розглядав питання міжнародної правосуб'єктності міжнародної спільноти, яке активно обговорювалося в доктрині міжнародного права наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. У цей час, в умовах глобалізації та посилення міжнародної співпраці, теоретики та практики міжнародного права все частіше торкалися питання правосуб'єктності не просто окремих суб'єктів, а й їхньої єдності у формі міжнародної спільноти або співтовариства.

¹ Stiglitz J.E. Die Schatten der Globalisierung. Berlin : Siedler, 2002. 303 S.

² Кочетов, Э. Г. Глобалистика как геоэкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс - истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас. М. : ОАО Изд. группа «Прогресс», 2001. 704 с.

³ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 77.

⁴ Там само. С. 78.

Витоки цього теоретичного підходу І. І. Лукашук бачив насамперед у рішенні МС ООН в справі «Барселона Трекшн», в якому було визнано існування «зобов'язань перед міжнародною спільнотою»¹. Також він зауважував, що й КМП ООН в одній з доповідей, з доповідачем Р. Аго, припускала «початок еволюції в напрямі визнання міжнародної спільноти суб'єктом міжнародного права»².

Ігор Іванович наголошував, що й ці питання порушувалися і в доктрині міжнародного права. Зокрема, він наводив як приклад позиції польської вченої Р. Зонненфельд, яка вважала, що таке визнання матиме фундаментальне значення для міжнародного права в цілому³; німецького юриста-міжнародника К. Томушата, на думку якого, «міжнародна спільнота справді може розглядатися як юридичне утворення»⁴; радянського дослідника М. О. Ушакова, який був переконаний, що «міжнародно-правовий розвиток держав, веде до визнання міжнародної спільноти держав»⁵, та інших науковців, які обґрунтовували правосуб'єктність міжнародної спільноти за міжнародним правом.

І у цьому разі І. І. Лукашук мав наукову мужність не слідувати очевидним тенденціям, а висловлювати власне обґрунтоване та критичне бачення. Найперше він наголосив на можливості провести паралелі між «міжнародною спільнотою» та «світовою державою», концепцію якої раніше дебатували в науці міжнародного права, а також між «людством», на яке посилаються в п. 2 ст. 137 Конвенції ООН з морського права, у якій йдеться про те, що «всі права на ресурси Району [морського дна], належить людству в цілому, від імені якого виступає Орган»⁶.

Водночас його однозначна позиція, незважаючи на усі ці доктринальні та нормативні аргументи, полягала в тому, що «міжнародна спільнота не відповідає

¹ Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I.C.J. Reports 1970, p. 32.

² Third Report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur, the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility : A/CN.4/246 and Add.1-3. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_246.pdf (date of request 13.11.2020)

³ Sonnenfeld R. Postawowe zasady odpowiedzialności międzynarodowej państwa. Odpowiedzialność państwa w prawie międzynarodowym / Red. R. Sonnenfeld. Warszawa : PISM, 1980. S. 20.

⁴ Tomuschat C. Obligations arising for states without or against their will. Recueil des cours. 1993. Vol. IV. P. 241.

⁵ Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988. С. 140.

⁶ Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву от 10 декабря 1982 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text (дата обращения 13.11.2020)

критеріям суб'єкта міжнародного права». Як аргументи на користь цього твердження, він наводив те, що вона буде нездатною користуватися правами та нести обов'язки, які передбачає статус суб'єкта міжнародного права, а також що вона буде здатною нести міжнародно-правову відповідальність. У зв'язку з цим він говорив про «символічний характер» можливої міжнародної правосуб'єктності міжнародної спільноти і як і фізичних осіб пропонував віднести її до категорії бенефіціарів міжнародного права¹.

Ми вважаємо, такий підхід І. І. Лукашука обґрунтованим та відповідає духу міжнародного права. Ця система права, найперше є прикладною, і передбачає реальні інструменти для регулювання правових відносин, які виникають на міжнародному рівні. Міжнародна спільнота є абстрактною категорією і щодо неї було б неможливо розробити реально застосовні ані інституційні, ані нормативні механізми регулювання.

Вважаємо, що колективні права членів чи груп членів суб'єктів міжнародного права можуть цілком реалізовуватися і захищатися у формі діяльності міжнародних організацій. Зі свого боку «міжнародна спільнота» може мати вираження власної волі та інтересів у формі ООН як універсальної міжнародної організації. І якщо є критика щодо ефективності ООН, то варто продовжувати дебати щодо реформування цієї міжнародної організації або ж створення нової, а не крізь призму абстрактних міжнародно-правових категорій.

Зрештою, І. І. Лукашук припускав, що саме ООН може бути визнана як виразник інтересів міжнародної спільноти. Зокрема, він вказував на складність відділення правосуб'єктності ООН від правосуб'єктності міжнародної спільноти. Також визнавав, що ООН «можна розглядати як представника міжнародної спільноти держав», але вона не може поєднувати і здійснювати два різні види правосуб'єктності». Себто ООН варто розглядати або як міжнародну організацію або ж як саме організацію, яка представляє міжнародну спільноту². Зрештою, навіть прихильники ідеї правосуб'єктності міжнародної спільноти,

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 79-80.

² Там само. С. 80.

зокрема М. О. Ушаков, наголошували, що на цьому етапі вона «виступає в особі Організації Об'єднаних Націй»¹.

Вивчаючи погляди І. І. Лукашук щодо теорії джерел міжнародного права, очевидно, що найбільша доля його спадщини щодо цього присвячена саме міжнародним договорам. Водночас у своїх працях він залишив достатньо великий науковий спадок, присвячений й іншим видам джерел сучасного міжнародного права. При цьому, як відзначають В. Малига та В. М. Репецький «у своїх наукових поглядах щодо джерел міжнародного права проф. Лукашук І. І. опосередковано знаходився під впливом існуючої на той час радянської доктрини, яка негативно сприймала більшість наукових досліджень з цього приводу»².

У випадку *міжнародних звичаїв* І. І. Лукашук, разом із Г. Шинкарецькою твердив про існування двох видів міжнародних звичаєвих норм: ті, що є неписаними правилами, що склалися в юридичній практиці, за якими визнається юридична сила, та ті, які були створені не тривалою практикою (узусом), а визнанням як таких правил, які містяться у одному чи кількох міжнародних договорах»³.

Зауважимо, що він, наприклад, достатньо стримано ставився до ролі та перспектив застосування прецеденту як джерела міжнародного права. Професор наголошував, що «немає підстав заперечувати позитивну роль прецедентного права». Водночас вказував, що цей вид джерел є достатньо нединамічним і негнучким, оскільки «в основному закріплює досвід минулого»⁴. Ми можемо погодитися з думкою вченого у цьому разі, зазначивши, що прецедент як джерело права (не лише міжнародного) насамперед намагається застосувати вже сформовані підходи до нових фактів, а не проводить правотворчість в класичному її розумінні.

¹ Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988. С. 140.

² Малига В., Репецький В. Доктринальні підходи професора Лукашук І. І. до джерел міжнародного права. Український часопис міжнародного права. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашук. С. 230.

³ Лукашук И.И., Шинкарецькая Г.Г. Международное право. Элементарный курс. М. : Юристъ, 2000. 216 с.

⁴ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 40.

Натомість, щодо іншого другорядного джерела міжнародного права – наукової доктрини, І. І. Лукашук був значно більш оптимістичний. Як відомо, відповідно до ст. 36(1) Статуту Міжнародного Суду ООН серед джерел міжнародного права значаться «доктрини найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй»¹. Безумовно, ім'я та наукова спадщина І. І. Лукашука підпадає під ключові критерії цього джерела міжнародного права.

Щодо доктрини як джерела міжнародного права І. І. Лукашук наголошував на її важливості, зауважуючи, що вона завжди відігравала «особливу роль як в обґрунтуванні самої ідеї такого [міжнародного – Прим.Авт.] права, так і його розвитку». Порівнюючи її з прецедентним правом, вчений також виділяв більшу динамічність доктрини, яка забезпечує наукову розробку відповідних проблем та формує «правове регулювання, спрямоване в майбутнє»².

Особливо І. І. Лукашук виділяв роль наукової доктрини в розрізі розвитку права міжнародної відповідальності. Як-от, він вважав, що «...доктрина відіграла суттєву роль у визнанні за міжнародним правом юридичної сили, а також в утвердженні концепції міжнародної відповідальності»³. Як бачимо, у цьому разі вона відіграла саме проактивну роль, яку в цьому джерелі міжнародного права як його якість, високо оцінював вчений.

Водночас хибно вважати, що І. І. Лукашук ідеалізував чи переоцінював роль доктрини міжнародного права з-поміж інших його джерел. Натомість вказував і на його недоліки. Зокрема, він писав, що в науковій доктрині існує хибна, однак «типова тенденція», видавати бажане за дійсне. На його думку, «міжнародне право описують таким, яким воно повинно бути на думку автора», без врахування його фактичних реалій, що в свою чергу, може мати і шкідливий вплив на ефективність міжнародно-правових інструментів в цілому⁴.

Якщо розглядати погляди вченого щодо *загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями*, то І. І. Лукашук досліджував їхнє співвідношення із основними принципами міжнародного права – нормами jus

¹ Statute of the International Court of Justice. URL : <https://www.icj-cij.org/en/statute> (Date of request : 04.11.2020).

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 40.

³ Там само. С. 44-45.

⁴ Там само. С. 40-41.

cogens. При цьому наголошував, що «поняття загальних принципів права стало відомим задовго до визнання поняття основних принципів міжнародного права»¹.

Вчений відзначав особливу цінність загальних принципів права в міжнародно-правовому регулюванні. На його думку, «принципи висловлюють та охороняють комплекс загальнолюдських цінностей, в основі яких лежать найважливіші – мир та співпраця, права людини. Ці принципи є ідейною опорою функціонування та розвитку міжнародного права»².

Важливим питанням, яке розглядав І. І. Лукашук, була тема *імплементації норм міжнародних договорів*. Варто зазначити, що він розглядав процес імплементації не лише як процес, який відбувається всередині держав, а й на міжнародному рівні. На думку вченого, «імплементація є більш широким поняттям: вона охоплює весь процес реалізації міжнародно-правових норм за допомогою не тільки внутрішньодержавних, але й міжнародних засобів»³.

У своїх працях вчений повсякчасно обстоював доктрину трансформації норм міжнародного права. Аналіз його спадщини дозволяє виділити три основні форми трансформації норм міжнародного права у національному законодавстві:

- пряму, яка є за своєю природою інкорпорацією, і передбачає, що міжнародно-правові норми виникають у національному праві внаслідок ратифікації міжнародного договору;

- непряму, яка передбачає створення в національному праві законодавчого акту, який, по суті, дублює норми міжнародного договору;

- відсилку⁴.

Також професор у своїх працях аналізував т. зв. *доктрини уникнення* прямого застосування норм міжнародного права у національних системах права⁵.

Він зазначав, що цей підхід спрямований на ухилення від зобов'язань за

¹ Лукашук І.І. *Международное право. Общая часть: Учебник* М.: БЕК, 1996. С. 124.

² Лукашук І. І. "За международным правом будущее". *Международное публичное и частное право*. 2006. №4. С. 3-4.

³ Лукашук І. І. Соотношение внутригосударственного и международного права в свете новой Конституции СССР. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1979. № 8. С. 11.

⁴ Лукашук І. І. *Международное право. Общая часть*. М. : Волтерс Клувер, 2005. С. 266–271.

⁵ Лукашук І.І. *Международное право в судах государств*. С.-Пб.: Россия-Нева, 1993. С. 126-133.

міжнародними договорами та розглядав його як ризикований шлях для теорії і практики міжнародного публічного права. Особливо пророчим це виглядає в контексті подій останніх років.

Досліджуючи *місце та роль міжнародного права в сучасному світі*, І. І. Лукашук насамперед завжди обстоював його саме юридичний характер та окремий від національного права характер. Він відзначав, що «у минулому міжнародне право було пасинком юриспруденції... Сьогодні просто не може бути такої постановки питання»¹.

Вчений також активно заперечував проти вторинного характеру міжнародного права відносно національного: «Достатньо повільно проходило формування поняття міжнародного права як явища самостійного щодо національного права», та вказував, що негативний вплив на це справили окремі теорії, наприклад, «зовнішнього державного права», яку обстоював Г. Гегель та трактування міжнародного права як такого, що немає юридичної сили і є «позитивною мораллю» Дж. Остін².

Ці концепції вчений називав *нігілістичними*. На його думку, вони відображалися як в доктрині, так і в практиці міжнародної дипломатії і політики аж до Другої Світової війни, а в їх основі лежали аргументи щодо «права сили» та нерозвинутості механізму дії міжнародного права. Так, в них не заперечувалося об'єктивне існування міжнародно-правових норм, а тому заперечувалося не воно, а саме їхня юридична природа³.

Міжнародне право існує насамперед через *потребу* у «забезпеченні нормального функціонування системи міжнародних відносин і створення міжнародних умов для життя кожної країни»⁴. Лукашук І. І. вважав, що така потреба виникла тоді, коли для цього з'явилися достатні «матеріальні, духовні та

¹ Лукашук И. И. "За международным правом будущее". Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 4-5.

² Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 41.

³ Там само. С. 41-42.

⁴ Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1984. № 18 С. 31.

політичні умови»¹. Детальніше погляди вченого на історичну ретроспективу розвитку міжнародного права ми розглянемо у цьому підрозділі нижче.

Ігор Іванович визначав міжнародне право як «продукт усвідомленої діяльності держав, які не лише формулюють норму, а й погоджуються надати їй юридичну силу»². Також він вважав його ключем до вирішення таких глобальних проблем, які стоять перед людством у ХХІ ст., як глобальна ядерна катастрофа, деградація довкілля, міжнародний тероризм, що по суті означають, що «вперше в історії постало питання про виживання людства» і саме повага до міжнародного права є запорукою цього виживання³.

У будь-якому разі І. І. Лукашук позитивно оцінював роль та значення міжнародного права в глобальній перспективі на початку 2000-х рр. Він вважав, що воно «утверджувало свої позиції в міжнародному середовищі», а широкий загал починає усвідомлювати, що «без поваги до норм міжнародного права неможливо забезпечити мир та співробітництво і просто вижити», хоча й критикував США за їх нехтування основними принципами та нормами міжнародного права⁴. Очевидно, через майже двадцять років ці твердження видаються надто оптимістичними, але вчений, який був щиро відданий правовим та міжнародно-правовим ідеалам не міг би уявити тих грубих порушень міжнародного права, які мали місце вже після його смерті вже з боку РФ, зокрема щодо Грузії, України, події в Сирії та ін.

Важливим напрямом досліджень І. І. Лукашука було вивчення *впливу глобалізації на міжнародне право*. Саїдов А. Х. навіть називав вченого «одним із фундаторів нового напрямку в сучасній юриспруденції – вивчення юридичної глобалістики» та відзначав той факт, що його праця – «Глобалізація, держава, право, ХХІ століття» стала першою монографічною роботою в російській

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 54.

² Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1984. № 18 С. 26-27.

³ Лукашук И. И. "За международным правом будущее". *Международное публичное и частное право*. 2006. №4. С. 2-3

⁴ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 54.

юридичній науці, присвяченою впливу глобалізації на розвиток держави та права у XXI ст.¹.

На думку вченого, «людство вступило в XXI століття, яке характеризується наростаючим процесом глобалізації... утворюється єдина світова спільнота». У зв'язку з цим, вважав він, виникає потреба в модернізації міжнародного права. Оскільки «складна нормативна система, що склалася в роки холодної війни, певною мірою перестала відповідати новим реаліям. Насамперед це стосується політичних норм, так званих правил гри. Зміна політичних умов позбавила багато політичних норм своєї основи». У зв'язку із цим, він стверджував про «необхідність створення нового світового порядку, що спирається на високий рівень співпраці задля забезпечення національних та міжнародних інтересів країн»².

Водночас вчений, визнаючи важливу та зростаючу роль, яку відіграють міжнародні організації в умовах глобалізаційних процесів, наголошував на правильному розумінні процесів, які супроводжують зростання цієї ролі. Зокрема, що «держави не передають організаціям суверенні права, а наділяють їх певними повноваженнями, включно з повноваженнями по здійсненню ними деяких з тих прав, які відносяться до суверенітету». Відповідно доцільно говорити не про *передачу* таких повноважень, а про *передачу їх здійснення*³.

Також І. І. Лукашук визнавав і ті «колосальні небезпеки», які ставить глобалізація перед людством, зокрема через нерозуміння її природи, а також через «прагнення одних скористатися її можливостями всупереч інтересам інших». Натомість, він наголошував, що завдання, яке стоїть в глобалізаційному контексті перед міжнародною спільнотою «полягає в тому, щоб використовувати можливості, що відкриваються, в спільних інтересах, і запобігти негативним

¹ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL: <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Лукашук И. И. "За международным правом будущее". Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 2-4.

³ Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М. : Спарк, 2000. С. 141.

наслідкам», а в основі нового світопорядку «мають бути спільні інтереси держав і народів»¹.

У цьому контексті вчений розглядав міжнародне право як один із інструментів позитивного вирішення тих завдань, які глобалізація ставить перед людством. Він вказував на те, що «міжнародне право сприяє вирішенню однієї з основних проблем сучасності утвердженню міжнародної свідомості, вихованню людей у дусі поваги всіх без різниці раси, культури, релігії»².

У своїй фундаментальній праці, яку ми вже неодноразово згадували в цьому дисертаційному дослідженні, «Глобалізація, держава, право, ХХІ століття», І. І. Лукашук розглядав міжнародне право та право в цілому крізь призму різних глобалізаційних проблем. Зокрема, вчений вивчав вплив глобалізації на права людини³, формування міжнародної спільноти як нової міжнародно-правової категорії⁴, впливу глобалізації на зміну парадигми міжнародного права та ін.⁵.

Варто зазначити, що глобалізаційні процеси безпосередньо впливали й на погляди самого вченого. Наприклад, щодо зміни категоричності у висловлюваннях щодо визнання фізичної особи суб'єктом права міжнародного договору⁶, коли за десятки років опісля формулювання «заперечувати це неможливо» змінив свою думку і визнав створення норм державою, які надають фізичним особам певні права. Відповідно до практики Європейського суду з прав людини такі права можуть безпосередньо випливати з міжнародних договорів⁷.

Підсумовуючи погляди І. І. Лукашука в сфері глобалізації, то зазначимо, що він розглядав її як доконаний феномен, з яким варто рахуватися у міжнародно-правовому контексті. Зі свого боку міжнародне право має бути тим

¹ Лукашук І. І. "За международным правом будущее". Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 5-6.

² Там само. С. 3-5.

³ Лукашук І.І. Глобализация, государство, право, ХХІ век. М. : Спарк, 2000. С. 9-20.

⁴ Там само. С. 57-67; с. 112-125.

⁵ Там само. С. 173-194.

⁶ Яремчук В. В. Поняття та особливості міжнародного договору в працях І. І. Лукашука. Право і суспільство, №4, 2019. С. 345.

⁷ Рабінович П. М., Соловйов О. В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти). Редкол.: П. ЧМ. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 28. Київ, 2014. С. 91.

стерном, яке спрямовуватиме відповідні процеси у конструктивне русло. Вчений визнавав універсальний вплив глобалізаційних процесів і, очевидно, закликав до модернізації міжнародного права та його регуляторних механізмів за цих обставин.

Отже, аналіз наукової спадщини І. І. Лукашука показує усю всеохопність наукових інтересів вченого та доводить, що він був по-справжньому універсальним дослідником в царині міжнародного права. Практично в усіх ключових галузях міжнародного публічного права можна знайти його доробок, який досі вражає своєю актуальністю та свіжістю. Водночас видатний вчений умів не дозволяти ідеологічним штампам впливати на характер його досліджень, а ті роботи, які він був вимушений писати під партійним тиском марксистсько-комуністичної ідеології, становлять лише незначну частину його праць.

Висновки до Розділу II:

1. Погляди І. І. Лукашука щодо права міжнародних договорів є стрижневими в контексті його міжнародно-правових поглядів. Як один із розробників Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., вчений розглядав міжнародну договірну практику як основу сучасної системи міжнародних правовідносин, а дотримання міжнародних договорів як один із головних принципів сучасного світового правопорядку.

У своїй науковій спадщині вчений аналізував право міжнародних договорів не лише крізь призму практики держав, а й міжнародних організацій. Також активно посилався на праці вітчизняних та зарубіжних дослідників, практику МС ООН та КМП ООН. Це свідчить про фундаментальний характер його міжнародно-правової спадщини в цій сфері та робить її актуальною для багатьох майбутніх поколінь теоретиків і практиків міжнародного права.

2. Цінність міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука в сфері права міжнародної відповідальності полягає у тому, що він був не лише дослідником цієї галузі міжнародного права, а й одним з її розробників у період свого

перебування на посаді члена КМП ООН від РФ. Саме тому твердження про практичну цінність наукових поглядів як ніколи підходить до його праць і поглядів щодо цієї галузі.

3. У своїх працях вчений ішов шляхом аналізу тих концептуальних підходів, які були відображені у Проекті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 р. Цей підхід дав І. І. Лукашуку змогу показати свої міжнародно-правові погляди в контексті практичного дискурсу та пропозицій.

Універсальний характер міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука яскраво підтверджується широтою його наукових зацікавлень, які відображені в його спадщині. Немає практично жодної галузі міжнародного права, які існували в період життя та діяльності вченого, які б не були зафіксовані як в його окремих працях, так і у розділах наукових посібників, підручників та ін.

Комплексний аналіз поглядів вченого у більшості галузях міжнародного права потребує вивчення в рамках окремих дисертаційних досліджень. Проте навіть дослідження лише невеликої їх частини дає змогу констатувати як наукову, так і прикладну цінність цієї спадщини.

Розділ III. ВПЛИВ ПОГЛЯДІВ І. І. ЛУКАШУКА НА НАУКУ ТА ПРАКТИКУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

3.1. Вплив поглядів І. І. Лукашука на представників української школи міжнародного права

Останніми десятиліттями напрямами дисертаційних досліджень стали життя, діяльність, вплив на розвиток міжнародного права та доктринальні погляди багатьох вчених пов'язаних із Україною. Наша міжнародно-правова наука повертає собі імена Незабитовського, Грабаря, Ейхельмана та відкриває імена Ерліха, Лаутерпахта, Лемкіна, які багато десятиліть стиралися радянськими підходами до науки права.

На жаль, їхня належність до української науки міжнародного права підтверджується лише територіальною прив'язкою до місця їхнього життя, навчання та діяльності. Потрясіння ХХ ст., які спіткали Україну, не дають змогу говорити про їх належність саме до української школи міжнародного права та безпосередній вплив на неї. Водночас, у випадку І. І. Лукашука, ми можемо говорити не просто про вплив, а й про започаткування сучасної української школи міжнародного права.

Значення ідей та поглядів І. І. Лукашука на природу та розвиток міжнародного публічного права лежить далеко за межами національних кордонів чи хронологічних етапів. Він був по-справжньому універсальним вченим і його ідеї є такими ж, а їх актуальність повсякчасно зростає. Зауважимо, що необхідно визнати та гідно оцінити той вплив, який він справив на розвиток школи та доктрини міжнародного права України, яка була його рідною країною і в якій він жив та працював більшу половину свого життя.

Вплив поглядів та ідей І. І. Лукашука на українську школу міжнародного права важко переоцінити, навіть суто з кількісної точки зору. Так, В. Г. Буткевич стверджує, що «що вже більше за півстоліття як І. І. Лукашук є найбільш

цитованим дослідником в українській науці і практиці міжнародного права». Водночас зазначає, що «пальму першості тримають його праці і по їх використанню аматорами від науки, які рясно експлуатують його думки і доктрини, але відверто не посилаються на першоджерело»¹. Обґрунтованість цього твердження ми ще проілюструємо нижче.

Варто наголосити, що українська наука міжнародного права не зрікалася приналежності І. І. Лукашука саме до української наукової доктрини. Наприклад, відомий юрист-міжнародник О. О. Мережко називав його «відомим російським і українським вченим»². Також він давав дуже високу оцінку працям вченого, зокрема як «фундаментальну працю» він називав «Сучасне право міжнародних договорів»³.

Зі свого боку, О. В. Буткевич теж зараховує І. І. Лукашука до «української науки міжнародного права»⁴. Українська асоціація міжнародного права – головне українське професійне об'єднання юристів-міжнародників, теж називає І. І. Лукашука «засновником сучасної української доктрини міжнародного права»⁵.

Особливо високу оцінку І. І. Лукашуку та значенню його праці надає один із найвідоміших сучасних українських юристів-міжнародників, багаторічний суддя ЄСПЛ та колишній голова УАМП Володимир Григорович Буткевич. Він називав його своїм «добрим учителем», а також наголошував, що він «створив українську систему навчання міжнародного права», та що «усі юристи-міжнародники в нашій країні – це його учні або учні його учнів»⁶.

Ба більше, навіть російська наука міжнародного права, принаймні в період до 2014 р., визнавала українську ідентичність І. І. Лукашука. У некролозі

¹ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 70.

² Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. К.: Юстиніан, 2010. С. 37.

³ Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. К.: Юстиніан, 2010. С. 59.

⁴ Буткевич О. В. Історія міжнародного права. К.: Ліра-К, 2013. С. 34.

⁵ Спеціальний випуск Українського часопису міжнародного права до 95-річчя Ігоря Івановича Лукашука. URL : https://www.uail.com.ua/spetsialnyj-vypusk-ukrainskoho-chasopysu-mizhnarodnoho-prava-do-95-richchia-ihoria-ivanovycha-lukashuka/?fbclid=IwAR1WHUrS70Uhr7SHGqPe9YvVBQ_CjgsOQavtmYWPuXqNbJuB9KuK_mt_oDw (дата звернення 11.12.2021)

⁶ Володимир Буткевич: «У системі Європа — Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». URL : <https://veche.kiev.ua/journal/1146/> (дата звернення : 20.12.2021)

“In Memoriam”, розміщеному після смерті вченого у «Московському журналі міжнародного права» у 2007 р. стверджувалося, що він «належав одночасно українській і російській культурі»¹. Хоча зараз українське походження вченого уже замовчується, і в анонсі онлайн-конференції його пам'яті, яка відбулася в грудні 2021 р. його назвали «видатним радянським і російським юристом-міжнародником»², без згадки про Україну.

У першому Розділі цього дисертаційного дослідження ми вже з'ясували, що І. І. Лукашук став одним із фундаторів сучасної української науки міжнародного права. Список його учнів по-справжньому вражає: серед них були люди, які справді творили сучасну українську юриспруденцію та політику. Внесок, який можемо віднести до методичного напрямку, а саме формування системи кадрової підготовки фахівців з міжнародного права. Так, можна згадати Олександра Вікторовича Задорожнього (1960-2017) – багаторічного завідувача кафедри міжнародного права ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка (2003-2017) та президента УАМП (1999-2017), народного депутата України кількох скликань та засновника першої української приватної юридичної фірми «Проксен».

Особливої уваги заслуговує особистість Володимира Григоровича Буткевича, який став наступником І. І. Лукашука на посаді завідувача кафедри міжнародного права ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка (1985-1998), був першим президентом УАМП (1991-1999) та народним депутатом. В. Г. Буткевич спільно з О. В. Буткевич, як і О. В. Задорожній залишили найцінніші особисті спогади про свого учителя, неодноразово добрим словом згадували про нього в інтерв'ю.

Також важливим є ім'я Петра Федоровича Мартиненка (1936-2013), який у 1996-2001 рр. був суддею першого складу КСУ. І. І. Лукашук познайомився із ним у Саратовському університеті і після переїзду до Києва запропонував перейти з посади викладача кафедри державного і міжнародного права Саратовського юридичного інституту на кафедру міжнародного права КДУ ім. Т. Г. Шевченка. В. Г. Буткевич згадує, що П. Ф. Мартиненко «довго житиме

¹ Игорь Иванович Лукашук (1926 - 2007). *Московский журнал международного права*. 2007. №1. С. 278.

² Онлайн-конференция памяти профессора И. И. Лукашука «Политика санкций в международных отношениях: между верховенством права и принуждением». URL : <https://pravo.hse.ru/intlaw/news/533592903.html> (дата звернення 23.12.2021)

з сім'єю в гуртожитку, але завжди буде вдячний Ігорю Івановичу за те, що він взяв його з собою»¹.

Серед інших видатних вихованців вченого варто назвати Олександра Олександровича Чалого, Надзвичайного та Повноважного Посла України, екзаступника Міністра закордонних справ України та учасника делегації України на переговорах по мирному врегулюванню російської агресії, Сергія Юрійовича Козьякова, адвоката, співзасновника АПУ та голови ВККС України у 2014-2019 рр. Також серед визначних українських учнів вченого виділяють імена С. А. Войтовича, Д. І. Грищенко, А. В. Кравця, І. А. Паліашвілі, В. І. Рижого, Є. Т. Рулька, В. Н. Хоніна та ін.².

Факт підготовки цих фахівців І. І. Лукашуком є не просто статистичним чи енциклопедичним фактом. Всі вони, працюючи чи то в міжнародно-правовій науці, чи то в юридичній практиці, чи то на високих державних посадах, втілювали ідеї та погляди видатного вченого на практиці. Ба більше, своєю самовідданістю та пасіонарністю вони втілювали ідеали видатного вченого, які він обстоював у своїх ідеях та працях та відзначали, що саме приклад вченого їх надихав. Наприклад, І. А. Паліашвілі у своєму інтерв'ю для «Юридичної газети» назвала саме І. І. Лукашука та його дружину Г. К. Дмитрієву «вчителями та авторитетами у праві»³.

Однак і зараз значення поглядів та ідей вченого для нових генерацій української школи міжнародного права є чималим. Для сучасних українських юристів-міжнародників І. І. Лукашук залишається безумовним авторитетом та світочем науки міжнародного права. Зокрема О. В. Буткевич, аналізуючи погляди вченого на сучасне міжнародне право в умовах глобалізації, констатує,

¹ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 40.

² Сьогодні 90 річниця з дня народження професора Ігоря Лукашука. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/sogodni-90-richnitsya-z-dnya-narodzhennya-profesora-igorya-lukashuka.html> (Дата звернення 23.12.2021)

³ «Юридична фірма – як доктор, який повинен зберігати конфіденційність». URL: www.rulg.com/documents/YurGazeta_26May09_No21_Paliashvili_Interview.pdf (дата звернення: 23.12.2021)

що він запропонував «ідеалістичну, гуманістичну характеристику нового міжнародного права»¹.

Якщо говорити безпосередньо про внесок І. І. Лукашука та його вплив на вітчизняну науку міжнародного права, то насамперед варто зазначити його підручник «Міжнародне право», який вийшов друком у 1971 р. під редакцією вченого та В. А. Василенка². Робота стала першим україномовним посібником із міжнародного права, починаючи з 1931 р., а В. Г. Буткевич, який був сучасником публікації цього видання, пише: «він був досить високо оцінений науково-педагогічною громадськістю. Мені не відомо жодного негативного відгуку на якість підручника»³.

Згодом ця тенденція збереглася. Вражаюча статистика праць «київського» періоду життя і діяльності вченого є не просто його особистим показником – вона є доктринальним внеском для української школи міжнародного права. Підкріплені авторитетом імені вченого, ці праці активно використовувалися в педагогічній та науковій роботі, цитувалися, зокрема й за кордоном. Протягом усього життя його праці перебували в якнайактивнішому науковому обігу, а обидві частини підручника «Міжнародне право» 2005 р. стали «новою класикою» для багатьох поколінь юристів-міжнародників.

Переїзд І. І. Лукашука до Москви не обірвав цього зв'язку. Сам вчений практично зберігав постійні зв'язки із українською школою міжнародного права та своїми учнями і після розпаду СРСР. Наприклад, у 1992 р. він погодився увійти до складу редакційної колегії новоствореного «Українського часопису міжнародного права» – офіційного періодичного видання УАМП. А у першому випуску «Часопису» з'явилася й стаття І. І. Лукашука на тему

¹ Буткевич О. В. Сучасне міжнародне право: продовження “холодної війни” чи початок нової епохи? / О. В. Буткевич. *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського* : моногр. / авт.кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. – Львів; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 48.

² Міжнародне право : підручник / за заг. ред. І.І. Лукашука, В.А. Василенка. Київ : Вища школа, 1971. 377, [1] с.

³ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 84.

«Міжреспубліканські угоди і права людини», що характерно – написана українською мовою¹.

Цей зв'язок зберігався і надалі. Навіть в останні роки свого життя професор стежив за українською школою міжнародного права та використовував україномовні праці наших дослідників. Як-от, під час дослідження історичних етапів розвитку міжнародного права загалом, та права міжнародної відповідальності зокрема, він звертався до праці українського історика міжнародного права А. І. Дмитрієва «Вестфальський мир і міжнародне право»².

Крім того, у своїй монографії, присвяченій праву міжнародної відповідальності, яка була опублікована в 2004 р., він використовував праці В. А. Василенка «Відповідальність держави за міжнародні правопорушення» 1976 р.³, «Міжнародно-правові санкції» 1982 р.⁴ та «Механізм охорони міжнародного правопорядку» (в співавторстві з В. Давидом) 1986 р.⁵, а також праці П. О. Недбайла «Радянські соціалістичні правові норми» 1959 р.⁶ та «Система юридичних гарантій застосування радянських правових норм» 1971 р.⁷ Це свідчить про сталий інтерес вченого до своїх витоків, а саме української юридичної науки.

Також у своїх дослідженнях І. І. Лукашук звертався і до українського законодавства. Так, він аналізував положення ст. 9 Конституції України, яка закріплює положення, що «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України»⁸. Хоча вчений й вказував на недосконалість формулювань, які містяться у ній, а саме що міжнародні договори «є частиною»

¹ Лукашук І.І. Міжреспубліканські угоди і права людини. Український часопис міжнародного права. 1992. Вип. 1. С. 51-57.

² Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. К. : Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАН України; Київський університет права, 2001. - 426 с.

³ Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения Киев: Вища школа, 1976. 267 с.

⁴ Василенко В. А. Международно-правовые санкции Киев: Вища школа, 1982. 230 с.

⁵ Василенко В.А., Давид В. Механизм охраны международного правопорядка. Брно, 1986. 257 с.

⁶ Недбайло П.Е. Советские социалистические правовые нормы Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1959. 169 с.

⁷ Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. 1971. Правоведение. № 3. С 445-53.

⁸ Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.

національного законодавства, оскільки, на його думку, «договір може бути частиною права держави, однак не може бути зарахований до законодавства»¹.

Якщо говорити про безпосередній вплив наукової спадщини І. І. Лукашука на формування сучасної української міжнародно-правової доктрини, то практично усі дисертаційні роботи як кандидатського, так і докторського рівня, містять посилання на книги, монографії та статті вченого. Так само його праці активно використовуються при підготовці підручників та видань книжкового рівня із міжнародного права.

Проте агресія РФ проти України, подальша окупація українських територій АР Крим, окремих територій Донецької та Луганської областей та повномасштабна війна призвела до об'єктивно виправданого відторгнення українськими юристами-міжнародниками сучасної російської доктрини міжнародного права.

Однак це не може слугувати виправданням для ігнорування наукової спадщини І. І. Лукашука. По-перше, він помер у 2007 р. – задовго до агресії РФ проти Грузії та України; окупації нею частини української території; маніпулювання своїм статусом постійного члена РБ ООН при вирішенні сирійського питання; прямому чи опосередкованому втручанні в конфлікти в Лівії, Малі та ін.

По-друге, як ми неодноразово доводимо у цій роботі, ці факти суперечать міжнародно-правовим поглядам вченого і були б ним досліджені, якби він мав можливість прокоментувати їх. І по-третє, як вже йшлося в цьому підрозділі та інших частинах, науковий доробок І. І. Лукашука є частиною української науки міжнародного права і зрікатися його означає віддати неоціненний скарб ідей та концепцій російським візаві.

До того ж покликання на ідеї, концепції та погляди І. І. Лукашука з міжнародного права може посилити позицію України в протистоянні з РФ на офіційному рівні та в органах міжнародного правосуддя. У наступному підрозділі цього дисертаційного дослідження проаналізуємо праці

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 97.

І. І. Лукашука, у яких можна знайти багато аргументів для критики як дій, так і позиції РФ щодо її дій в останні півтора десятиліття.

Якщо детальніше розглядати доктринальне використання праць та ідей І. І. Лукашука в українській юридичній науці, зазначимо, що вони не завжди свідчать про імплементацію поглядів вченого. Попри велику кількість посилань, іноді носять номінальний характер. Зазвичай з метою забезпечити посилання в роботі на його праці, як видатний приклад доктринальних здобутків. Такий підхід не сприяє ефективному використанню спадщини вченого та її застосуванню.

Наприклад, українська дослідниця інституту міжнародно-правового визнання І. Є. Хмельова у своїй дисертації лише одного разу посилається на праці І. І. Лукашука¹. Водночас у Спецвипуску УАМП присвяченому 95-річчю І. І. Лукашука, вона опублікувала окрему статтю, присвячену його поглядам на цю тематику². Це підтверджує великий потенціал, який може мати для вітчизняної міжнародно-правової науки використання усього спектру різноманіття спадщини вченого.

Водночас можна зазначити й низку вчених та досліджень, на яких ідеї І. І. Лукашука справді справили вплив. Наприклад, український юрист-міжнародник Ю. Ю. Блажевич у своїй дисертації, присвяченій «Відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння», використовував дві монографії та одну статтю авторства І. І. Лукашука. Усього в його праці є 46 посилань на праці останнього. Як-от, він давав високу оцінку підходу І. І. Лукашука щодо періодизації становлення та розвитку права міжнародної відповідальності, називаючи його «найбільш ретельним, науково обґрунтованим у сучасній міжнародно-правовій доктрині»³, тобто не лише українській, а й світовій.

¹ Хмельова І. Є. Юридична природа інституту визнання в міжнародному праві та сучасна практика його Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка : дис... д-ра філ. : 293 "Міжнародне право" / КНУ імені Т. Г. Шевченка, Київ, 2019. С. 58.

² Хмельова І. Є. Погляди І. І. Лукашука на інститут визнання у міжнародному праві. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 247-250.

³ Блажевич, Юрій Юрійович. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Українська академія зовнішньої торгівлі. Київ, 2006. С. 26.

Також українські дослідники науки міжнародного права, активно зверталися до праць І. І. Лукашука і при вивченні теоретичних питань міжнародного публічного права. Наприклад, О. О. Мережко у своїй роботі «Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права» використав одразу п'ять праць вченого. Наприклад, він покликався на погляди видатного вченого при роботі над питаннями співвідношення міжнародного права та міжнародного приватного права, та наголошував на «слушності» твердження, що у міжнародному праві втілюється «золоте правило» – чини так, як хочеш щоб чинили з тобою¹.

О. О. Мережко теж високо оцінював міжнародно-правові погляди вченого і щодо інших теоретичних концепцій міжнародного публічного права. Наприклад, щодо існування ієрархії джерел міжнародного права, вчений погоджувався з І. І. Лукашуком, що ключове значення, у цьому разі, має не те, до якого з джерел належить відповідна міжнародно-правова норма, а те, який ранг вона має². Також він підкріплював та аргументував свої висновки поглядами І. І. Лукашука при співвідношенні міжнародного та національного права³; розгляді питань щодо юридичної природи міжнародного договору та його місця в системі джерел міжнародного права⁴; співвідношенні принципів самовизначення народів та територіальної цілісності в міжнародному праві, та ін.⁵.

Ба більше, високу оцінку знаходять і мають вплив міжнародно-правові погляди вченого щодо права міжнародних договорів. Наприклад, український юрист-міжнародник О. М. Баймуратов, слушно зауваживши, що у доктрині міжнародного права відсутній єдиний підхід до стадій укладання договорів, насамперед відзначив думку І. І. Лукашука щодо виокремлення трьох таких стадій відповідно до Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Зокрема, прийняття тексту, встановлення автентичності та згода на

¹ Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учебник М.: БЕК, 1996. С. 146.; Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. К.: Юстиніан, 2010. С. 30.

² Лукашук И.И. Источники международного права. Киев, 1966. С. 75.

³ Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. К.: Юстиніан, 2010. С. 111-112.

⁴ Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. К.: Юстиніан, 2010. С. 59-60.

⁵ Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. К.: Юстиніан, 2010. С. 147.

обов'язковість договору¹. Особливу високу оцінку ці погляди І. І. Лукашука отримали і від О. О. Мережка. На його думку, праці вченого щодо права міжнародних договорів стали «класичними в доктрині міжнародного права»².

Зауважимо, що до праць вченого звертаються не тільки представники спеціальності 12.00.11 «міжнародне право», а й інших спеціальностей, зокрема 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». У цьому контексті варто зазначити дисертаційне дослідження Н. Б. Галецької на тему «Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: порівняльно-правове дослідження».

Українська вчена зверталася до міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука щодо визначення поняття «імплементація» в міжнародному праві (с. 22); видів трансформації норм міжнародного права в національне законодавство (с. 28); співвідношення норм конституційного права та міжнародного права в національному законодавстві (с. 124); та ін. Загалом в її роботі міститься 8 посилань на 5 праць вченого³.

Однак не усі погляди І. І. Лукашука знаходять однозначну підтримку в сучасній українській науці міжнародного права і до того ж окремі з них зазнають критики. Наприклад, представник харківської міжнародно-правової школи О. В. Тарасов критикує погляди вченого щодо питання правосуб'єктності індивіда в міжнародному праві.

Як уже йшлося в підрозділі 2.1. цього дисертаційного дослідження, І. І. Лукашук був противником визнання статусу фізичної особи як суб'єкта міжнародного права. Хоча він і допуслав притягнення індивіда до міжнародної кримінальної відповідальності та існування окремих міжнародних обов'язків, називаючи фізичних осіб «бенефіціарами» міжнародного права, однак рішуче заперечував їх міжнародну правосуб'єктність.

¹ Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Харків : Одиссей, 2008. С. 167.

² Мережка О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. Монографія. Київ : Таксон, 2002. С. 13.

³ Галецька Н. Б. Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: порівняльно-правове дослідження. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 204 с.

Зі свого боку О. В. Тарасов аргументовано розкритикував такий підхід та вказав, що головним недоліком його є «відрив людини від створених нею інститутів». Подібні позиції він назвав «концептуальними схемами», які становлять проблему для сучасної науки міжнародного права. Невизнання індивіда суб'єктом міжнародного права, на думку вітчизняного юриста-міжнародника, становить відмову в можливості «мати власну міжнародно-правову особистість»¹.

Така оцінка, хоча і є суперечливою, але парадоксально свідчить про важливість наукового доробку І. І. Лукашука. Фактично у випадку О. В. Тарасова ми отримуємо науковий діалог із вченим, дискусію між різними поколіннями. Це свідчить про те, що наукова спадщина батька української школи міжнародного права залишається актуальною, а його авторитет – стабільно високим для нових і нових генерацій українських юристів-міжнародників.

Наукова спадщина, життя та діяльність І. І. Лукашука залишаються предметом наукового інтересу вітчизняної науки міжнародного права і зараз. Яскравим свідченням цього є авторський склад Спеціального випуску «Українського часопису міжнародного права», присвяченого 95-річчю. У нього увійшли представники київської, львівської, чернівецької та ін. шкіл української науки міжнародного права. А предметом дослідження стали як біографія і професійна діяльність вченого, так і його погляди щодо історії міжнародного права та його природи, джерел міжнародного права, його розвитку в умовах глобалізації та ін.

Окрім впливу на науковий вимір української школи міжнародного права, дослідники життя та діяльності І. І. Лукашука вказуються також на значення особистості та поглядів вченого для ще однієї важливої сфери – вітчизняної дипломатії. Зокрема, десять-п'ятнадцять років тому В. Г. Буткевич та

¹ Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. С. 83.

О. В. Буткевич підкреслювали, що вчений зробив «величезний внесок у розвиток сучасної дипломатії»¹.

Очевидно, що станом на момент написання дисертації, відбулася принаймні одна зміна поколінь в українській дипломатичній службі, то зараз це твердження вже не є настільки однозначним. Але якщо подивитися на цей факт з погляду, що зараз в українській дипломатії, зокрема у переговорах з державою-агресором, працюють вихованці І. І. Лукашука у другому та третьому поколіннях, то внесок вченого в розбудову української дипломатії можна вважати визнаним.

Отже, можна констатувати, що І. І. Лукашук повинен вважатися представником насамперед української науки міжнародного права та одним із фундатором її сучасного напрямку. Вчений зробив як науково-методичний, так і доктринальний внесок в її формування та розвиток, підготувавши цілу плеяду відомих українських юристів-міжнародників та дипломатів. Однак доводиться констатувати, що використання його наукової спадщини в сучасних вітчизняних міжнародно-правових дослідженнях часто покликаються на нього лише символічно, не використовуючи весь потенціал та глибину його міжнародно-правових поглядів.

Проте ключове завдання перед представниками української науки міжнародного права – зберегти добре ім'я та спадщину І. І. Лукашука в науковому обігу та не піддати його «культурі скасування» через його період життя і роботи в Москві. Треба пам'ятати, що вчений був українцем та визнавав себе таким, багато десятиліть жив, працював в Україні і його зв'язок та приналежність до української науки є беззаперечними.

Першочерговим у цьому розрізі є завдання повернути праці вченого у науковий обіг в Україні та забезпечити їх переклад українською мовою. Насамперед йдеться про ключові його праці останніх років життя і діяльності: «Глобалізація, держава, право, XXI століття», «Право міжнародних договорів»,

¹ Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL: <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)

«Право міжнародної відповідальності», обидві частини «Міжнародного публічного права» та ін. Враховуючи, що авторськими правами на них володіє міжнародне видавництво «Волтерс Клуверс», то позитивне вирішення цього питання є більш, аніж ймовірним. Збереження його доброго імені та використання напрацювань для розвитку вітчизняної міжнародно-правової науки є пріоритетною метою для всіх юристів-міжнародників України.

3.2. Перспективи подальшого врахування поглядів та ідей І. І. Лукашука в сучасному міжнародному праві

Сучасне міжнародне право зараз переживає найбільш кризовий період після 1945 р. Неєфективність інституційно-правових механізмів, на кшталт ООН, недотримання основних принципів міжнародного права з боку держав, статус яких передбачав провідну роль в забезпеченні міжнародного миру та безпеки, неспроможність міжнародно-правових механізмів ефективно протидіяти міжнародним правопорушенням змушує все активніше вести дискусії про реформування міжнародного права.

Одним із ідеологічних джерел такого реформування безумовно є міжнародно-правова доктрина та спадщина видатних юристів-міжнародників. Наприклад, праці автора поняття геноцид та Конвенції проти геноциду Р. Лемкіна використовують для переосмислення юридичної природи злочину геноциду в контексті російських звірств в Україні¹. Спадщина І. І. Лукашука безумовно належить до тих, які можуть стати такими джерелами.

Особливо важливими та актуальними напрацювання є ідеї вченого й зараз. Грубі й злісні порушення основоположних засад міжнародного права з боку Російської Федерації та правлячого у ній режиму отримали б не лише непідтримання, а й засудження з боку І. І. Лукашука. Його ідеї передбачають верховенство та повагу до міжнародного права, та підкорення глобальних інтересів його нормам. Тому зараз спадщина вченого як ніколи може стати не

¹ Sands P. What the Inventor of the Word 'Genocide' Might Have Said About Putin's War. URL: <https://www.nytimes.com/2022/04/28/opinion/biden-putin-genocide.html?smid=tw-share> (date of request : 30.04.2022)

лише дороговказом для розв'язання проблеми російської агресії, а й для запобігання схожим прецедентам в майбутньому.

У науці міжнародного права, практично весь час після смерті І. І. Лукашука, зауважують той факт, що його науковий доробок продовжує залишатися скарбницею ідей для теоретичного та практичного розвитку міжнародного права. Так, на думку А. Х. Саїдова «Наукова спадщина І. І. Лукашука дає імпульс до розробки нових напрямів міжнародно-правової науки, їх актуальність посилюється в контексті нових історичних реалій та в умовах дедалі більшого світу»¹.

Також припускають, що погляди Ігоря Івановича можуть мати значення зокрема й для політичних діячів. Наприклад, один із його учнів С. Войтович висловлював думку, що «ідеї професора Лукашука, як одного з найбільш визнаних вчених України та Росії ХХ століття, про міжнародно-правову свідомість і міжнародне право можуть багато чому навчити тих сучасних керівників держав, які нехтують елементарними нормами міжнародного права в реальній політиці»². Це твердження однозначно стосується чинного Президента РФ В. В. Путіна, хоча може бути застосоване до усіх глав держав і урядів.

Ба більше, висловлюються думки щодо актуальності окремих праць і можливості їхнього перевидання. Наприклад, В. Г. Буткевич, аналізуючи книгу «Сторони в міжнародних договорах» стверджує, що вона «і сьогодні не застаріла і було б добре, якби знайшовся ентузіаст на її перевидання». На його думку, це пов'язане з тим, що ця праця «вирізняється чіткою переконливою аргументацією, дослідженням питань, які і сьогодні є нагальними для теорії і практики міжнародного права», а також у ній можна «навіть на сьогодні, знайти свіжий погляд на сутність і природу суб'єктів міжнародного права, особливості міжнародно-правової діяльності складних держав (конфедерацій, федерацій, союзів та ін.), їх членів і постійно нейтральних держав, як і несамоправних

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Войтович С. Слово про вчителя: професор І. І. Лукашук (1926–2007). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 204.

територій, а також міжнародних організацій в міжнародних відносинах та ін.»¹. Вважаємо, що схожі аргументи можна висловити і щодо багатьох інших праць вченого.

Попри вагомий внесок вченого у розвиток права міжнародних договорів, на жаль, не усі його теоретичні погляди та концепції були реалізовані у практичній формі. Наприклад, як зазначав російський дослідник права міжнародних договорів А. М. Талалаєв, чи не вперше саме І. І. Лукашук порушив питання щодо відмінностей між потенційними та дійсними учасниками міжнародного договору та здійснив спробу їх класифікації. Хоча, як зазначив А. М. Талалаєв, ті ідеї не отримали подальшого розвитку².

Тому погляди вченого продовжували підтримуватися і розвиватися науковцями вже після його смерті. Як-от, А. М. Талалаєв поділяв думку І. І. Лукашука, який розглядав міжнародний договір як єдину систему взаємопов'язаних норм, в якому всі норми обов'язкові для сторін і розвивав її у своїх працях³.

На нашу думку, однією з ключових причин цього, стала приналежність І. І. Лукашука спершу до радянської школи міжнародного права, а згодом – офіційна належність до російської. За умов «холодної війни» та протистояння по лінії «Схід-Захід» у післявоєнному світі, конфронтаційні процеси поширювалися і на нейтральні сфери, зокрема такі як міжнародне право. Рецепція ідей представника СРСР, а й поготів їхня практична імплементація знаходили багато труднощів, оскільки навіть у найбільш обґрунтованій формі могли бути сприйняті як поступки та поразки.

Зазначимо, що не варто переоцінювати вплив СРСР у міжнародних організаціях чи процесах міжнародної співпраці ХХ ст. Розвиток цих організацій, процесів визначався політикою та позиціями США, та інших представників «західного блоку». СРСР мав більше блокуючу роль, що, зокрема,

¹ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 88.

² Талалаєв А.Н. *Право международных договоров*. Том 1: Общие вопросы. Москва : Зерцало, 2009. С. 111.

³ Талалаєв А.Н. *Право международных договоров*. Том 1: Общие вопросы. Москва : Зерцало, 2009. С. 111.

неодноразово було продемонстровано в його участі в РБ ООН та відповідних голосуваннях.

Так само уже після розпаду Радянського Союзу та представництва РФ, нові можливості, які відкрилися перед І. І. Лукашуком не були безмежними. Росія водночас, обґрунтовано та, можливо, навіть більше, аніж зараз, сприймалася як потенційний супротивник та ядерний візаві. Тому де-факто вчений стикався з такими ж упередженнями, як і у період 1950-1980-х рр. А обійти ці політичні, часто натягнуті, бар'єри людям науки завжди складно.

Нарешті ще одним фактором, який вплинув на обмежене застосування міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука в науці та практиці, стала закритість та обмеженість радянської науки міжнародного права. Вільний науковий дискурс був неможливим та обмежений політичними та ідеологічними бар'єрами. Окремі теми були заборонені до обговорення загалом, інші – мали обговорюватися лише у тому ідеологічному ключі, який диктувався програмою КПСР.

І ключовим є те, що в широкому науковому обігу бракувало актуальних джерел, якими широко послуговувалися в західній науці міжнародного права. Зауважимо, що якщо проаналізувати праці І. І. Лукашука «київського» та початку «московського» періоду, вони містять аналіз та посилання на широке коло, зокрема й американських та європейських досліджень з міжнародного права. Однак, у можливості їхнього використання, вчений був радше винятком, аніж правилом.

Це призвело до того, що до початку 1990-х рр. рівень науки міжнародного права у СРСР був суттєво нижчим і більш обмеженим, аніж в Європі та Північній Америці. Це впливало на рівень обґрунтованості пропозицій, які висловлювалися представниками пострадянської доктрини та готовність їх сприймати зарубіжними колегами. На жаль, це стало й перешкодою для застосування міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука в науці та практиці.

Так само це стало перепоною і на пізніших етапах. Попри визнання внеску І. І. Лукашука за підсумками його роботи в КМП ООН та внеску в кодифікацію

права міжнародних договорів, та права міжнародної відповідальності, він не був відомий широкому загалу (детальніше – див. підрозділ 3.3). Це не суб'єктивна оцінка спадщини вченого, а якості пострадянської та російської науки міжнародного права, які спершу не змогли запропонувати оригінальних концепцій, а згодом лише обслуговували зовнішню політику путінського режиму.

Однак це не означає, що наукова спадщина І. І. Лукашука не може бути врахованою в міжнародно-правовій доктрині і практиці на цьому етапі та згодом. Особливо тоді, коли постійний член РБ ООН грубо порушує основоположні принципи міжнародного права, то ідеї представника доктрини цієї держави, які йдуть в розріз із такою політикою є особливо цінними.

У науці міжнародного права висловлюють різні пропозиції щодо подальшої імплементації доктринальних ідей І. І. Лукашука в міжнародному праві. Наприклад, на думку І. Є. Хмельової, перспективними є його погляди стосовно *інституту міжнародно-правового визнання*. Українська дослідниця вважає, що вони «можуть бути використані для захисту національних інтересів України в умовах триваючого російсько-українського міжнародного збройного конфлікту»¹.

Серед поглядів І. І. Лукашука, які мають особливу цінність вона вказує на:

- ключову роль основних принципів міжнародного права, а також практику держав і міжнародних організацій у регулюванні відносин щодо визнання;
- неможливості визнання держави, утвореної в результаті агресії, відповідно до принципу незастосування сили².

Ми цілковито погоджуємося, що формальне закріплення цих ідей у формі норм міжнародного права сприятиме усуненню проблем пов'язаних із інститутом визнання. Особливо важливими вони є в контексті дій Російської

¹ Хмельова І. Є. Погляди І. І. Лукашука на інститут визнання у міжнародному праві. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 247.

² Хмельова І. Є. Погляди І. І. Лукашука на інститут визнання у міжнародному праві. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 247.

Федерації щодо неповаги до територіальної цілісності України та Грузії, а в перспективі – Молдови та інших держав.

На жаль, обсяг дисертаційного дослідження і саме цієї його частини не дають змогу повною мірою охопити ті ідеї та погляди І. І. Лукашука щодо міжнародного права, які достойні імплементації в сучасному світі. Тому видається за доцільне зосередитися на тих із них, які, на нашу думку, є найбільш актуальними та важливими.

Ми вважаємо, що такими, поглядами І. І. Лукашука, які у перспективі можуть бути враховані та імplementовані в сучасному міжнародному праві є погляди щодо:

- засудження агресивної політики порушення основних норм і принципів міжнародного права при протидії агресії Російської Федерації проти України;
- модернізації міжнародного права під впливом глобалізаційних процесів;
- вдосконалення права міжнародних договорів.

Зокрема, на нашу думку, надзвичайно перспективним та авторитетним може бути *обґрунтування фактів порушення РФ норм міжнародного права та можливості притягнення її до міжнародно-правової відповідальності*, опираючись саме міжнародно-правові ідеї, концепції та погляди І. І. Лукашука. Дослідження сучасних міжнародно-правових позицій, які обстоюються Російською Федерацією крізь призму поглядів І. І. Лукашука приводить до дуже цікавих висновків.

Ця тема навіть складала окремий напрям наукових пошуків вченого. А. Х. Саїдов, з-поміж іншого, виділяє, що «на межі ХХ - ХХІ століть І. І. Лукашук звернувся до питань застосування міжнародно-правових норм у правовій системі Росії». Як-от, цій тематиці була присвячена праця вченого «Норми міжнародного права в правовій системі Росії», яку А. Х. Саїдов називав «ємною за обсягом, але глибокою за змістом»¹.

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL: <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

Хоча, як відомо, історія загалом та історія права, зокрема, і не терпить умовного відмінку, проте є об'єктивна доцільність припустити якими могли б бути оцінки російської агресії щодо України з боку І. І. Лукашука. Вчений рішуче засуджував агресію як інструмент міжнародної політики. Наприклад, у 1991 р. в своєму листі до головного редактора «Американського журналу міжнародного права», коментуючи реакцію міжнародної спільноти на агресію Іраку щодо Кувейт, він висловлював переконання, що «незалежно від результату [війни] в Затоці, потенційним агресорам тепер доведеться враховувати, що їхні злочини зустрінуть рішучу реакцію міжнародного співтовариства»¹. Безумовно, ця теза однаково застосовна до реакції міжнародної спільноти на російську агресію в Україні.

Навіть попередній аналіз цієї проблеми дозволяє стверджувати, що вчений категорично б не підтримував дії та заяви сучасної російської влади. Наприклад, як відомо, 8 грудня 2020 р. Президент РФ В. В. Путін підписав закон, яким вносилися зміни до процесуальних кодексів, відповідно до яких «не допускається застосування правил міжнародних договорів РФ у їх тлумаченні, що суперечить Конституції Російської Федерації»². Тобто, де-факто, скасовувався примат міжнародного права у внутрішній системі права РФ й задля запобігання виконанню рішень ЄСПЛ.

Натомість І. І. Лукашук наголошував, що «невідчужуваність основних прав людини і обов'язок держави їх забезпечити означають, що відповідні принципи і норми займають особливе положення в правовій системі держави» та те, що належне забезпечення прав людини забезпечується «через гармонізацію міжнародного і внутрішньодержавного права». На підставі цих тез та аналізу чинних на момент його дослідження норм Конституції РФ, вчений дійшов висновку, що «загальновизнані норми прав людини повинні застосовуватися

¹ Notes and Comments. *American Journal of International Law*. 1991. Vol. 85. Pp. 537.

² О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части недопущения применения правил международных договоров Российской Федерации в истолковании, противоречащем Конституции Российской Федерации : Федеральный закон от 08.12.2020 № 428-ФЗ. URL : www.publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202012080062?index=3&rangeSize=1

навіть в тому разі, якщо права, що з них випливають не перераховані в Конституції [Росії]»¹.

Те, що підхід застосований чинною російською владою суперечить ідеям та поглядам І. І. Лукашука обстоюють і його колишні студенти, які навчалися у вченого та спілкувалися із ним. Наприклад, В. Г. Буткевич переконаний, що «позиція І. І. Лукашука, яка базується на фундаментальних нормах сучасного міжнародного права і дезавує безпідставні територіальні домагання В. Путіна і його підлеглих, одночасно дезавує недолугі засади так званої путінської нової політичної парадигми»².

Таке бачення знаходить підтримку і в окремих представників російської юридичної науки. Зокрема, Р. Х. Батхієв вважає, що підходи російської влади, зокрема через невизнання рішень ЄСПЛ суперечить Конституції РФ, згідно з якою «кожен має право відповідно до міжнародних договорів Російської Федерації звертатися в міждержавні органи захисту прав і свобод людини, якщо вичерпані всі наявні внутрішньодержавні засоби правового захисту», і не знайшли б... розуміння з боку Ігоря Івановича Лукашука, великого вченого та прекрасної людини»³.

Зважаючи на це, важливим є також думки І. І. Лукашука щодо наслідків встановлення факту неконституційності міжнародного договору. З погляду Ігоря Івановича, цей факт не може слугувати підставою для нікчемності міжнародного права, а лише унеможлиблює його виконання на національному рівні. Держава zarazом продовжуватиме нести зобов'язання за таким договором, а за наслідками їхнього невиконання – і відповідальність за міжнародним правом⁴.

Можемо припустити, що І. І. Лукашук відкинув б і нові ідеї щодо поділу світу на сфери впливу, які висловлюються зараз Російською Федерацією. Як відомо, МЗС РФ 15 грудня передало Державному Департаменту США

¹ Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. С. 75.

² Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 112.

³ Воспоминания о профессоре И.И. Лукашукe. URL: <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/vospominaniya-o-professore-i-i-lukashuke> (дата звернення 23.12.2021)

⁴ Лукашук И.И. Международное право в судах государств. С.-Пб.: Россия-Нева, 1993. С. 242.

пропозиції, якими фактично встановлювалися сфери впливу у Центральній та Східній Європі, за прикладом Ялтинської системи міжнародних відносин¹.

Ця абсурдна пропозиція була б розкритикована вченим. На це вказує і той факт, що РФ запропонували США оформити її у формі міжнародного договору. А вчений послідовно дотримувався та обстоював позицію, згідно з якою сучасне міжнародне право не визнає такі міжнародні договори, у формі яких «оформлялися сфери впливу та інтересів»². На його думку, такі договори суперечать міжнародному праву, що нівелює російські пропозиції апіорі.

Ще однією абсурдною позицією РФ, яка не витримує критики з погляду міжнародно-правових підходів І. І. Лукашука, є обґрунтування окупації Криму та агресії щодо України з боку російської влади. Так, В. В. Путін у березні 2014 р. виправдовував дії своєї держави щодо України тим, що мав місце антиконституційний переворот і РФ не несе відповідальності за зобов'язаннями перед новим урядом³.

Водночас І. І. Лукашук наголошував, що «недійсність, припинення чи призупинення дії договору не зачіпає обов'язку держави чи організації виконувати будь-яке записане в договорі зобов'язання, яке чинне для них згідно з міжнародним правом, незалежно від цього договору»⁴. Таким він визначав, зокрема, норми звичаєвого права, принципи невтручання у внутрішні справи, недоторканості кордонів та територіальної цілісності існують в міжнародному публічному праві незалежно від того чинні чи ні двосторонні договори між державами. Відповідно, вищезазначене обґрунтування, окрім суперечності реальним фактам, є апіорі нелегітимним з погляду концепції І. І. Лукашука.

Як ми вже наголошували в попередньому підрозділі, просування цих ідей, зокрема в контексті міжнародній протидії російській агресії проти України, може

¹ Росія пропонує США відмовитись від включення до НАТО колишніх радянських країн. США й НАТО відповіли. URL : <https://susplne.media/190367-rosia-proponue-ssa-vidmovitis-vid-vklucenna-do-skladu-nato-kolisnih-gadanskih-krajin/> (дата звернення : 20.12.2021)

² Лукашук І.І. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 46-50.

³ Путин: Россия не рассматривает присоединение Крыма. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/03/140304_ru_s_putin_ukraine_statement (дата звернення: 22.05.2020)

⁴ Лукашук І.І. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 89.

суттєво посилити позиції нашої держави в публічному дискурсі. Представники злочинного путінського режиму будуть змушені опонувати одному з найавторитетніших правників в сучасній історії Росії, водночас тому, який за походженням та визнанням був українцем.

Також, ситуація навколо агресії проти України, актуалізувала погляди вченого *щодо модернізації міжнародного права під впливом глобалізаційних процесів*. Неспроможність міжнародної спільноти попередити цей конфлікт, а також брак ефективних та зрозумілих інструментів протидії їй після початку, демонструють потребу у вдосконаленні всього міжнародно-правового інституційного механізму.

На думку вченого, «людство вступило в ХХІ століття, яке характеризується наростаючим процесом глобалізації... Утворюється єдина світова спільнота». Зважаючи на це, він передбачав виникнення потреби в модернізації міжнародного права. Оскільки «складна нормативна система, що склалася в роки холодної війни певною мірою перестала відповідати новим реаліям. Насамперед це стосується політичних норм, так званих правил гри. Зміна політичних умов позбавила багато політичних норм своєї основи». З огляду на це, він стверджував про «необхідність створення нового світового порядку, що спирається на високий рівень співпраці задля забезпечення національних та міжнародних інтересів країн»¹.

Цієї проблематики І. І. Лукашук торкався в багатьох інших своїх працях, які продовжують зберігати свою актуальність. Так, Ю. М. Малєєв зауважує можливість врахування ідей та поглядів І. І. Лукашука у контексті того, які саме заходи має вживати міжнародна спільнота для здійснення управління світовим правопорядком. На його думку, у цьому контексті «сучасні праці великого вченого... можуть допомогти». Серед них він виділяв «Мистецтво ділових переговорів» (2002 р.), «Дипломатичні переговори» (2003 р.), «Міжнародне

¹ Лукашук И. И. "За международным правом будущее". Международное публичное и частное право. 2006. №4. С. 2-4.

право. Загальна та особлива частини» (2003), «Сучасне право міжнародних договорів» (2004 р.) та ін.¹.

Попри роботу в РФ та співпрацю із російськими урядовими структурами, вчений усвідомлював та чітко артикулював ті виклики, які стоять перед цією державою. Він означив три можливі варіанти її розвитку:

- 1) оптимістичний: успішне просування по магістральному шляху створення постіндустріального та інформаційного суспільства із розвиненою економікою, з демократичною правовою державою;
- 2) небажаний: затримка реформ, стагнація, ослаблення держави і правопорядку, перетворення Росії у другорядну державу;
- 3) катастрофічний: розвиток подій в Росії та її відносин з зовнішнім світом призводять до ядерної катастрофи².

Якщо говорити про конкретні твердження вченого, то ще із ситуації навколо агресії Іраку проти Кувейту у 1990-1991 р. І. І. Лукашук робив пророчі для 2014-2022 рр. висновки, що «за існуючої міжнародної системи неможливо приймати достатньо радикальні рішення», вказуючи, що громіздка міжнародна система може гальмувати вжиття необхідних заходів. Для виправлення цієї ситуації вчений пропонував «створити парламентську асамблею в рамках Організації Об'єднаних Націй», однак визнавав, «перегляд Статуту ООН може зайняти багато часу»³.

Для напрацювання відповідних пропозицій та напрямів змін, вчений пропонував в другій половині 1990-х рр. скликати «світовий парламентський конгрес» під назвою «Міжнародний правопорядок XXI століття». Цей конгрес, на його думку, мав би «визначити глобальний правопорядок двадцять першого століття»⁴.

Як бачимо, і у цьому разі візіонерські погляди І. І. Лукашука дали йому змогу більш, аніж переконливо передбачити ті ризики, які стоятимуть перед

¹ Лучший юрист-международник XX века. К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-voyna> (дата звернення : 14.12.2021)

² Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М. : Спарк, 2000. С. 253.

³ Notes and Comments. *American Journal of International Law*. 1991. Vol. 85. Pp. 537.

⁴ Notes and Comments. *American Journal of International Law*. 1991. Vol. 85. Pp. 538.

світовим правопорядком у майбутньому, які, на жаль, зачепили й нашу державу. Зауважимо слухність та глибину пропозицій, які були висловлені вченим.

Насамперед виділимо те, що міжнародна співпраця ведеться практично винятково через представників виконавчої влади – глав держав, урядів та міністрів закордонних справ. Хоча, співпраця на рівні законодавчої гілки є практично аморфною. Ми вважаємо, що мало хто буде сперечатися із тим, що різноманітні «парламентські асамблеї» при різних міжнародних організаціях носять переважно символічний характер (Європейський Парламент є винятком, але і ЄС – наддержавне утворення).

Тому поглиблення міжпарламентської співпраці, яку пропонував вчений, зокрема через проведення глобального конгресу чи у іншій формі на універсальному рівні, може стати якщо не ключем, то одним із ефективних інструментів для вирішення тих викликів, які стоять перед міжнародною спільнотою. За таких умов, як і зазначав І.І. Лукашук, має йтися не про законодавчу функцію, а про візійне та стратегічне визначення принципів світопорядку.

Міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука є особливо важливими і щодо *вдосконалення норм права міжнародних договорів*. Попри активну участь вченого в практичній роботі із кодифікації цієї галузі міжнародного права у 1960-1980-х рр. та постійну роботу у розвитку доктрини в цій сфері, багато його ідей, про які ми говорили в Розділі II цього дослідження, залишилися нереалізованими.

Наприклад, до таких ідей належать врегулювання права членів федеративних та конфедеративних держав на укладення міжнародних договорів. Так, на думку І. І. Лукашука, врегулювання цього питання є необхідним, оскільки «воно виникає навіть в практиці тих федерацій, члени яких не володіють, згідно з конституцією, правом укладати міжнародні договори»¹.

Власне вчений визнавав можливість участі членів федерації в міжнародних договорах, однак зауважував, що така можливість має бути передбачена

¹ Курс міжнародного права: Отрали міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук І.І., Сандровський К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук І.І. М.: Наука, 1990. С. 20.

внутрішнім законодавством самої федерації. Він також вказував на те, що хоча конституційне законодавство СРСР і допускало таку можливість для всіх республік-членів, однак реально така практика була лише у випадках БРСР і УРСР¹.

Окремо вчений також висловлював жаль, що відповідне право членів федерації не було врегульоване у Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., хоча такі пропозиції й містилися у її проекті. Там були формулювання у наступній редакції: «Держави-члени федеративного союзу можуть володіти правоздатністю укладати договори, якщо така правоздатність допускається федеративною конституцією і у встановлених нею межах»².

Як пригадував І. І. Лукашук, хоча навіть ті делегації на Віденській конференції, які виступали проти включення цього положення, не заперечували можливість участі членів федерації в міжнародних договорах, хоча їх позиція не дозволила включити його у фінальний текст. Проте вчений продовжував вважати доцільним врегулювання цієї проблематики. Його пропозиції щодо цього ми розглянемо в наступному підрозділі цього дисертаційного дослідження.

На думку вченого, недостатньо чітко врегулювання цього питання у змісті Віденських конвенцій може створювати проблеми із застосовністю міжнародних договорів в окремих суб'єктах федерації³. Хоча вчений критикував і чинні інструменти, які застосовуються у міжнародному праві для вирішення цієї проблеми, наприклад, *федеральне застереження*, вказуючи, що воно суперечить принципам міжнародного права⁴.

Нехай прямої формули вирішення цієї проблеми в працях І. І. Лукашука немає, але можна зробити висновок, що він був переконаний, що це питання має бути розв'язане на конституційному рівні «оскільки у іншому разі федерація мала б гарантувати виконання договору у частині, де це залежало від її

¹ Курс міжнародного права: Отрали международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. С. 19.

² Yearbook of the International Law Commission, 1966. 1967. Vol. 2. Pp. 191-192..

³ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 128-139.

⁴ Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. С. 141.

суб'єктів». Такий підхід видається більш, аніж обґрунтованим і відображає послідовну відданість вченого принципу верховенства права та визнання провідного значення конституції у розв'язанні конфліктів між міжнародним та національним правом.

Ще одним способом врахування міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука в сфері міжнародного права є розвиток концепції «заморожування» (англ. *desuetude*), як однієї з форм припинення дії міжнародних договорів. Як ми вже говорили в попередньому Розділі, вчений розглядав цю форму як спосіб не формального, а фактичного припинення дії договору як результат того, що його положення перестають виконуватися учасниками¹.

Вчений зазначав, що дуже часто про «заморожування» можна говорити у випадку договорів, укладених достатньо давно, та сторони яких просто забули про них, оскільки зобов'язання, які вони передбачають втратили значення або ж перекриваються предметом інших договорів. Однак сучасна міжнародна практика свідчить про ширше коло таких договорів, наприклад, до них можна віднести і ті, які не виконуються через відмову однієї зі сторін, але визнання чинності яких несе принципову важливість не просто для інтересів іншої сторони, а для міжнародного правопорядку в цілому.

За життя вченого таке розуміння критикувалося і не знайшло широкого визнання в доктрині міжнародного права. Як-от, критики вказували, що підхід І. І. Лукашука суперечив концепції визнаній КМП ООН, яка ще у 1966 р. визнала «заморожування» міжнародних договорів однією із форм припинення їхньої дії «за згодою обох сторін договору»². Однак, вважаємо, що ця концепція може мати значно ширше застосування.

Наприклад, в умовах російської агресії щодо України, РФ всіляко ухиляється від дотримання та виконання міждержавних договорів укладених до лютого 2014 р. Водночас для нашої держави важливо доводити та наполягати на тому, що відповідні зобов'язання, зокрема щодо поваги до територіальної

¹ Курс міжнародного права: Отрали міжнародного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук І.І., Сандровський К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук І.І. М.: Наука, 1990. С. 74-75.

² Yearbook of the International Law Commission, 1966. 1967. Volume II. P. 237.

цілісності України, зберігають чинність і порушення носить не лише фактичний, а й триваючий характер, оскільки хоча вони і є фактично «замороженими», однак це не змінює характеру протиправності дій Росії.

Відповідно, ми вважаємо, що доктринальний розвиток концепції «заморожування» дії міжнародних договорів та його практична імплементація, відповідають інтересам сучасного міжнародного права. Він дозволить розв'язати проблему грубого нехтування міжнародними зобов'язаннями та створити можливості для виправлення порушень в майбутньому.

Отже, можна констатувати, що попри визначний внесок І. І. Лукашука в розвиток практики міжнародного права ХХ - поч. ХХІ ст., багато його ідей так і не були реалізовані. Зараз, в умовах кризи міжнародних відносин, є шанс на їхнє переосмислення та реалізацію для вирішення нинішніх проблем, які стоять перед міжнародно-правовою спільнотою. До того ж Україна має бути особливо зацікавлена в просуванні концепцій вченого на міжнародному порядку денному для протидії викликам і загрозам, зокрема з боку РФ.

3.3. Всесвітнє визнання діяльності та наукової спадщини І. І. Лукашука

Прогресивний розвиток будь-якої науки неможливий без внеску конкретних особистостей, які своєю щоденною невтомною працею та ентузіазмом, є рушіями нових ідей та концепцій, які змінюють попередні парадигми. Активний розвиток міжнародного права після Другої Світової війни відкрив для науки цілу низку імен видатних теоретиків: Р. Дженнінгс, Т. Еліас, Дж. Кроуфорд, Е. Хіменес де Аречага, В. Шабас, М. Шоу та багато інших сформували той образ міжнародного права, який ми знаємо зараз.

Однак, дуже часто їхній внесок не знаходить належного визнання або ж із дуже великим запізненням. Наприклад, М. В. Бем, коментуючи міжнародне визнання внеску Р. Лемкіна в розробку та закріплення поняття «геноцид» в міжнародному праві, писав що «тривалий час... ім'я Р. Лемкіна було напівзабуте, а його внесок у теорію та практику міжнародного права не отримував належної

оцінки»¹. Як ми зможемо побачити нижче, всесвітнє визнання І. І. Лукашука знаходиться на межі усвідомлення його внеску в науку та практику міжнародного права і недооцінки.

Безумовно, що серед представників радянської та пострадянської науки міжнародного права можна знайти небагато імен, які можна поставити в один ряд із ім'ям І. І. Лукашука. Такими можуть бути лише В. Г. Буткевич, О. В. Задорожній, Ф. І. Кожевников, В. М. Корецький, С. Б. Крилов, Г. І. Тункін, М. О. Ушаков і ще низка видатних юристів-міжнародників, які працювали в радянський період.

Тому доконаним є той факт, що для науки міжнародного права пострадянських держав науковий доробок І. І. Лукашука є визнаною класикою. Зокрема, російський вчений А. Х. Саїдов у своїй статті *in memoriam* пам'яті видатного вченого, обговорюючи лише одну його працю – монографію «Право міжнародної відповідальності», говорив про неї як про «нове слово в сучасній світовій науці міжнародного права»².

Також дослідники історії міжнародного права ведуть мову про цінність наукової спадщини І. І. Лукашука, в контексті її подальшого врахування, на чому ми вже наголошували в попередньому підрозділі. Наприклад, українська вчена О. В. Буткевич називала його книгу «Глобалізація, держава, право, ХХІ століття» «прогнозом розвитку міжнародного права у ХХІ столітті і збірником відповідей викликам, які перед ним стоятимуть»³.

Широковідомий та загальноновизнаний внесок поглядів І. І. Лукашука до галузі права міжнародних договорів, однак його вплив є визнаним і в інших сферах. Наприклад, визнаними є фундаментальні погляди вченого у розвиток теорії джерел міжнародного права. Зокрема, В. Г. Буткевич вважає, що «його публікації з проблематики джерел міжнародного права вплинули на підходи

¹ Бем М. В. Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 Одеса, 2014 С. 9-10.

² Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И.И. Лукашука. *Право и политика*. 2007. № 5. С. 147–151.

³ Буткевич О. В. Передмова. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 254.

інших дослідників таких питань і радянська наука міжнародного права вийшла навіть в лідери світових досліджень»¹.

Особливо вражає кількість цитувань праць І. І. Лукашука та відгуків на них. Щоб проілюструвати це, В. Г. Буткевич зазначає, що за статистикою вчений випереджає будь-кого із пострадянських та східноєвропейських юристів-міжнародників за кількістю рецензій, відгуків, цитувань та ін. Звісно, ці показники є лише відносними, але безумовно, що крізь призму чисел ми можемо також оцінити масштаб впливовості наукових поглядів вченого².

Своєрідним визнання професійного доробку та особистих заслуг І. І. Лукашука стало присудження йому Премії РАН імені видатного юриста-міжнародника початку ХХ ст. Ф. Ф. Мартенса, яка присуджується за видатні наукові роботи в галузі міжнародного права та міжнародних відносин. Премія була присвоєна за книгу «Глобалізація, держава, право, ХХІ століття» і вчений став лише третім лауреатом цієї Премії після В. В. Пустогарова і М. О. Ушакова³.

Не обійшли І. І. Лукашука в РФ й інші відзнаки. Наприклад, у 1996 р. вченому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки Російської Федерації». А вже у 2002 р. вчений стає лауреатом державної премії РФ за цикл досліджень «Функціонування міжнародного права»⁴. Нарешті своєрідною вершиною визнання І. І. Лукашука в РФ було визнання його у 1999 р. «Найкращим юристом-міжнародником Росії у ХХ ст.». Це результат опитування проведений журналом «Міжнародне право», який оголосили у його третьому номері 1999 р.⁵. Попри очевидно компліментарний та дещо суб'єктивний

¹ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 90.

² Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 86.

³ Премія імені Ф.Ф. Мартенса. URL : www.ras.ru/about/awards/awdlist.aspx?awdid=142 (дата звернення 11.12.2021)

⁴ Лучший юрист-международник XX века. К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)

⁵ Лучший юрист-международник XX века. К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)

характер цієї нагороди (як і й інших подібних нагород), вона не підриває так само очевидних і об'єктивних заслуг вченого перед наукою та практикою міжнародного права.

Вплив І. І. Лукашука на доктрину міжнародного права держав колишнього Радянського Союзу відзначали і у європейській та американській науці. Наприклад його відзначив професор Оксфордського університету Ф. Берман у своїй рецензії на книгу естонського юриста-міжнародника Р. Мюллерсона «Упорядковуючи анархію: міжнародне право у міжнародній спільноті» (англ. *Ordering Anarchy: International Law in International Society*)¹.

На думку Ф. Бермана, автор «приймає уявлення Лукашука про фундаментальні принципи як елемент, що сполучає різні норми та інститути, і уникає тенденції автоматично прикрашати їх ярликами *ius cogens* і *erga omnes*, почасти тому, що фундаментальні принципи часто перебувають насправді чи здавалося б у протистоянні один одному (яскравим прикладом є невтручання у внутрішні справи держав та повага до прав людини)»².

Наукова спадщина І. І. Лукашука отримала широке визнання і в середовищі європейських та північноамериканських юристів-міжнародників і в цьому контексті він значно виділявся на фоні своїх колег із СРСР. Його учень – В. Г. Буткевич, говорить про те, що зарубіжні вчені приділяли значну увагу до його публікацій «навіть малого формату», тобто наукових статей та тез доповідей, «на відміну від навіть монографічних досліджень його радянських колег, на які вони досить часто не звертають уваги»³.

Наприклад В. Е. Батлер, у своїй статті для Американського журналу міжнародного права, давав високу оцінку монографії «Право міжнародної відповідальності», називаючи її всеохоплюючою і такою, яка виділяється серед інших⁴. Також він відзначав двотомну працю вченого «Сучасне право

¹ Mullerson R. *Ordering Anarchy: International Law in International Society*. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff, 2000. Pp. x, 400.

² Recent Books on International Law. *American Journal of International Law*. Vol. 98, No. 3. Pp. 855-883.

³ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 86.

⁴ Butler W. E. Post-Soviet Russian doctrinal writings: an overview. *American Journal of International Law*. 2012. P. 181.

міжнародних договорів», серед ключових праць пострадянської доктрини міжнародного права¹.

Визнання отримали й інші праці вченого. Наприклад, Л. Мелксоо «як гідний уваги виняток», виділяв двотомний підручник авторства І. І. Лукашука на тлі інших російських підручників, які здебільшого мали колективне авторство². Зі свого боку Д. Дж. Бедерман виділяв праці вченого (зокрема, в співавторстві з Р. Мюллерсоном) щодо міжнародно-правових викликів, які стояли перед країнами третього світу³.

Іноземні фахівці зауважували й методологічну довершеність праць Ігоря Івановича. Наприклад, американський правник Б. Б. Ференц у рецензії на колективну монографію «Нюрнберзький процес та міжнародне право» вважав, що І. І. Лукашук «методично» розглянув еволюцію поняття агресії як кримінального правопорушення⁴.

Іншим підтвердженням наукової зрілості поглядів вченого була позиція В. Е. Батлера, який наголошував, що І. І. Лукашук першим у радянській та пострадянській науці міжнародного права із 1940-х рр. підготував та видав авторський підручник з міжнародного права у 1998 р., вийшовши за рамки колективного авторського підходу до таких публікацій, який домінував протягом багатьох десятиліть⁵.

Крім того, публікації вченого повсякчасно привертали увагу у визнаних виданнях із міжнародного права. Наприклад, у 1997 р. стаття І. І. Лукашука «Звичаєві норми сучасного міжнародного права», була відзначена у розділі «Вибрані статті» часопису «Американський журнал міжнародного права»⁶.

Окрім безпосереднього наукового впливу, важливим є опосередкований вплив І. І. Лукашука на теорію і практику міжнародного права через його учнів,

¹ Butler W. E. Post-Soviet Russian doctrinal writings: an overview. *American Journal of International Law*. 2012. P. 181.

² Malksoo L. International Law in Russian Textbooks: What's in the Doctrinal Pluralism? *Göttingen Journal of International Law*. 2009. Vol. 1, No. 2. P. 282.

³ Bederman D.J. Appraising a Century of Scholarship in the American Journal of International Law. *American Journal of International Law*. 2006. Vol. 100, No. 1. P. 43.

⁴ Ferencz B.B. The Nuremberg Trial and International Law. by George Ginsburgs, V. N. Kudriavtsev. *American Journal of International Law*. Vol. 86, No. 1. Pp. 211.

⁵ Recent Books on International Law. *American Journal of International Law*. 2007. Vol. 101, No. 4. P. 918.

⁶ Collected Essays. *American Journal of International Law*. Vol. 91, No. 4. 1997. P. 771.

яка працювали на високих посадах у міжнародно-правовій сфері. Про деяких з них (В. Г. Буткевича, Р. А. Колодкіна та ін.), ми вже згадували раніше. Також можна назвати імена представника Сьєрра-Леоне Абдула Гадіре Коромі, який був суддею МС ООН у 1994-2012 рр., представника Азербайджану Латіфа Гусейнова, суддю ЄСПЛ з 2017 р. та ін.

На жаль, тема безпосереднього впливу міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука на доктрину європейських, північноамериканських та африканських фахівців з міжнародного права залишається недослідженою, хоча є окремі свідчення про те, які вчені надихалися його ідеями та концепціями. Наприклад, В. Г. Буткевич говорить, що в особистому спілкуванні швейцарський суддя та колишній суддя ЄСПЛ Л. Вільдгабер одну зі своїх книг «Договірна влада та конституція – міжнародне та порівняльне дослідження»¹ написав «будучи під враженням від вказаної роботи І. І. Лукашука [йдеться про «Органи, що представляють державу під час укладання міжнародних договорів»² - Прим.Авт.], але на те, щоб її дістати, йому знадобилося затратити титанічні зусилля»³.

Серед іноземних фахівців в сфері міжнародного права, які посилалися на праці І. І. Лукашука варто назвати польського вченого К. Скубішевського. У своїй статті «Застосування права міжнародними організаціями» він посилався на монографію І. І. Лукашука «Джерела міжнародного права»⁴. На праці І. І. Лукашука посилалася й угорська вчена Е. Чатлош в статті «Правовий режим односторонніх актів держав»⁵, Е. Кріген у праці «Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується ставлення до комбатантів-терористів (IV Протокол) – Пропозиція»⁶ та У. Ліндерфальк у статті

¹ Wildhaber L. Treaty-Making Power and Constitution – An International and Comparative Study. Basel. 1971. xxii, 412 p.

² Лукашук И.И. Органы, представляющие государство при заключении международных договоров. К., 1965. 93 с.

³ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 88.

⁴ Лукашук И.И. Источники международного права. Киев, 1966. С. 81-94.

⁵ Csatos E. The Legal Regime of Unilateral Act of States. *Miskolc Journal of International Law*. 2010. Vol. 7, No. 1. P. 44.

⁶ Creegan E. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Treatment of Terrorist Combatants (Protocol IV) - a Proposal. *California Western International Law Journal*. 2011. Vol. 41. P. 421.

«Нормативний конфлікт і нечіткість міжнародного режиму *ius cogens*»¹. На доробок І. І. Лукашука також активно посилалися і в азійській доктрині міжнародного права. Як-от, китайський правник Квень Сяочень покликався на погляди вченого стосовно допустимості усних міжнародних договорів².

Хоча не усі міжнародно-правові погляди І. І. Лукашука отримували схвальні оцінки від його колег із Європи та США. Наприклад, Д. Шелтон критикував погляди вченого щодо того, що держава не може нести зобов'язання, на які не висловлювала згоди і щодо невизнання колективного інтересу як такого, оскільки він є вищим за індивідуальний інтерес члена міжнародної спільноти до «волютаристської» течії міжнародного права³.

Однак не можна стверджувати, що ім'я І. І. Лукашука стало «брендом» для світової науки міжнародного права, яким стало, наприклад, ім'я Ф. Ф. Мартенса. Варто лише сказати, що в онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» відсутня англomовна стаття про вченого, тоді як там є публікація про іншого представника радянської міжнародно-правової доктрини – Г. І. Тункіна⁴. Для такого статусу-кво є й об'єктивні причини.

Так, однією з головних перешкод на шляху до більшого всесвітнього визнання внеску І. І. Лукашука у міжнародне право був мовний, а, точніше, перекладацький бар'єр. Це твердження є справедливим і щодо наукової спадщини інших видатних колег І. І. Лукашука, зокрема В. М. Корецького, Д. Б. Левіна, Г. І. Тункіна та ін. Вони не завжди могли користуватися відповідного рівня перекладами, особливо у випадку офіційних міжнародних документів.

Ця перепона визнавалася і зарубіжними колегами. Так, американський правник А. П. Рубін, коментуючи праці І. І. Лукашука, пов'язував «розмитість» правових формулювань ученого саме з перекладом. Ба більше, А. Рубін вважав,

¹Linderfalk U. Normative Conflict and the Fuzziness of the International *Ius Cogens* Regime. *Heidelberg Journal of International Law*. 2009. Vol. 69. P. 964. (Pp. 961-977)

²Qin Xiaochen Oral International Agreement and China's Relevant Practice. *Chinese Journal of International Law*. 2005. Vol. 4, No. 2. P. 474.

³Shelton D. Normative Hierarchy in International Law. *American Journal of International Law*. Vol. 100, No. 2. P. 299.

⁴https://en.wikipedia.org/wiki/Grigory_Tunkin

що внаслідок цього висловлювання вченого беруть під сумнів «інтелект або чесність» науковців, з якими не згоден вчений¹.

Очевидно, що ці бар'єри виникли не тільки через труднощі з перекладом, а й через ментальну різницю, яка виникла внаслідок ізоляції радянської науки міжнародного права від загальносвітових тенденцій її розвитку. Через це визнання внеску І. І. Лукашука в розвиток сучасного міжнародного права в західній науці ще очікує своєї повноцінної оцінки.

Натомість на пострадянському просторі та в деяких інших держах, ім'я І. І. Лукашука та його наукова спадщина визнані і перебувають в активному науковому обігу. Однозначно, що на підручниках, монографіях та книгах, видатного вченого виховані, виховуються та будуть виховуватися все нові і нові покоління юристів-міжнародників різних держав.

Цьому сприяє його багата навчально-методична спадщина та підходи до викладання запроваджені ним. А. Х. Саїдов говорив про «значний внесок», який зробив І. І. Лукашук у розвиток викладання міжнародного права в Росії, Україні та на пострадянському просторі: «Розвиваючи традиції своїх наукових попередників, він створив нове покоління підручників з міжнародного права»². Також він наголошує, що «в І. І. Лукашуку бачимо як виразника правосвідомості сучасного людства, так і художника, який, творчо передбачаючи майбутнє, очищав йому дорогу»³.

Підручники, про які говорить А. Х. Саїдов, ще для багатьох поколінь студентів стали і ще довго будуть настільними через свій комплексний, глибинний та універсальний характер. Як він слушно зауважує «без перебільшення можна сказати, що студент стільки навчається, скільки і відпочиває за його [І. І. Лукашука – Прим.Авт.] підручниками, особливо рідкісне явище в середовищі міжнародно-правової науки, що вони збуджують у ньому

¹ Rubin A. P. Reviewed Work: Hague Academie. Recueil des Cours, 1972. P. 442.

² Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

³ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

самостійність думки, спрагу нового знання і дозволяють йому кидати глибокий погляд у внутрішній характер та лад сучасного світового правопорядку»¹.

Аналогічні думки висловлювалися і в українській науці міжнародного права. Наприклад, Г. Г. Динис коментуючи підручники «Міжнародне право. Загальна частина» та «Міжнародне право. Особлива частина», оцінював їх якнайвище. Він був переконаний, що «враховуючи високий академічний рівень підручників, а також фундаментальний внесок проф. І. І. Лукашука у розвиток української школи міжнародного права, вказаний підручник, може бути рекомендований як обов'язкове джерело вивчення міжнародного права для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України»².

Для українських студентів ці підручники теж будуть корисними в прижиттєвих редакціях вченого, оскільки вони написані задовго до подій 2014 і 2022 рр. та об'єктивно відображають реальність міжнародного права. Видання після 2014 р. можуть бути змінені в умовах тотальної цензури в РФ відповідно до політичної кон'юнктури, тому варто або очікувати їх україномовні перевидання, або ж використовувати раніші видання.

І через 15 років після своєї смерті І. І. Лукашук залишається одним із найбільш цитованих представників науки міжнародного права пострадянського простору. Наприклад, лише одна його праця – монографія «Право міжнародної відповідальності» станом на кінець 2021 року була процитована 683 рази³.

Визнаним фактом стало не лише теоретичне, а й практичне значення праць І. І. Лукашука. Так, А. Х. Саїдов, даючи оцінку його монографіям та підручникам із міжнародного публічного права, права міжнародних договорів та права

¹ Саїдов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Динис Г.Г. Міжнародне право. Вступ до спеціальності: навчально-методичний посібник. Ужгород : ДВНЗ "УжНУ". 2019. С. 42-42.

³ Лукашук И.И. Право международной ответственности. URL: https://scholar.google.com.ua/scholar?hl=uk&as_sdt=0%2C5&q=%D0%9B%D1%83%D0%BA%D0%B0%D1%88%D1%83%D0%BA+%D0%98.%D0%98.+%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE+%D0%BC%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B9+%D0%BE%D1%82%D0%B2%D0%B5%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8&btnG= (Дата звернення: 11.12.2021)

міжнародної відповідальності, зауважував, що вони «рівною мірою завоювали собі місце як на кафедрах юридичних ВУЗів, так і в кабінетах дипломатів»¹.

Також, юристи-міжнародники із пострадянського простору повсякчасно покликаються на наукову спадщину І. І. Лукашука у своїх публікаціях за кордоном. Наприклад, Г. М. Даниленко посилався на працю «Міжнародне право в судах держав» у своїй статті для «Американського журналу міжнародного права» у 1994 р.².

Інтерес до життя, діяльності і наукової спадщини вченого особливо зріс після смерті вченого у 2007 р. Так, у різних державах вийшло друком одразу кілька публікацій присвячених його пам'яті. Зокрема, С. Ю. Марочкін написав таку статтю у «Китайському журналі міжнародного права» 2007 року³.

Якщо говорити про російську науку міжнародного права, то смерть І. І. Лукашука викликала значний резонанс, що можна побачити по кількості некрологів, які були опубліковані після його смерті у міжнародно-правових виданнях Москви, Санкт-Петербургу, Єкатеринбургу, Казані, Ставрополя та ін.⁴. З'явилися вони і у закордонних виданнях, зокрема у молдовському журналі «*Studii Juridice Universitare*»⁵. А втім, майже за 15 років після смерті видатного вченого, у російській доктрині міжнародного права не було видано ані корпусу праць І. І. Лукашука, ані підготовлено *liber amicorum*, ані започатковано дисертаційне дослідження, присвячене його життєвому шляху та науковій спадщині.

¹ Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/13024.html> (дата звернення: 18.12.2021)

² Danilenko G.M. The New Russian Constitution and International Law. *American Journal of International Law*. Vol. 88, No. 3. 1994. Pp. 451-470.

³ Marochkin S.Y. International Law in the Courts of the Russian Federation: Practice of Application. *Chinese Journal of International Law*. 2007. Vol. 6, No. 2. Pp. 329-344

⁴ *Государство и право*. 2007. № 5. С. 127-128.; Игорь Иванович Лукашук (1926 - 2007). *Московский журнал международного права*. 2007. №1. С. 278.; Игорь Иванович Лукашук (1926 - 2007). *Правоведение*. 2007. № 1, С. 267-268.; Игорь Иванович Лукашук. (Известный юрист-международник, доктор юридических наук, профессор). *Российский юридический журнал*. 2007. №1. С. 170-171.; Лукашук Игорь Иванович (1926 - 2007 гг.) - доктор юридических наук, профессор, Заслуженный деятель науки РФ. *Российский криминологический взгляд*. 2007. №1. С. 240.; Мезяев А. Памяти Игоря Иванович Лукашука. *Казанский журнал международного права*. 2007. №1. С. 12-13.; Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И.И. Лукашука/ *Право и политика*. 2007. № 5. С. 147-151.

⁵ Gamurabi V. In memoriam profesorul I. I. Lukashuk - „Cel mai bun jurist-internaționalist al Rusiei în secolul XX“. *Studii Juridice Universitare*. 2013, Numărul 1-2 (21-22). Pp. 310-311.

Були окремі кроки на шляху до вшанування пам'яті вченого, наприклад, онлайн-конференція пам'яті професора І. І. Лукашука «Політика санкцій у міжнародних відносинах: між верховенством права та примусом», яка відбулася 10 грудня 2021 р. під егідою ВШЕ за участі його внучки – Д. С. Боклан¹, не роблять різниці на загальному тлі. Це дозволяє стверджувати, що в російській науці міжнародного права ім'я та спадщина І. І. Лукашука є забутими.

Також у Росії були ініційовані та організовані т.зв. «Лукашукські читання» (рос. Лукашукские чтения) – «творчі конкурси молодих вчених», які проводилися у 2011 р. до 85-річчя, та у 2016 р. до 90-річчя з дня народження видатного вченого. У 2011 р. перше місце на цьому конкурсі отримав відомий український юрист-міжнародник Б. В. Бабін з роботою на тему «Еволюція програмного регулювання в міжнародному праві», а третє місце – доцент Київського Слов'янського університету В. П. Кононенко з роботою на тему «Прецедентна природа рішень міжнародних судів». У конкурсі 2016 р. учасників з України, бодай серед номінантів не було. Конкурс до 95-річчя з дня народження видатного вченого уже не проводився.

Безумовно, проведення таких пам'ятних «читань» у формі конкурсу наукових робіт є гідною формою вшанування пам'яті І. І. Лукашука. Хоча періодизація проведення конкурсу – раз на п'ять років та не проведення його в 2021 р. свідчать про несистемний характер такої ініціативи. Вважаємо, що проведення такого конкурсу має здійснюватися регулярно і на міжнародному рівні.

Пам'ять про І. І. Лукашука підтримується та визнання його особистості та спадщини продовжує відбуватися і в українській науці міжнародного права. Представники нашої науки міжнародного права віддячують пам'яті вченого великою кількістю добрих згадок та слів, яка в рази перевищує пам'ять про нього

¹ Онлайн-конференція пам'яті професора І. І. Лукашука «Політика санкцій в міжнародних відносинах: между верховенством права и принуждением». URL: <https://pravo.hse.ru/intlaw/news/533592903.html> (дата звернення 23.12.2021)

в російській науці. Як-от, біографічний нарис і загальний огляд наукової спадщини І. І. Лукашука є в публікаціях О. В. Задорожного¹.

Також, у 2021 році УАМП оголосила про підготовку власного видання – Спеціального випуску «Українського часопису міжнародного права» присвяченого тематиці 95-річчя Ігоря Івановича Лукашука². Його співавторами стали як визнані вчені – учні та співробітники І. І. Лукашука, такі як В. Г. Буткевич, А. С. Довгерт, В. В. Мицик, В. М. Репецький та ін., так і молодше покоління О. В. Буткевич, О. В. Тарасов, Л. О. Тимченко та ін.

Важливим став той факт, що у ньому українською мовою було опубліковано частини однієї із найвідоміших праць вченого: «Глобалізація, держава, право, ХХІ століття»³. Це свідчить про те, що вітчизняна наука міжнародного права визнає спадщину І. І. Лукашука актуальною і в майбутньому прагнутиме звертатися до неї попри всі ті спроби науки держави-агресора узурпувати його ім'я. Згодом варто перевидати окремі його праці у повному обсязі.

Низку згадок про нього та досліджень життєвого вченого зробили В. Г. Буткевич та О. В. Буткевич у своїх працях, зокрема в *Liber Amicorum* до його 80-річчя⁴. Крім того, В. Г. Буткевич дуже тепло відгукувався про особисту співпрацю із І. І. Лукашуком у 1970-1980-х рр. у своєму інтерв'ю для часопису

¹ Задорожний А.В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко. Альманах международного права. Вып. 3. 2011. С. 179-188.; Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко / Международное право ХХІ века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. С. 119–140.

² Спеціальний випуск Українського часопису міжнародного права до 95-річчя Ігоря Івановича Лукашука! URL : https://www.uail.com.ua/spetsialnyj-vypusk-ukrainskoho-chasopysu-mizhnarodnoho-prava-do-95-richchia-ihoria-ivanovycha-lukashuka/?fbclid=IwAR1WHUrS70Uhr7SHGqPe9YvVBQ_CjgsOQavtmYWPuXqNbJuB9KuK_mt_oDw (дата звернення 11.12.2021)

³ Ігор Лукашук. Глобалізація, держава, право, ХХІ століття (Витяги з книги). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 255-290.

⁴ Международное право ХХІ века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. 640 с.

«Віче» у 2008 р.¹. Кілька публікацій присвячених пам'яті вченого, побачили світ і у періодиці, зокрема у «Юридичній газеті»².

Також українські юристи-міжнародники досліджували і окремі аспекти практичної діяльності вченого. Аналіз участі І. І. Лукашука в роботі Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів» (1968–1969 рр.) міститься в спільній статті В. Г. Буткевича та О. В. Буткевич³. Доволі поверховий огляд внеску І. І. Лукашука до Віденської конвенції про право міжнародних договорів можна знайти в роботі кандидата юридичних наук Я. А. Павко «Поняття міжнародного договору, його джерела та суб'єкти: термінологічні аспекти проблеми»⁴.

Однак і в Україні не все ідеально із вшанування пам'яті видатного вченого. На жаль, наша держава не надала свого часу вченому ані статусу «Заслуженого юриста України», ані членства в НАПрНУ, ані інших державних відзнак та нагород, які він безумовно заслужив за свій внесок в розбудову правової та дипломатичної еліти України.

Причини цьому різні і дуже прикметна у цьому сенсі розповідь В. Г. Буткевича: «З нагоди 80-річчя Ігоря Івановича я хотів видати книжку на його честь, це вже за президентства Віктора Андрійовича Ющенка. А мені кажуть: не роби цього, бо Лукашук у нас вважається московським посіпакою»⁵. Очевидно, що ці звинувачення, значно ускладнюють сприйняття особистості вченого та рецепції його спадщини на офіційному рівні в Україні.

Водночас важливим є продовження та розширення досліджень спадщини І. І. Лукашука у вітчизняній науці міжнародного права. У цьому контексті ми можемо цілковито погодитися із думкою О. В. Тарасова, що обов'язком українських юристів-міжнародників є «не втрачати надбань вітчизняної

¹ Володимир Буткевич: «У системі Європа — Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». URL : <https://veche.kiev.ua/journal/1146/> (дата звернення : 20.12.2021)

² Сьогодні 90 річниця з дня народження професора Ігоря Лукашука. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/sogodni-90-richnitsya-z-dnya-narodzhennya-profesora-igorya-lukashuka.html> (Дата звернення 23.12.2021)

³ Буткевич В.Г., Буткевич О.В. Гордість науки міжнародного права. *Евразійський юридический журнал*. 2011. № 6. С. 138–139.

⁴ Павко Я.А. Поняття міжнародного договору, його джерела та суб'єкти: термінологічні аспекти проблеми. *Віче*. 2013. №12. С. 24.

⁵ Володимир Буткевич: «У системі Європа — Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». URL : <https://veche.kiev.ua/journal/1146/> (дата звернення 20.12.2021)

юридичної науки, а це неможливо без збереження пам'яті про наших вчителів, без відновлення історичної правди, висвітлення невідомих чи прихованих з тих чи інших причин сторінок їх життя». Цю думку він висловлював саме щодо І. І. Лукашука і роботи щодо вшанування його пам'яті, ефективного використання його міжнародно-правових ідей та концепцій.

Однак не можна вважати, що лише дослідженням у рамках цього підрозділу вичерпується оцінка внеску І. І. Лукашука в розвиток міжнародно-правової думки. Як слушно зазначає В. Г. Буткевич, «вплив проф. І. І. Лукашука на розвиток світової науки міжнародного права – ще одна *terra incognita* в лукашукознавстві»¹. Відповідно ця тематика є плідним ґрунтом для наукових правових досліджень різних рівнів.

Підсумовуючи, варто визнати, що постать І. І. Лукашука вже отримала достатнє визнання свого внеску в розвиток науки і практики сучасного міжнародного права. Однак, зважаючи на рівень здобутків, практичної роботи над ключовими ключовими документами сучасного міжнародного права та науково-методичну роботу з підготовки кадрів, все ще не досягнуто відповідного рівня вшанування. На жаль, за п'ятнадцять років, які минули з часу смерті вченого, не було вжито належних заходів для вшанування його пам'яті, як на міжнародному рівні, так і в українській чи російській міжнародно-правовій науках. Це не лише призводить до формального нівелювання імені та заслуг вченого, а й є перешкодою для подальшої імплементації його напрацювань на благо права і суспільства.

Висновки до Розділу III:

1. Для української науки міжнародного права І. І. Лукашук є не просто одним із найвизначніших представників в її історії, а й одним із батьків-

¹ Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 120.

засновників. На жаль, через період життя і роботи в Москві, він асоціюється саме із російською наукою, з чим не можна миритися, особливо в умовах відкритої агресії РФ та протистоянні з державною-агресоркою, зокрема й на офіційному правовому рівні. Наші юристи-міжнародники повинні обґрунтовано обстоювати українську ідентичність вченого та інтегрувати його наукову спадщину у вітчизняний обіг.

2. Попри те, що від часу смерті І. І. Лукашука пройшло вже понад півтора десятиріччя, однак його праці не втрачають актуальності і здатності бути використаними у нових наукових розробках та в практиці міжнародного права. Особливо актуалізуються його ідеї та погляди в умовах війни РФ проти України, оскільки дозволяють обґрунтувати нелегітимність російських дій та необхідність їх покарання. Також, важливими є погляди І. І. Лукашука щодо можливих напрямів розвитку права міжнародних договорів та реформування міжнародного права під впливом глобалізаційних процесів.

3. Зважаючи на його значний внесок у розвиток сучасного міжнародного права (участь в складі Комісії міжнародного права, роботу над Віденською конвенцією про право міжнародних договорів та іншу діяльність), наукова спадщина І. І. Лукашука є відомою та застосовною у світовій науці міжнародного права. Однак, обставинами, які є перешкодою для встановлення відповідного рівня врахування міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука є:

- 1) його належність до радянської, а згодом російської науки міжнародного права, що створювало політичні упередження щодо начебто «ворожого» характеру поглядів вченого;
- 2) неможливість вільної науково-дослідницької діяльності в СРСР, яка підлягала політичним та ідеологічним бар'єрам, що гальмувало розвиток його поглядів у напрямі актуального міжнародно-правового дискурсу;
- 3) обмежений доступ до іноземних наукових і практичних джерел, що не дозволяло привести ідеї, концепції та погляди вченого відповідно до новітніх тенденцій доктрини міжнародного права.

ВИСНОВКИ

1. Ігор Іванович Лукашук був свідком й учасником багатьох історичних подій ХХ ст., разом із Другою Світовою війною та розробкою ключових активів світопорядку, який склався після неї. Ці події, зокрема й участь у війні, бойовим ветераном якої він був, вплинули на світогляд вченого та зміст його поглядів. Безумовно збагатили їх ідеалами гуманізму, боротьби за мир, рівності і співпраці. Реакцією вченого на них стала його постійна наукова та практична робота в сфері міжнародного права, під час якої він лобював закріплення цих принципів у змісті міжнародних договорів та побудови міжнародного правопорядку, заснованого на принципах відповідальності, рівності та справедливості.

2. Дослідження міжнародно-правової роботи І. І. Лукашука дає змогу виділити її три ключові періоди: 1) «Харківсько-Саратовський» (1945-1963 рр.) – навчання в Харківському юридичному інституті, захист кандидатської дисертації, науково-викладацька робота у Юридичному інституті імені Д. І. Курського, навчання в докторантурі та захист докторської дисертації; 2) «Київський» (1963-1985 рр.) – робота на посаді завідувача кафедри Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, робота в складі делегації УРСР в розробці міжнародних договорів та участь у міжнародних конференціях та ін. 3) «Московський» (1985-2006 рр.) – робота в Інституті держави і права РАН, членство у КМП ООН від РФ, підготовка та публікація ключових міжнародно-правових праць («Право міжнародних договорів»).

Особливо важливим є саме «Київський період» наукової діяльності І. І. Лукашука. На цьому етапі він працював на своїй батьківщині, у Київському університеті імені Тараса Шевченка як завідувач кафедри міжнародного права. Основними досягненнями професора у цей період стали: 1) виховання кількох поколінь юристів-міжнародників та започаткування сучасної української школи міжнародного права; 2) публікація великої кількості наукових праць у різних галузях міжнародного права, де було закладено основу його міжнародно-

правових поглядів; 3) участь у роботі міжнародних конференцій, зокрема й у Віденських конференціях з права міжнародних договорів.

3. Аналіз наукової спадщини та доктринальних напрацювань І. І. Лукашука дозволяє виділити чотири основних напрямів наукової роботи вченого: 1) право міжнародних договорів та його актуальні виклики; 2) право міжнародної відповідальності держав та його загальнотеоретичні проблеми; 3) проблеми теорії міжнародного права, його функціонування та регулювання; 4) інші праці вченого, присвячені окремим галузям міжнародного публічного права.

З цього переліку саме погляди вченого щодо права міжнародних договорів та права міжнародної відповідальності мають велике значення для міжнародного права і змісту міжнародно-правового регулювання у відповідних сферах. Інтерес для науки міжнародного права становлять також його праці щодо місця та природи міжнародного права в умовах глобалізації. Значення поглядів І. І. Лукашука з інших питань, внеску в науку та практику міжнародних правовідносин є не настільки вагомими, однак їх дослідження є важливим для розвитку вітчизняної доктрини міжнародного права.

4. Дослідження наукової спадщини І. І. Лукашука дозволяє стверджувати, що він розробив комплексну авторську концепцію права міжнародних договорів як галузі міжнародного права, власне бачення змісту та юридичної природи окремих інститутів цієї галузі міжнародного права. Його внесок у теорію і практику права міжнародних договорів визначається зокрема й тим, що в рамках цієї авторської концепції він: 1) підкреслив ключове значення міжнародного договору в системі міжнародного права в цілому; 2) розробив систему функцій міжнародного договору: дипломатичної (зовнішньополітичної), політичної, правової та економічної; 3) запропонував розширений підхід до класифікації сторін міжнародного договору, зокрема пропонував включення у нього суб'єктів федерації в межах конституційних повноважень; 4) наголошував на важливості дотримання принципу взаємності у відносинах щодо укладення та дії міжнародного договору, та недопущенні

односторонньої зміни міжнародних договорів; 5) виділяв суттєве порушення міжнародного договору як найважливішу причину припинення його дії та єдину вагому в односторонньому порядку.

5. Комплексний аналіз внеску вченого до проекту Віденської конвенції про право міжнародних договорів під час роботи першої сесії Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів» у 1968 році дозволяє умовно визначити наступну періодизацію участі І.І. Лукашука у роботі Віденської конференції: перший етап – 4 квітня-30 квітня 1968 року, другий етап – 2 травня-20 травня 1968 року. На особливу увагу заслуговує непохитність позиції українського науковця щодо фундаментальних питань, а саме стосовно встановлення відповідності тексту Конвенції основоположним принципам міжнародного права. Чимало пропозицій і поправок І. І. Лукашука щодо обов'язковості договору для кожної сторони стосовно всієї її території підтримано представниками більшості держав, що й закріплено в змісті ст. 25 Конвенції. Неодноразово науковець відзначав політичне забарвлення окремих статей Віденської конвенції, зокрема щодо можливих декількох депозитаріїв договорів, яке викликане розбіжностями серед урядів щодо визнання окремих держав у роки «холодної війни».

6. Дослідження участі І. І. Лукашука в розробці Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння свідчить про те, що він послідовно наголошував на необхідності ухвалення Проекту. Наприклад, впродовж дискусії щодо Глави III (контрзаходи), коли думки членів настільки різнилися, що представник Австралії Дж. Кроуфорд запропонував створити малу робочу групу, щоб опрацювати всі пропозиції. Водночас І. І. Лукашук висловив занепокоєння, що такий хід роботи ставить під загрозу шанси на завершення роботи над Проектом.

Також він пропонував сформуванню особливу категорію найбільш серйозних злочинів, до яких варто було би віднести геноцид та агресію, а процедурні питання привести у відповідність до принципів Статуту ООН,

оскільки на 2536-му засіданні КМП ООН була жвава дискусія щодо термінології, особливо «злочинів держави».

7. Хоча І. І. Лукашук розпочав свою роботу в галузі права міжнародної відповідальності на пізніх етапах – під час своєї роботи в КМП ООН, що дозволило йому взяти участь в ключових процесах формального становлення цієї галузі міжнародного права та сформулювати власне її бачення. Авторська концепція міжнародно-правової відповідальності І. І. Лукашука характеризується наступними елементами: 1) розуміння унікального характеру міжнародно-правової відповідальності, побудованої на інших принципах, аніж цивільно-правова чи кримінально-правова відповідальність; 2) однаковою суб'єктністю у контексті міжнародної відповідальності як держав, так і міжнародних організацій; 3) елементи складу міжнародно-протиправного діяння як суб'єктивну і об'єктивну поведінку суб'єкта міжнародного права та виключав шкоду та вину з цього складу; 4) можливістю кваліфікації діяння як міжнародно-протиправного винятково на основі міжнародного, а не національного права; 5) можливістю кваліфікації як міжнародно-протиправного діяння якнайширшого кола можливих варіантів поведінки суб'єктів, з метою покарання порушника та запобігання порушенням.

8. Дослідницька діяльність І. І. Лукашука охоплювала доволі широкий перелік галузей сучасного міжнародного права. У кожній з них вчений працював не лише номінально, а залишив справді вагомий внесок, які є цікавими з погляду теоретичного характеру та мають прикладне значення для практики міжнародних правовідносин.

Такими сферами, в яких І. І. Лукашук працював і в розвиток яких він зробив вагомий внесок є: історія міжнародного права; механізм міжнародного правового регулювання; проблематика міжнародної правосуб'єктності; теорія джерел міжнародного права; імплементація міжнародного права; місце та роль міжнародного права в сучасному світі; вплив глобалізації на сучасне міжнародне право. Як ключові його авторські концепції в цій сфері варто виділити: 1) нові підходи до періодизації історії міжнародного права; 2) обґрунтування, що

фізичні особи не можуть бути суб'єктами міжнародного права, а лише його бенефіціарами; 3) роль міжнародного права як ключового інструменту міжнародних відносин в умовах ХХІ ст. та засобу забезпечення цілей глобалізації.

9. Українська наука міжнародного права активно використовує наукову спадщину І. І. Лукашука. Наприклад, можна простежити її вплив у таких питаннях як імплементація міжнародного права; історія міжнародного права; право міжнародних договорів; право міжнародної відповідальності та ін.

Для вшанування пам'яті та належного використання наукової спадщини вченого в українській доктрині міжнародного права варто: 1) підготувати повне видання праць вченого, яке би включало його найбільш вагомні роботи з міжнародного публічного права; 2) розвивати дослідження життя, діяльності та доробку вченого у окремих напрямках в рамках наукових статей, колективних монографій та дисертаційних робіт; 3) активно використовувати доктринальні ідеї та концепції вченого при аргументуванні та обстоюванні власної позиції в міжнародно-правовому дискурсі, зокрема в протистоянні з РФ.

10. Беручи до уваги його значний внесок у розвиток сучасного міжнародного права (участь в складі Комісії з міжнародного права, роботу над Віденською конвенцією про право міжнародних договорів та іншу діяльність), наукова спадщина І. І. Лукашука є відомою та застосовною у світовій науці міжнародного права. Хоча серед обставин, які перешкоджають встановленню відповідного рівня врахування міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука є: 1) його належність до радянської, а згодом російської науки міжнародного права, що створювало політичні упередження щодо начебто «ворожого» характеру поглядів вченого; 2) неможливість вільної науково-дослідницької діяльності в СРСР, яка підлягала політичним та ідеологічним бар'єрам, що гальмувало розвиток його поглядів у напрямі актуального міжнародно-правового дискурсу; 3) обмежений доступ до іноземних наукових і практичних джерел, що не дозволяло привести ідеї, концепції та погляди вченого відповідно до новітніх тенденцій доктрини міжнародного права.

Комплексний характер міжнародно-правових поглядів вченого має наслідком те, що вони не втратили своєї актуальності й на сучасному етапі. Це стосується і тих його ідей та пропозицій, які досі не були реалізовані в практиці міжнародного права. Можна припустити, що згодом, у ході реформування системи міжнародного права за підсумками російсько-української війни, вони можуть лягти в основу тих чи інших пропозицій.

Серед тих міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука, імплементацію яких варто розглянути у подальшому є: 1) закріплення міжнародної договірної правоздатності суб'єктів федеративних держав, зокрема у міжнародних договорах щодо захисту прав і свобод людини; 2) розширення переліку виду діянь, вчинення яких становитиме фактичну підставу для притягнення до міжнародно-правової відповідальності держав; 3) формалізацію статусу фізичних осіб саме як бенефіціарів (вигодонабувачів) міжнародного права, що посилить відповідальність суб'єктів міжнародного права за діяння, вчинені проти них.

11. Як і щодо наукової спадщини, особистість І. І. Лукашука все ще не отримала відповідного рівня визнання на міжнародному рівні. Останнім часом ситуація змінилася і міжнародно-правові погляди вченого все частіше стають об'єктом наукових інтересів, однак це стосується саме української науки міжнародного права. Хоча далі можна спостерігати однобоке дослідження міжнародно-правових поглядів І. І. Лукашука лише з тематики права міжнародних договорів, що має наслідком поверхневе вивчення інших його міжнародно-правових поглядів.

Серед інших причин, які перешкоджають належному міжнародному визнанню І. І. Лукашука як визнаного теоретика і практика міжнародного права можна зазначити: 1) відсутність перекладів його ключових праць англійською мовою, як найбільш поширеною в світі; 2) відсутність досліджень його поглядів та їхнього впливу на міжнародне право, опублікованих у іноземних періодичних виданнях та видавництвах; 3) практична відсутність імені та праць вченого у науковому обігу за межами пострадянського простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анатолій Довгерт: «Світ врятує краса й відповідальність». URL: www.univ.kiev.ua/news/11084 (дата звернення : 20.12.2021)
2. Аскеров Э. И. Теоретические и практические проблемы участия Азербайджанской ССР в международноправовых отношениях : автореф. дис... д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Киевский гос. ун-т им. Т.Г.Шевченко. Баку, 1970. 33 с.
3. Баймуратов М.О. Міжнародне публічне право. Харків : Одіссей, 2008. 704 с.
4. Баскин Ю.Я, Фельдман Д.И. Роль Гуго Гроция в развитии науки международного права. *Советский ежегодник международного права*. 1982. С. 252-276.
5. Бем М. В. Міжнародно-правові погляди Р. Лемкіна : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.11. / Національний університет «Одеська юридична академія» Одеса, 2014. 18 с.
6. Біографія професора Ігоря Івановича Лукашука. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 7-10.
7. Блажевич Ю.Ю. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Українська академія зовнішньої торгівлі. Київ, 2006. 219 с.
8. Бобров Р. Л. Основные проблемы теории международного права. М.: Междунар. отношения, 1968. 272 с.
9. Боклан Дарья Сергеевна. URL : <https://www.hse.ru/org/persons/191173895> (дата звернення 23.12.2021)
10. Бровка Ю. П. Суверенитет и международная правосубъектность Белорусской Советской Социалистической Республики. *Советский ежегодник международного права*, 1964 - 1965. 1966. С. 312-319.
11. Буткевич В.Г., Буткевич О.В. Гордость науки международного права. *Евразийский юридический журнал*. 2011. № 6. С. 138-139.

12. Буткевич В.Г., Лукашук И.И. Сущность современного международного права. Учебное пособие. Вып. 2. Киев: Вища шк., 1975. 63 с.
13. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії : Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 608 с.
14. Буткевич В. Г. «Любіть міжнародне право, шануйте міжнародне право, служіть міжнародному праву – це окупиться сторицею» (до 95-річчя професора Ігоря Івановича Лукашука). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 26-195.
15. Буткевич О. В. Сучасне міжнародне право: продовження “холодної війни” чи початок нової епохи? / О. В. Буткевич. *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського* : моногр. / авт.кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. – Львів; Одеса : Фенікс, 2017. – С. 41-67.
16. Буткевич О. В. Історія міжнародного права. К.: Ліра-К, 2013. 416 с.
17. Василенко В.А, Давид В. Механизм охраны международного правопорядка. Брно, 1986. 257 с.
18. Василенко В., Лукашук І. Українська РСР у сучасних міжнародних відносинах (правові аспекти) К.: Вид-во політичної літератури України, 1974. 126 с.
19. Василенко В. А. Международно-правовые санкции Киев: Вища школа, 1982. 230 с.
20. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения Киев: Вища школа, 1976. 267 с.
21. Ваттель, Э. Право народов или принципы естественного права, применяемые к поведению и делам наций и суверенов. М. : Госюриздат, 1960. 719 с.
22. Венская конвенция о праве договоров между государствами и международными организациями или между международными организациями

от 21 марта 1986 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text (дата звернення 25.12.2021)

23. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1986. №17. С. 343.

24. Володимир Буткевич: «У системі Європа — Україна велика дистанція, і вона пов'язана з непрофесіоналізмом вітчизняних фахівців». URL: <https://veche.kiev.ua/journal/1146/> (дата звернення 20.12.2021)

25. Войтович С. Слово про вчителя: професор І. І. Лукашук (1926–2007). *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 203-204.

26. Галецька Н. Б. *Форми імплементації міжнародних договорів європейськими державами: порівняльно-правове дослідження*. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2015. 204 с.

27. Гроций Г. О праве войны и мира. Три книги, в которых объясняется естественное право и право народов, а также принципы публичного права. М.: Юридическая литература, 1956. 867 с.

28. Динис Г.Г. *Міжнародне право. Вступ до спеціальності: навчально-методичний посібник*. Ужгород : ДВНЗ "УжНУ". 2019. 204 с.

29. Дмитриева Галина Кирилловна, д. ю. н., проф., засл. преп. ВШ РФ. URL : www.rusperson.com/html/18/RU01005147.shtml (дата звернення: 22.12.2021)

30. Дмитрієв А.І. *Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія*. К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Київський університет права, 2001. 426 с.

31. Довгерт А., Лукашук І. *Функции международно-правового регулирования* *Вестник КГУ. Серия: международные отношения и международное право*. 1976. Вып.3. С.17-25.

32. *Договор о запрещении испытаний ядерного оружия в атмосфере, в космическом пространстве и под водой от 5 августа 1963 г.* URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_376/card6#Public (дата звернення: 25.12.2021)

33. Задорожний А.В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко. *Альманах международного права*. Вып. 3. 2011. С. 179-188.

34. Задорожний А. В. Игорь Иванович Лукашук – заведующий кафедрой международного права и иностранного законодательства Киевского государственного университета имени Т. Г. Шевченко / Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К.: Издательский дом "Промени", 2006. С. 119-140.

35. Задорожній О. В. Передмова / О. В. Задорожній. *Сучасні проблеми міжнародного права. Liber Amicorum до 60-річчя проф. М.В. Буроменського* : моногр. / авт. кол.; за ред. В.М. Репецького та В.В. Гутника. – Львів; Одеса: Фенікс, 2017. С. 7-11.

36. Игорь Иванович Лукашук (1926-2007). *Государство и право*. 2007. № 5. С. 127-128.

37. Игорь Иванович Лукашук (1926 - 2007). *Московский журнал международного права*. 2007. №1. С. 278.

38. Игорь Иванович Лукашук (1926 - 2007). *Правоведение*. 2007. № 1, С. 267-268,

39. Лукашук Игорь Иванович (1926 - 2007 гг.) - доктор юридических наук, профессор, Заслуженный деятель науки РФ. *Российский криминологический взгляд*. 2007. №1. С. 240.

40. Игорь Иванович Лукашук. (Известный юрист-международник, доктор юридических наук, профессор). *Российский юридический журнал*. 2007. №1. С. 170-171.

41. Коломоєць Т. О. Оцінні поняття в адміністративному законодавстві України: реалії та перспективи формулювання їх застосування. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. Запоріжжя, 2017. № 1. С. 36-46.
42. Конвенция Организации Объединенных Наций по морскому праву от 10 декабря 1982 г. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text (дата обращения 13.11.2020)
43. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
44. Кочетов, Э. Г. Глобалистика как геэкономика, как реальность, как мироздание: Новый ренессанс - истоки и принципы его построения, фундаментальные опоры, теоретический и методологический каркас. М. : ОАО Изд. группа «Прогресс», 2001. 704 с.
45. Крылов С.Б. Международный суд Организации Объединенных Наций. Вопросы международного права и процесса в его практике за десять лет - 1947 - 1957 гг. М.: Госюриздат, 1958. 167 с.
46. Курис П.М. Международные правонарушения и ответственность государства. Вильнюс: Минтис, 1973. 280 с.
47. Курс международного права: Основные принципы международного права. В 7-ми томах. Т. 2 / Игнатенко Г.В., Карташкин В.А., Клименко Б.М., Лукашук И.И., и др.; Отв. ред.: Лукашук И.И. - М.: Наука, 1989. 239 с.
48. Курс международного права: Отрасли международного права. В 7-ми томах. Т. 4 / Бардина М.П., Лукашук И.И., Сандровский К.К., Усенко Е.Т.; Отв. ред.: Лукашук И.И. М.: Наука, 1990. 272 с.
49. Левин Д.Б. История международного права. М. : Изд-во ИМО, 1962. 136 с.
50. Лисовский В.И.. Международное публичное право. Под ред.: Кожевников Ф.И. - М.: Междунар. кн., 1949. 391 с.
51. Лукашук И.И. 70-летие Октября и международное право. *Советское государство и право*. 1987. №11. С. 57-65.
52. Лукашук И.И. Абсолютная недействительность международных договоров. *Международное публичное и частное право*. 2005. №5. С. 2-7.

53. Лукашук И.И. Внешняя политика России и международное право. Отв. ред.: Топорнин Б.Н. М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. 53 с.
54. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. М.: Спарк, 2000. 279 с.
55. Лукашук И.И. Глобализация и государство. *Журнал российского права*. 2001, № 4. С. 64-75.
56. Лукашук И.И. Глобализация и право. *Государство и право*. 2005. №12. С. 112-115.
57. Лукашук И.И. Действие международного договора во времени и пространстве. *Журнал российского права*. 2005. №4. С. 108-117.
58. Лукашук И.И. Договоры о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и странами народной демократии : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Харьковский юридический институт. Харьков, 1951. 16 с.
59. Лукашук И. И. "За международным правом будущее". *Международное публичное и частное право*. 2006. №4. С. 2-6.
60. Лукашук И.И. Источники международного права. Киев: Вища школа, 1966. 125 с.
61. Лукашук И.И. Конституции государств и международное право М.: Спарк, 1998. 124 с.
62. Лукашук И. И. Международная организация как сторона в международных договорах. *Советский ежегодник международного права*, 1960. 1961. С. 144-156.
63. Лукашук И.И. Международное право в судах государств. С.-Пб.: Россия, Нева, 1993. 302 с.
64. Лукашук И.И. Международно-правовое регулирование международных отношений. М.: Междунар. отношения, 1975. 176 с.
65. Лукашук И.И. Международные отношения и международный договор. *Ученые записки*. 1957. Вып. 6. С. 144-183.
66. Лукашук И.И. Международный договор и третьи государства. *Международное публичное и частное право*. 2003, № 5. С. 3-13.

67. Лукашук И.И. Международный договор и третьи международные организации. *Московский журнал международного права*. 2003. №3. С. 3-15.
68. Лукашук И.И. Механизм международно-правового регулирования. Учебное пособие. Киев: Вища шк., 1980. 165 с.
69. Лукашук И.И. Мировой порядок XXI века. (Глобализация). *Международное публичное и частное право*. 2002. №1. С. 4-10.
70. Лукашук І.І. Міжреспубліканські угоди і права людини. *Український часопис міжнародного права*. 1992. Вип. 1. С. 51-57.
71. Лукашук И. И. Некоторые вопросы кодификации и прогрессивного развития права международных договоров. *Советский ежегодник международного права, 1966 - 1967*. 1968. С. 51-68.
72. Лукашук И.И. Нормы международного права в правовой системе России. Учебно-практическое пособие. М.: Спарк, 1997. 90 с.
73. Лукашук И. И. Об участии советских союзных республик в международных договорах. *Советский ежегодник международного права*, 1958. 1959. С. 506-513.
74. Лукашук И.И. О значении формы международных договоров. *Правоведение*. 1958. №3. С. 87-94.
75. Лукашук И. И. О наименованиях международных договоров. Вопросы теории и практики современного международного права. *Ученые записки*. 1960. Вып. 3. С. 68-87.
76. Лукашук И.И. Об относительной недействительности международных договоров. *Юрист-международник. Всероссийский журнал международного права*. 2005. №3. С. 11-18.
77. Лукашук И. И. Обычные нормы в современном международном праве. *Советский ежегодник международного права*, 1978. 1980. С. 86-100.
78. Лукашук И. И. Обычные нормы современного международного права. *Московский журнал международного права*. 1994. №2. С. 22-40.

79. Лукашук И.И. Органы, представляющие государство при заключении международных договоров. Киев, б.и., 1965. 93 с
80. Лукашук И. И. Приложения к международным договорам. Правоведение. № 3. С. 134-136.
81. Лукашук И.И. Программа КПСС и современное международное право. Учебное пособие. Отв. ред.: Борисов В.В. Саратов, 1962. 55 с.
82. Лукашук И.И. Процедура установления недействительности и прекращения действия международных договоров. *Журнал российского права*. 2006, № 2. С. 96-106
83. Лукашук И.И.; Разработка проекта международного договора. Отв. ред.: Цыпкин А.Л. Саратов: Изд-во Саратов. юрид. ин-та, 1957. 137 с.
84. Лукашук И.И. Роль международного договора в международно-правовом регулировании развития социалистической экономической интеграции / Правовые формы руководства социалистической экономической интеграцией. Очерки / Под общ. ред.: Усенко Е.Т. М.: Юрид. лит., 1983. С. 32-56.
85. Лукашук И.И. Роль принципов в механизме международно-правового регулирования социалистической экономической интеграции / Принципы социалистической экономической интеграции. Ч. 1 / Редкол.: Игнатенко Г.В., Лукашук И.И., Усенко Е.Т. (Отв. ред.), Ушаков Н.А., Фомин В.В. - М.: Изд-во ИГиП АН СССР, 1985. - 141 с.
86. Лукашук И.И. Социалистическая сущность и цели договоров о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и странами народной демократии. *Ученые записки Саратовского юридического института имени Д.И. Курского*. Вып. 3. 1952. С. 66-89.
87. Лукашук И. И. СССР и международные договоры. Советский ежегодник международного права, 1959. 1960. С. 16-50.
88. Лукашук, И.И. СССР и международные договоры. (Некоторые проблемы теории и практики) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / И. И. Лукашук. Москва: 1961. 30 с.

89. Лукашук И.И. Стороны в международных договорах. М.: Юрид. лит., 1966. 152 с.
90. Лукашук И.И. Суверенная власть государства в механизме международно-правового регулирования. Советский ежегодник международного права, 1977. 1979. С. 127-146.
91. Лукашук И.И. Сущность современного международного права. Роль Ленинских идей в формировании антиколониального характера международного права: Учебное пособие. Вып. 1. Киев: Вища шк., 1970. 95 с.
92. Лукашук И.И. Теория информации и международно-правовое регулирование. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1978. №7. С. 3-15.
93. Лукашук И.И., Лукашук О.И. Право на участие в международных договорах. Советское государство и право. 1985. № 4 С. 94-100.
94. Лукашук И.И., Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Учебно-практическое пособие. - М.: Nota Bene, 2002. 160 с.
95. Лукашук И.И. Участие федеративных государств в международных договорах. *Журнал российского права*. 2003. №5. С. 76-85.
96. Лукашук И. И. Участие федеративных государств в международных договорах. *Правовые основы российского федерализма* / Маликов М.Ф. Уфа: РИО БашГУ, 2004. С. 404-417.
97. Лукашук О.И., Максимов С.Е. Использование структурно-семантического анализа при толковании англоязычного текста международного договора, *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1985. №20. С. 44-47.
98. Лукашук О.И. Толкование норм международного права. Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / Киевский государственный университет им. Т.Г. Шевченка. Киев, 1980. 194 с.
99. Лукашук И.И. Форма международных договоров. Учебно-практическое пособие М.: Спарк, 2001. 111 с.

100. Лукашук, Игор Иванович. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/Лукашук_Игор_Иванович (дата звернення : 22.12.2021)
101. «Лукашукские чтения-2016» обзор по результатам Второго творческого конкурса молодых ученых, посвященного 90-летию И.И. Лукашука. URL : <https://eurasialaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/evrazijskim-yuridicheskim-zhurnalom-podvedeny-itogi-vtorogo-tvorcheskogo-konkursa-molodykh-uchenykh-pod-nazvaniem-lukashukskie-chteniya-2016> (дата звернення : 02.01.2022)
102. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть : учебник. Москва : Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
103. Лукашук И.И. Право международной ответственности : монография. Москва: Волтерс Клувер, 2004. 432 с.
104. Международное право: учебник, 2 изд. / Кузнецов В.И. (ред.), Тузмухамедов Б.Р. (ред.). М.: Норма, 2007. 944 с.
105. Международное право XXI века : к 80-летию профессора, доктора юридических наук, Лауреата Государственной премии Российской Федерации, заслуженного деятеля науки Российской Федерации Игоря Ивановича Лукашука / ред. В. Г. Буткевич. К. : Издательский дом "Промени", 2006. 640 с.
106. Сьогодні 90 річниця з дня народження професора Ігоря Лукашука. *Юридична газета*. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/sogodni-90-richnicya-z-dnya-narodzhennya-profesora-igorya-lukashuka.html> (дата звернення: 15.11.2020).
107. Лукашук И.И. Возникновение и становление международного права. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1984. № 18 С. 25-32.
108. Лукашук И.И. Источники международного права. Киев, 1966. 125 с.
109. Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности. *Московский журнал международного права*. 2002. № 3. С. 3-15.
110. Лукашук И.И. Концепция права международной ответственности. *Государство и право*. 2003, № 4. С. 79-87
111. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: Учебник М.: БЕК, 1996. 371 с.

112. Лукашук И.И. Международное право в судах государств. С.-Пб.: Россия-Нева, 1993. 302 с.
113. Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 1. М.: Волтерс Клувер, 2004. 672 с.
114. Лукашук И.И. Современное право международных договоров: Заключение международных договоров. В 2-х томах. Т. 2. М.: Волтерс Клувер, 2004. 496 с.
115. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть: Учебник. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 432 с.
116. Лукашук И. И. Международное право. Особенная часть: Учебник. Изд. 3-е, перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 544 с.
117. Лукашук И.И. Некоторые вопросы кодификации и прогрессивного развития права международных договоров. *Советский ежегодник международного права*. 1968. С. 51-71.
118. Лукашук И.И. Оговорки к многосторонним договорам. *Международное публичное и частное право*. 2004. №3. С. 3-12.
119. Лукашук И.И. Об обязательствах из соглашения о переговорах. *Советский ежегодник международного права*. 1962. С. 114-123.
120. Лукашук И.И. О значении формы международных договоров. *Правоведение*,. 1958. № 3. С. 87-94.
121. Лукашук И.И. О многосторонних договорах. *Советское государство и право*, № 7. 1959. С. 157-159.
122. Лукашук И.И. О наименованиях международных договоров. *Ученые записки кафедры международного права ИМО*. 1960. Выпуск III. С. 68-86.
123. Лукашук И.И. О недействительности международных договоров. *Государство и право*, 2005. № 8. С. 42-49.
124. Лукашук И.И. Органы, представляющие государство при заключении международных договоров. К., 1965. 93 с.
125. Лукашук И.И. Право международной ответственности. *Международное публичное и частное право*. 2002, № 2. С. 30-43.

126. Лукашук И.И. Право международной ответственности. Волтерс Клувер, 2004. 404 с.
127. Лукашук И.И. Право на участие в международных договорах. *Советское государство и право*. 1985. С. 94-100.
128. Лукашук И.И. Проблема метода международно-правового регулирования. Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право. 1978. №15, С. 3-11.
129. Лукашук И. И. Соотношение внутригосударственного и международного права в свете новой Конституции СССР. *Вестник Киевского университета. Международные отношения и международное право*. 1979. № 8. С. 3-13.
130. Лукашук И.И. Субъекты права международных договоров. Государство и право. № 11. 2004. С. 52-61.
131. Лукашук И.И. Язык международных договоров. Российский ежегодник международного права, 1992. 1994. С. 174-185.
132. Лукашук И.И., Шинкарецкая Г.Г. Международное право. Элементарный курс. М. : Юристъ, 2000. 216 с.
133. Лукин П.И. Источники международного права. Отв. ред.: Шуршалов В.М. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 144 с.
134. Лучший юрист-международник XX века К 85-летию со дня рождения профессора И.И.Лукашука. URL : <https://eurasianlaw.ru/nashi-rubriki/persona-grata/k-85-letiyu-so-dnya-rozhdeniya-professora-i-i-lukashuka#velikaya-otechestvennaya-vojna> (дата звернення : 14.12.2021)
135. Мазуренко В. В. Міжнародно-правова спадщина П. Є. Казанського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2019. 20 с.
136. Малига В., Репецкий В. Доктринальні підходи професора Лукашука І. І. до джерел міжнародного права. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 230-237.
137. Мезяев А. Памяти Игоря Иванович Лукашука. *Казанский журнал международного права*. 2007. №1. С. 12-13.

138. Мережко О.О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики. Монографія. Київ : Таксон, 2002. 344 с.
139. Мережко О.О. Проблеми теорії міжнародного публічного та приватного права. К.: Юстиніан, 2010. 320 с.
140. Минасян Н.М.; Источники современного международного права. Отв. ред.: Ладыженский А.М. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 1960. 152 с.
141. Михайлов А.Н. Узбекская ССР - равноправный субъект международного права. *Советский ежегодник международного права*, 1972. 1974. С. 25-35.
142. Міжнародне право : підручник / за заг. ред. І.І. Лукашука, В.А. Василенка. Київ : Вища школа, 1971. 377 с.
143. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. 1971. Правоведение. № 3. С 44-53.
144. Недбайло П.Е. Советские социалистические правовые нормы. Львов: Изд-во Львов. ун-та, 1959. 169 с.
145. О внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации в части недопущения применения правил международных договоров Российской Федерации в истолковании, противоречащем Конституции Российской Федерации : Федеральный закон от 08.12.2020 № 428-ФЗ. URL: publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202012080062?index=3&rangeSize=1 (дата обращения: 09.11.2021)
146. Онлайн-конференція пам'яті професора І. І. Лукашука «Політика санкцій в міжнародних отношениях: между верховенством права и принуждением». URL : <https://pravo.hse.ru/intlaw/news/533592903.html> (дата звернення 23.12.2021)
147. Оппенгейм Л.Международное право: Мир. Т. 1: Полут. 1. М.: Иностранная литература, 1948. 407 с.
148. Ответственность одного субъекта международного права в связи с деянием другого. *Юрист-международник. Всероссийский журнал международного права*. 2003. № 1. С. 9-13.

149. Павко Я.А. Поняття міжнародного договору, його джерела та суб'єкти: термінологічні аспекти проблеми. *Віче*. 2013. №12. С. 23-26.
150. Премия имени Ф.Ф. Мартенса. URL: www.ras.ru/about/awards/awdlist.aspx?awdid=142 (дата звернення 11.12.2021)
151. Путин: Россия не рассматривает присоединение Крыма. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/ukraine_in_russian/2014/03/140304_ru_s_putin_ukraine_statement (дата звернення: 22.05.2020)
152. Рабінович П.М., Соловійов О.В. Застосування Європейської конвенції з прав людини та практики Страсбурзького суду в Україні (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування НАПрН України*. – Київ, 2014. 208с.
153. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН №589(LVI) от 12.12.2001 г. URL: <https://undocs.org/ru/A/56/589> (дата обращения 31.10.2019 г.).
154. Римский статут Международного уголовного суда. URL: [https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](https://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf) (дата обращения: 31.01.2021)
155. Росія пропонує США відмовитись від включення до НАТО колишніх радянських країн. США й НАТО відповіли. URL : <https://suspilne.media/190367-rosia-proponue-ssa-vidmovitis-vid-vklucenna-do-skladu-nato-kolisnih-radanskih-krain/> (дата звернення : 20.12.2021)
156. Савчук К. О. Міжнародно-правові погляди академіка В.Е.Грабаря : дис... канд. юрид. наук: 12.00.11 Київ, 2002. 190 с.
157. Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И.И. Лукашука. *Право и политика*. 2007. № 5. С. 147-151.
158. Саидов А.Х. Памяти патриарха российской науки международного права И. И. Лукашука. URL : <https://center-bereg.ru/l3024.html> (дата звернення: 18.12.2021)
159. Спеціальний випуск Українського часопису міжнародного права до 95-річчя Ігоря Івановича Лукашука! URL : <https://www.uail.com.ua/spetsialnyj-vypusk-ukrainskoho-chasopysu-mizhnarodnoho-prava-do-95-richchia-ihoria->

ivanovycha-lukashuka/?fbclid=IwAR1WHUrS70Uhr7SHGqPe9YvVBQ_CjgsOQavtmYWPuXqNbJuB9KuK_mt_oDw (дата звернення 11.12.2021)

160. Сьогодні 90 річниця з дня народження професора Ігоря Лукашука. URL : <https://yur-gazeta.com/golovna/sogodni-90-richnicya-z-dnya-narodzhennya-profesora-igorya-lukashuka.html> (Дата звернення 23.12.2021)

161. Талалаев А.Н. Право международных договоров. Том 1: Общие вопросы. Москва: Зерцало, 2009. 768 с.

162. Тарасов О. В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії : монографія. Харків : Право, 2014. 510 с.

163. Тарасов О. В.. Від захисника Вітчизни до кандидата наук: сторінки біографії Ігоря Івановича Лукашука, *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 15-22.

164. Тиунов О.И. Принцип соблюдения международных обязательств М.: Международные отношения, 1979. 184 с.

165. Тункин Г.И. Теория международного права. М.: Междунар. отношения, 1970. 511 с.

166. Усенко І.Б. Петро Омелянович Недбайло - вчитель наших вчителів. *Часопис Київського університету права*. 2018. №2. С. 15-22.

167. Ушаков Н.А. Основания международной ответственности государств. М.: Междунар. отношения, 1983. 184 с.

168. Ушаков Н.А. Проблемы теории международного права. М.: Наука, 1988. 191 с.

169. Фарукшин М.Х. Международноправовая ответственность государств (Сущность и основание). Международная правосубъектность. (Некоторые вопросы теории) / Захарова Н.В., Игнатенко Г.В., Курдюков Г.К., , и др.; Отв. ред.: Фельдман Д.И. М.: Юрид. лит., 1971. 188 с.

170. Хименес де Аречага Э. Современное международное право. М.: Прогресс, 1983. 480 с.

171. Хмельова І. Є. Погляди І. І. Лукашука на інститут визнання у міжнародному праві. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 247-250.
172. «Юридична фірма – як доктор, який повинен зберігати конфіденційність». URL: www.rulg.com/documents/YurGazeta_26May09_No21_Paliashvili_Interview.pdf (дата звернення: 23.12.2021)
173. Юхименко В. І. Розвиток науки міжнародного права в Україні. *Міжнародні читання присвячені пам'яті професора Імператорського Новоросійського університету П. Є. Казанського: матеріали Міжнародної конференції* (м. Одеса, 22-23 жовтня 2010 року). Одеса: Фенікс, 2010. С. 76-78.
174. Яремчук В. В. Питання впливу глобалізації на міжнародне право у наукових дослідженнях І. І. Лукашука. *Український часопис міжнародного права*. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука, 2021. С. 221-229.
175. Яремчук В. В. Наукова та практична діяльність І. І. Лукашука в сфері міжнародного права у «київський» період його біографії (1963–1985). *Право і суспільство*, 2021. № 6. С. 321-326.
176. Яремчук В. В. Розробка І. І. Лукашуком теоретичних основ права міжнародної відповідальності. *Юридичний бюлетень*, 2020. № 13. С. 51-61.
177. Яремчук В. В. Поняття та особливості міжнародного договору в працях І. І. Лукашука. *Право і суспільство*, 2019. № 4. С. 342-351.
178. Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. *Альманах міжнародного права*, 2018. № 19. С. 13-23.
179. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections, Judgment, 1. C. J. Reports 1996, p. 595-624.
180. Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Judgment, I.C.J. Reports 1970, 54 p.

181. Bederman D.J. Appraising a Century of Scholarship in the American Journal of International Law. *American Journal of International Law*. 2006. Vol. 100, No. 1. Pp. 20-64.
182. Bedjaoui, M. (Ed.). International law: Achievements and prospects. 1991. URL: https://books.google.com.ua/books?hl=uk&lr=&id=jrTsNTzcY7EC&oi=fnd&pg=PA301&dq=igor+lukashuk&ots=_pZ5yJ_wCi&sig=nWzWRiQ2u4VmSXI7_GvqUKUhgNQ&redir_esc=y#v=onepage&q=igor%20lukashuk&f=false (date of request: 10.05.2022)
183. Butler W. E. Post-Soviet Russian doctrinal writings: an overview. *American Journal of International Law*. 2012. Pp. 176-184.
184. Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair Decision of 30 April 1990. *Reports of International Arbitral Awards*. Vol. XX. 1990. Pp. 215-284.
185. Csatlós E. The Legal Regime of Unilateral Act of States. *Miskolc Journal of International Law*. 2010. Vol. 7, No. 1. Pp. 33-60.
186. Collected Essays. *American Journal of International Law*. Vol. 91, No. 4. 1997. Pp. 769-771.
187. Creegan E. Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Treatment of Terrorist Combatants (Protocol IV) -a Proposal. *California Western International Law Journal*. 2011. Vol. 41. Pp. 346-522.
188. Danilenko G.M. The New Russian Constitution and International Law. *American Journal of International Law*. Vol. 88, No. 3. 1994. Pp. 451-470.
189. Difference Relating to Immunity from Legal Process of a Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, Advisory Opinion, 1. C. J. Reports 1999. Pp. 62-91.
190. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with commentaries : Text adopted by the International Law Commission at its fifty-third session, in 2001, and submitted to the General Assembly as a part of the Commission's

report covering the work of that session (A/56/10). URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf (date of request 09.11.2020)

191. East Timor (Portugal v. Australia), Judgment, I. C.J. Reports 1995, pp. 90-106.

192. Factory at Chorzow (Germ. v. Pol.), 1927 P.C.I.J. (ser. A) No. 9 (July 26). URL: www.worldcourts.com/pcij/eng/decisions/1927.07.26_chorzow.htm. (date requested: 13.05.2021)

193. Ferencz B.B. The Nuremberg Trial and International Law. by George Ginsburgs, V. N. Kudriavtsev. *American Journal of International Law*. Vol. 86, No, 1. Pp. 211-212.

194. Gamurabi V. In memoriam profesorul I. I. Lukashuk - „Cel mai bun jurist-internaționalist al Rusiei în secolul XX“. *Studii Juridice Universitare*. 2013, Numărul 1-2 (21-22). Pp. 310-311.

195. LaCrand (Germany v. United States of America), Judgment, I. C. J. Reports 2001, Pp. 466-517.

196. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons, Advisory Opinion, I.C.J. Reports 1996, Pp. 226-267.

197. Linderfalk U. Normative Conflict and the Fuzziness of the International Ius Cogens Regime. *Heidelberg Journal of International Law*. 2009. Vol. 69. Pp. 961-977.

198. Lukashuk I. I. Contemporary International Criminal Law: Concept and General Features. *International and national law in Russia and Eastern Europe: essays in honor of George Ginsburgs* / Edts. R. Clark, F. Feldbrugge, S. Pomorski. Martinus Nijhof: The Hague - Boston, 2001.

199. Lukashuk I. I. International Illegality and Criminality of Aggression. *The Nuremberg Trial and International Law* / Edts/ by G. Ginsburgs and V. N. Kudriavtsev. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1990. Pp. 121-140.

200. Lukashuk I. I. Morality and International Law. *Indian Journal of International Law*. 1974. №3-4. Pp. 321-331.

201. Lukashuk I. I. Parties to treaties – the right to participation. *Recueil des Cours*. The Hague: The Hague Academy of International Law, 1972. Pp. 231-328.
202. Lukashuk I. I. People's Diplomacy and International Lawyers. *Perestroika and International Law*./ Edt. By W. E. Butler. Edt. By W.E. Butler. Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1990. Pp. 89-108.
203. Lukashuk I. I. Recommendations of International Organizations in International Normative System. *International Law and International System*./ Edt. By W.E. Butler. Dordrecht, Boston, Lancaster: Martinus Nijhoff Publishers, 1987. Pp. 31-46.
204. Lukashuk I. I. The Law of the International Community. *International law on the Eve of the 21st Century : views from the International Law Commission*. New York: UN, 1997. Pp. 51-68.
205. Lukashuk I.I. The Nuremberg and Tokyo Trials: 50 Years Later. Review of Central and East European Law. 1994. Vol. 20, Iss. 2. Pp. 207-216.
206. Lukashuk I. I. Treaties in the Legal System of Russia. German Yearbook of International Law, 1997. 1998. Pp. 141-163.
207. Lukashuk I.I., Boklan D.S. The Concept of the US National Security and International Law: A View from Moscow. *Chinese Journal of International Law*. 2003. Pp. 587-597.
208. Lukashuk O.I. Igor Ivanovich Lukashuk. *Український часопис міжнародного права*. 2021. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука. С. 11-12.
209. Notes and Comments. *American Journal of International Law*. 1991. Vol. 85. No. 3. Pp. 536-538.
210. Malksoo L. International Law in Russian Textbooks: What's in the Doctrinal Pluralism? *Gottingen Journal of International Law*. 2009. Vol. 1, No. 2. Pp. 279-290.
211. Marochkin S.Y. International Law in the Courts of the Russian Federation: Practice of Application. *Chinese Journal of International Law*. 2007. Vol. 6, No. 2. Pp. 329–344
212. Mullerson R. Ordering Anarchy: International Law in International Society. Leiden, Boston: Martinus Nijhoff, 2000. Pp. x, 400.

213. Paust J.J. Human Rights Responsibilities of Private Corporations *Vanderbilt Journal of Transitional Law*. Vol. 35. 2002. Pp. 801-825.
214. Present and Former Members of the International Law Commission (1949–present). URL : <https://legal.un.org/ilc/guide/annex2.shtml> (date requested 05.11.2021)
215. Qin Xiaochen Oral International Agreement and China's Relevant Practice. *Chinese Journal of International Law*. 2005. Vol. 4, No. 2. Pp. 465-479.
216. Recent Books on International Law. *American Journal of International Law*. 2004. Vol. 98, No. 3. Pp. 855-883.
217. Recent Books on International Law. *American Journal of International Law*. 2007. Vol. 101, No. 4. Pp. 901-948.
218. Rome Statute of the International Criminal Court of 17 July 1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (date of request: 09.11.2020)
219. Rubin A. P. Reviewed Work: Hague Academie. *Recueil des Cours*, 1972. Pp. 440–446.
220. Shelton D. Normative Hierarchy in International Law. *American Journal of International Law*. Vol. 100, No. 2. Pp. 291-347.
221. Sonnenfeld R. Postawowe zasady odpowiedzialności międzynarodowej państwa. *Odpowiedzialność państwa w prawie międzynarodowym* / Red. R. Sonnenfeld. Warszawa : PISM, 1980. Pp. 18-27.
222. Statute of the International Court of Justice. URL: <https://www.icj-cij.org/en/statute> (Date of request: 04.11.2020).
223. Stiglitz J.E. Die Schatten der Globalisierung. Berlin: Siedler, 2002. 303 p.
224. The Nuremberg Trial and International Law. Edited by George Ginsburgs and V. N. Kudriavtsev. Dordrecht, Boston, London: Martinus Nijhoff Publishers, 1990. Pp. xvi, 288.
225. Summary record of the 2616th meeting : 2000, vol. 1. Extract from the Yearbook of the International Law Commission. Doc. A/CN.4/SR.2616. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/summary_records/a_cn4_sr2616.pdf (date of request 06.11.2020)

226. Tomuschat C. Obligations arising for states without or against their will. *Recueil des cours*. 1993. Vol. IV. Pp. 195-374.
227. Third Report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur, the internationally wrongful act of the State, source of international responsibility: A/CN.4/246 and Add.1-3. URL: https://legal.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_246.pdf (date of request: 13.11.2020)
228. United Nations Conference on the Law of Treaties. 19th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. pp. 97-102.
229. United Nations Conference on the Law of Treaties. 30th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. URL: http://legal.un.org/docs/?path=../diplomaticconferences/1968_lot/docs/english/sess_1/a_conf39_c1_sr30.pdf&lang=EF (date of request: 18.06.2019).
230. United Nations Conference on the Law of Treaties. 44th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. pp. 246-252.
231. United Nations Conference on the Law of Treaties. 45th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. pp. 252-259.
232. United Nations Conference on the Law of Treaties. 76th meeting of the Committee of the Whole. Vienna, Austria. 1968. pp. 451-457.
233. United Nations Conference on the Law of Treaties. First and second sessions. 1971. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_CONF.39_11_Add.2-E.pdf (date of request: 18.06.2019).
234. United Nations Conference on the Law of Treaties, volume II, Second Session, Vienna, 9 April-22 May 1969. New York: United Nations, 1970. xxiv, 354 p.
235. Vitalii Yaremchuk. The doctrine's role of Igor Lukashuk in the science and practice of international law amid the russian full-scale invasion of Ukraine. *Ukraine in the system of modern international legal order and European integration: problems of doctrine and practice in the context of modern humanitarian challenges*: collective monographs / edited by authors. Chernivtsi, Ukraine: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2022. pp. 183-212.

236. Vitalii Yaremchuk. Periodization of Igor Lukashuk's Research on the Law of Treaties. *European Journal of Law and Public Administration*. Romania. 2019. Volume 6. Issue 1. pp. 89-97.
237. Watts A. The International Rule of Law. *German Yearbook of International Law*. 1993. Pp. 15-45.
238. Weilert K. Taming the Untamable? Transnational Corporations in the United Nations Law and Practise. 2010. URL: https://www.mpil.de/files/pdf3/mpunyb_11_weilert_14.pdf (date of request: 14.08.2022)
239. Wildhaber L. Treaty-Making Power and Constitution – An International and Comparative Study. Basel. 1971. xxii, 412 p.
240. Yearbook of the International Law Commission, 1951. 1957. Volume I. viii, 454 p
241. Yearbook of the International Law Commission, 1963. 1964. Volume II. iii, 304 p.
242. Yearbook of the International Law Commission, 1966. 1967. Volume II. iv, 370 p.
243. Yearbook of the International Law Commission. 1995. Volume I. URL: - https://legal.un.org/docs/?path=../ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1995_v1.pdf&lang=EFSRAC (date of request: 12.08.2020).
244. Yearbook of the International Law Commission. 1996. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1996_v1.pdf (date of request: 15.09.2022)
245. Yearbook of the International Law Commission. 1998. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1998_v1.pdf (date of request: 15.09.2022)
246. Yearbook of the International Law Commission. 1999. Volume I. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1999_v1.pdf (date of request: 10.08.2022)

247. Yearbook of the International Law Commission. 2001. Volume I. URL: [https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks /english/ilc_2001_v1.pdf](https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_2001_v1.pdf) (date of request: 10.08.2022)

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) статті у фахових виданнях України:

1. Яремчук В. В. Питання впливу глобалізації на міжнародне право у наукових дослідженнях І. І. Лукашука. *Український часопис міжнародного права*. Спецвипуск присвячений 95-річчю з дня народження проф. І. І. Лукашука, 2021. С. 221-229.

2. Яремчук В. В. Наукова та практична діяльність І. І. Лукашука в сфері міжнародного права у «київський» період його біографії (1963–1985). *Право і суспільство*, 2021. № 6. С. 321-326.

3. Яремчук В. В. Розробка І. І. Лукашуком теоретичних основ права міжнародної відповідальності. *Юридичний бюлетень*, 2020. № 13. С. 51-61.

4. Яремчук В. В. Поняття та особливості міжнародного договору в працях І. І. Лукашука. *Право і суспільство*, 2019. № 4. С. 342-351.

5. Яремчук В. В. Відображення правових ідей І. І. Лукашука у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. *Альманах міжнародного права*, 2018. № 19. С. 13-23.

2) одноосібні розділи у колективних монографіях, що рекомендовані до друку вченими радами закладів та пройшли рецензування:

1. Vitalii Yaremchuk. The doctrine's role of Igor Lukashuk in the science and practice of international law amid the russian full-scale invasion of Ukraine. *Ukraine in the system of modern international legal order and European integration: problems of doctrine and practice in the context of modern humanitarian challenges: collective monographs / edited by authors*. Chernivtsi, Ukraine: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, 2022. pp. 183-212.

3) статті в іноземних фахових виданнях:

1. Vitalii Yaremchuk. Periodization of Igor Lukashuk's Research on the Law of Treaties. *European Journal of Law and Public Administration*. Romania. 2019. Volume 6. Issue 1. pp. 89-97.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Vitalii Yaremchuk. Features of International Treaty in Legal Thoughts of I. Lukashuk. *3rd edition of International Conference "Ethical and Social Dimentions on Public Administration and Law (April 26-29th 2018, Suceava, Romania)*. Lumen Conference Centre, 2018. pp. 313-314.

2. Яремчук В. В. Участь І. І. Лукашука в роботі Віденської дипломатичної конференції «З питань кодифікації права міжнародних договорів». *Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2018 р., м. Дніпро, 2018*. С. 215-219.

3. Яремчук В. В. Характерні ознаки міжнародного договору в працях І. І. Лукашука. *Економіка, фінанси, менеджмент і право: актуальні питання і перспективи розвитку: збірник тез доповідей, 22 червня 2019 р., Ч. 3, м. Полтава, 2019*. С. 50-51.

4. Яремчук В. В. Вплив правових ідей І. І. Лукашука на розвиток права міжнародної відповідальності. *Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 21-22 серпня 2020 р., м. Запоріжжя. Запорізька міська громадська організація «Істина»*. С. 23-26.

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. 3rd edition of International Conference "Ethical and Social Dimentions on Public Administration and Law, April 26-29th 2018, Suceava, Romania. Lumen Conference Centre, 2018, форма участі – очна, усна доповідь.

2. Міжнародна науково-практична конференція «Міжнародне та національне законодавство: способи удосконалення», м. Дніпро, 30-31 березня 2018 р., форма участі – заочна.

3. International Scientific Conference 'Ethical and Social Dimensions in Public Administration & Law ESDPAL 2019 - Fourth Edition'. Suceava, Romania, 17 - 18 May 2019, форма участі – очна, усна доповідь.

4. Міжнародна науково-практична конференція «Економіка, фінанси, менеджмент і право: актуальні питання і перспективи розвитку», м. Полтава, 22 червня 2019 р., форма участі – заочна.

5. Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку», м. Запоріжжя. Запорізька міська громадська організація «Істина», 21-22 серпня 2020 р., форма участі – заочна.

6. International Scientific Conference 'Ethical and Social Dimensions in Public Administration & Law – 6th edition. Future Law and Public Administration in the Digital Era. Challenges and Opportunities'. Suceava, Romania. June 17 - 19, 2021, форма участі – очна, усна доповідь.

7. International Scientific Conference 'Ethical and Social Dimensions in Public Administration & Law – 7th edition'. Suceava, Romania, May 26 - 28, 2022, форма участі – дистанційна, усна доповідь.